

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. X.

श्रीविश्वनाथकविराजविरचितं साहित्यदर्पणं नाम
अलङ्कारशास्त्रं ।

THE SAHITYA-DARPAṆA
OR
MIRROR OF COMPOSITION,

A
TREATISE ON LITERARY CRITICISM;

BY
VISWANATHA KAVIRAJA.

THE TEXT REVISED FROM THE EDITION OF THE COMMITTEE
OF PUBLIC INSTRUCTION,

By Dr. E. ROER.

TRANSLATED INTO ENGLISH,

BY
JAMES R. BALLANTYNE, LL. D.

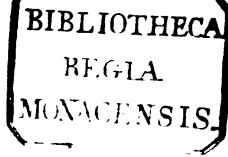
10, 1

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1851.

CORRECTIONS.

OF THE TEXT :

पं	पं	पं	पं
८	१२	नं ८	नं ८
८	१८	नं १०	नं ८
८	२०	नं ११	नं १०
१०	१	तत्र संकेतिताद्यं बोधनादपिमाऽभिधा ॥	नं ११ मूलपाठः
१२	१५	तात्पर्यं	तात्पर्यं
१६	७	सर्वं सद्ये	सर्वं सद्ये
२०	१	प्रति श्रीं	प्रति " श्रीं
२८	१६	नापिमविष्य- द्वित्वात्सर्व- मानोऽप्यत्यन्तो मूलपाठः ।	नं ५४ मूलपाठः
२८	१८	नं ५४	चतिरिक्तमिति ।

OF THE TRANSLATION :

- Page 3, line 16, *instead of Prakása read Prakás'a.*
 ,, 9, ,, 14, *instead of Agneya read Ágneya.*
 ,, 8, ,, 1, *instead of Sivá read S'iva.*
 ,, 19, ,, 34, *instead of Kárya read Kávya.*

ADVERTISEMENT.

SOME account of the work here offered to his notice may be not unacceptable to the reader.

Among the Sanskrit texts printed at Calcutta under the authority of the General Committee of Public Instruction, there are two works the titles of which are given in English as follows:—

“*Kāvya Prakās'a*; a treatise on Poetry and Rhetoric by MAMMATA ĀCHĀRYA. (1829).”

“*Sāhitya Darpaṇa*; a treatise on Rhetorical Composition by VIS'WANATHA KAVIRĀJA. (1828).”

The *Kāvya Prakās'a*—the “Illustration of Poetry,”—consists of a number of metrical rules (*kārikā*) interspersed with comments and illustrative examples. The rules are founded on the Aphorisms of VĀMANA, who owed his knowledge of the subject to the divine sage BHARATA. The *Sāhitya Darpaṇa*—the “Mirror of Composition”—also has memorial verses as its text; and the rules are frequently illustrated by the same examples as those employed in the earlier work. Both works are held in high esteem; but that of VIS'WANATHA—the more recent and the more copious of the two—is generally admitted as the standard of taste among the learned Hindús.

Of the etymology of the term *Sāhitya* two explanations are offered. According to the one, it is derived from *hita* ‘benefit’ and *saha* ‘with,’ because a knowledge of it is beneficial in all departments of literature. The other, with less appearance of

reason, explains it as denoting the sum total of the various sections of which the system itself is made up.

The term Rhetoric, as employed to denote the subject of a treatise of this description, is liable—according to our view of the division and denomination of the sciences—to an objection the converse of that to which we hold the term Logic liable when employed to denote the all-embracing sphere of the Nyáya philosophy. In the *Sáhitya* we have but a part and the least important part of what, according to Aristotle,* belongs to Rhetoric. In order to attain its specific end of convincing or persuading—between which we agree with Mr. Smart in thinking that there is more of a distinction than a difference†—Rhetoric does not hesitate to avail itself of the graces of language which gratify the taste; but in the *Sáhitya*, “taste” (*rasa*) is all in all. The difference between the political history of India and that of Greece or Rome so obviously suggests the reason why eloquence, in the two cases, proposed to itself ends thus different, that it would be idle to do more than allude to it in passing.

The *Sáhitya Darpana* is divided into ten sections—of lengths varying from eight or nine pages to eighty or ninety. The first section declares the nature of poetry. The second treats of the various powers of a word. The third treats of taste. The fourth treats of the divisions of poetry. The fifth discusses more fully one of the powers of a word adverted to in section second. The sixth takes particular cognizance of the division of poetry into ‘that which is to be seen,’ and ‘that

* The main consideration being that of Arguments—τὰ δ' ἄλλα προσθήκαι—“but the rest mere out-work.” *Rhet. B. I. c. 1.*

† “That common situation in life, *Videō meliora proboque, deteriora sequor*, proves indeed that there are degrees of conviction which yield to persuasion, as there are other degrees which no persuasion can subdue: yet perhaps we shall hereafter be able to show that such junctures do but exhibit one set of motives outweighing another, and that the application of the term persuasion to the one set, and of conviction to the other, is in many cases arbitrary, rather than dictated by a correspondent difference in the things.” *Sematalogy*—p. 175.

which is to be heard.' The seventh treats of blemishes. The eighth treats of style. The ninth treats of the varieties of composition resulting from the blending of styles, and the predominance of one or other of them. The tenth and last treats of embellishment. To the subject of this tenth section the *Kwalayánanda* of ΑΡΥΑΥΑ ΔΙΚΣΗΤΑ, with which the student usually commences, confines itself.

According to established custom the *Sáhitya Darpaṇa* opens with an invocation. The author then proceeds to say that as his work is ancillary to poetry, its fruits can be no other than those which poetry bestows. These are declared to consist in the attainment of the four great objects of human desire—viz. Merit, Wealth, Enjoyment, and Salvation—which, “by means of poetry alone, can be obtained pleasantly even by persons of slender capacity.” Salvation, it is to be remembered, or liberation from the liability to being born again, is the reward held out to its followers by each of the various systems of Hindú doctrine. Even the Grammarians claim for their own art (—more than was claimed for the kindred Grammar of the Dark Ages—) the power of leading the soul to bliss;* and it is scarcely to be wondered at that the poets should contend that the goal might be gained, as surely as by any of the more rugged routes, and much more pleasantly, by the “primrose path” of Poesy. Poetry is to conduce to this by setting before its votary such examples for imitation as that of Ráma, and for avoidance as that of Rávana, and so training him up to virtue. After showing how all the four great objects sought after by the wise have been at various times obtained through conversancy with poetry, our author gravely disposes of the objection that the possession of the Vedas renders the study of poetry with such

* According to the Grammarians—“A single word, perfectly understood, and properly employed, is, alike in heaven and on earth, the *Kámadhuk*”—the marvellous cow from which you may “milk out whatever you desire”—including, of course, final emancipation if you wish it.

views superfluous, by asking where is the wisdom of seeking to remove by means of bitter drugs an ailment that can be cured with sugar-candy.

Having established the importance of Poetry, he proceeds to determine what it is that poetry consists in; and this he decides is 'Flavour' (*rasa*).* Between this and the Vedāntic conception of the Deity, he does his best (in his third section) to make out a parallel, which the reader will be the more likely to understand, if he have some previous acquaintance with Vedāntic speculations.

It is worth noticing that the notion of reckoning *metre* among the circumstances that constitute poetry is not even hinted at by our critic. The fact that the learned of India are accustomed to put into verse almost all their driest treatises—on law, physic, divinity, &c.—affords a ready enough explanation why the accident of metre should not be mistaken by them for the essence of poetry. Their test of poetry, (under which title, as we shall see, they reckon "poetry in prose"—*gadya kāvya*), coincides pretty closely with that specified by Whately as the test of "good poetry," when he says (Rhet. p. 344.)—"The true test is easily applied: that which to competent judges affords the appropriate *pleasure* of Poetry, is *good poetry*, whether it answer any other purpose or not: that which does *not* afford this pleasure, however instructive it may be, is not good *Poetry*, though it may be a valuable *work*." The Archbishop goes on to say, "Notwithstanding all that has been advanced by some French critics, to prove that a work, not in metre, may be a Poem, (which doctrine was partly derived from a misinterpretation of a passage in Aristotle's Poetics,) universal opinion has always given a contrary decision. Any composition in *verse*, (and none that is not,) is always called, whether good or bad, a Poem, by all who have no favourite hypothesis to maintain." The paṇḍits furnish apparently an exception to the universality of this dictum, for if

* *Vākyaṃ rasātmakam kāvyam*—see p. 10.

you wish to *astonish* a paṇḍit, you have only to ask him gravely whether, for example, that terse *metrical* composition, the Nyāya compendium entitled the *Bhāshā-parichchheda* is a *poem*. If, in holding it to be as far removed as anything well can be from poetry, he goes on a "favourite hypothesis," it is because the notion of an opposite hypothesis probably never occurred to him.

In the 2d chapter (on the various powers of a word) the explanation of some of the terms is rather curious. "Let that 'Indication' (says the author) be 'Superimponent' which makes one think of the identity with something else of an object *not swallowed* (by that with which it is identified, but expressed along with it). That 'Indication' is held to be 'Introsusceptive' which makes one think of the identity with something else of an object *swallowed*—not expressed but recognised as it were within that with which it is identified." For example—"The horse—the white—gallops:" here "the horse" and "the white" mean just one and the same thing, and both terms are exhibited; but the same sense would be equally well understood (by a jockey, for example, to whom the horse was notoriously "the white"—or "the dun"—or "the chesnut"—) if the sentence were briefly "The white gallops." Here the "white" has swallowed the "horse," and the case is one of "Indication inclusive introsusceptive founded on Notoriety" (*rúḍhāvupādāna-lakṣhaṇā sādhyavasānā.*) This classification of phraseology may serve to illustrate a passage in the "Poetics" of Aristotle, which Mr. Theodore Buckley (of Christ Church) concurs with Dr. Ritter in condemning as spurious. The passage occurs in the 21st chapter, where, in speaking of metaphors, Aristotle, as rendered by Mr. Buckley, says "And sometimes the proper term is added to the relative terms." We incline to regard the calumniated passage as genuine. Let us see. Aristotle goes on to remark "I say, for instance, a cup has a similar relation to Bacchus that a shield has to Mars. Hence, a shield may be called the cup of Mars,

and a cup the shield of Bacchus." Now, it seems to us that if the following proportion—viz.

Cup : Bacchus :: shield : Mars

were not present to the mind of the hearer, then (to use Mr. Buckley's words—on a kindred passage in the 11th chapter 8d Book of the Rhetoric—) "with a view to guard the metaphor from any incidental harshness or obscurity" the proper term may be advantageously added—making what our author calls a case of the "Superimponent" (*sáropá.*) Thus, had Aristotle followed up his remark by a special example, we should have read "The cup—the shield of Bacchus"—"The shield—the cup of Mars." According to the Hindú phraseology, when we omit the proper term and say "The cup of Mars," then, (through Indication Introsusceptive) the cup has *swallowed* the shield—which latter, nevertheless, is discerned within the other by the eye of the intelligent.

From the chapters of the *Sáhitya Darpaṇa* which treat of Dramatic Poetry, many interesting extracts have been given by Professor H. H. Wilson in the Introduction to his "Select Specimens of the Theatre of the Hindus."

J. R. B.

Benares College, 5th January, 1851.

P R E F A C E.

THE present edition of the Sáhitya Darpaṇa has been prepared from a copy of the first edition of the same with the corrections and emendations of the Paṇḍits of the Sanskrit College in Calcutta, and of a MS. in the Library of the Asiatic Society (No. 156 of the Sanskrit Catalogue) containing the text, and also the commentary by Ram-charaṇa.

The rendering of the Pracrit and the explanation of obscure passages in the original are taken from that commentary. I have added to this edition a list of the authors and works, mentioned in the text, with a reference to the passage, where their names first occur, and also an index of the technical terms, which, it is hoped, will be found useful in a work like the Sáhitya, abounding as it does with the definitions of the school.

THE MIRROR OF COMPOSITION.

SALUTATION TO GANES'A!

CHAPTER I.—*The Declaration of the Nature of Poetry.*

AT the beginning of his book, desiring the unobstructed completion of what he wishes to begin, he [i. e., the author—commenting on his own metrical treatise—] makes his address to the Goddess of Speech, because in the province of Eloquence it is she who is the constituted authority.

TEXT.

Invocation. 1.—May that Goddess of Language, whose radiance is fair as the autumnal moon, having removed the overspreading darkness, render all things clear in my mind!

COMMENTARY.

a. As this book is ancillary to Poetry, by the fruits of Poetry only can it be fruitful:—therefore he states what are the fruits of Poetry:—

TEXT.

The subject declared by implication. 2.—Since the attainment of the fruits consisting of the class of four [i. e., the four great objects of human desire—viz., Merit, Wealth, Enjoyment, and Liberation]—by means of Poetry simply, is possible even in the case of those of slender capacity, therefore its nature shall be now set forth.

COMMENTARY.

a. [The allegation in the text is borne out by facts]—for it is notorious that the fruits of the “class of four” have been attained by means of the counsels, as to doing and forbearing to do [respectively] what ought to be done and what ought not to be done, deduced from Poetry—[to the effect] that “one ought to do as Râma and the like,

not as Rávana and the like." And it has been said—"Addiction to good Poetry produces sagacity in regard to Merit, Wealth, Enjoyment, and Liberation, and [it produces also] fame and favour." Further—[to explain these assertions severally]—the attainment of Merit through Poetry [may take place] by means of the laudation of the lotus-feet of the divine Náráyana. That this is the case is notorious, from such statements of the Vedas as this one, viz. ;—"A single word, properly employed, and perfectly understood, is, in heaven and on earth, the *Kámadhuk*—[the cow from which you may 'milk out whatever you desire.']" And [as for] the attainment of Wealth—[that this may take place by means of Poetry] is established by the evidence of the senses [for we see men make money by it] :—and the attainment of Enjoyment [is possible] just by means of Wealth. And [finally—by means of Poetry] the attainment of Liberation [may take place] through the scrutinizing of the fruits [—at best but transitory—] of Merit arising from it [—i. e., arising from Poetry, as above explained— and to be relinquished on being found to fall short of Liberation—] or [Liberation may be attained] through the possession of conversancy with statements conducive to Liberation [—such as are to be met with in sacred poems like the *Bhagavad Gítá*].

The praise of *b.* [And justly may this pursuit be commended Poetry. above others,] for, from the Scriptures and the Institutes of Science, by reason of their insipidity [or dryness,] the attainment of the "class of four" (§. 2.) takes place painfully, even in the case of men of ripe understanding; whilst, simply from Poetry, again, by reason of its producing a fund of the highest delight, the attainment takes place pleasantly, even in the case of the very tender-minded.

An objection answered. *c.* "But then—[some one may here object]—since there are the Scriptures and the Institutes of Science, why should men of mature minds take any pains about poems?"—this too is not proper to be said [in the way of objection—for, truly,] when a disease, curable by bitter drugs, happens to be curable by candied sugar,—in the case of what man, having that disease, would the employment of candied sugar not be most proper?

d. Further—the excellence of Poetry is declared also in the *Agneya Purána*—thus—"In this world to attain to be a man is hard, and there very hard to attain is knowledge; to attain to be a poet there is

hard, and very hard to attain there is [poetic] power." And again—"Poetry is the instrument [in the attainment] of the 'class of three' [—viz., Merit, Wealth, and Enjoyment,—see §. 2]". And in the *Vishṅu Purāna* [it is declared]—"And the utterances of Poetry, one and all, and all songs,—these are portions of Vishṅu, the great-souled, who wears a form [composed] of sound."

e. [By the word] "therefore" [in the text—see §. 2—is meant] "for that reason"—[and by the word] "its"—"of Poetry." The nature thereof—[or what it is that Poetry consists of]—is to be set forth:—and by this [i. e., by the statement, in the text, that the nature of Poetry is about to be set forth,] has the subject [of the treatise—viz., Poetry—] been [by implication, and hence all the more ingeniously,] propounded.

The definition of Poetry in the *Kāvya Prakāsa* objected to. f. In regard, then, to the question—"of what—leaving everything else apart—does Poetry consist?"—a certain person [viz., the author of the *Kāvya Prakāsa*—] says—"This [—i. e., Poetry—] consists of words and meanings faultless, with Style [see Chapter 8th]—and, further, [even though] undecorated." This requires some consideration—as thus:—if the agreement be this that the nature of Poetry belongs to that only which is *faultless*, then [look at the following speech of Rāvaṇa, in Bhavabhūti's drama of the *Vīra-charitra*.]—

"For this indeed is an utter contempt of me that there are foes [of mine at all], and amongst these this *anchoret*, too! He, too, even here [in my own island of Ceylon] slaughters the demon-race! Ha! Doth Rāvaṇa *live*? Fie, fie, [my son—thou] conqueror of Indra! what [avail is there] from Kumbhakarna awakened [untimeously from his six months' slumber—gigantic ally though he be]—or what from these [my own score of brawny] arms that *in vain* swelled with [the pride of carrying off] the spoils of the poor villages of Heaven?"—

First objection to the definition. [If *faultlessness*, I say, were essential to Poetry, then] the nature of Poetry would not belong to these verses, by reason of their being tainted with the fault termed "non-discrimination of the predicate"—[see Chapter 7th:—for the expression "in vain" is faultily mixed up in a descriptive epithet applied to the subject—the "arms"—whilst the speaker really intended to say "how vain are now these arms that then did swell"]. On

the other hand he [the author of the *Kāvya Prakāśa*] admits that the essence of the highest Poetry is Suggestion [which—see Chapter 2nd—the example above-quoted presents in abundance—for the speaker does not really entertain any doubt of his being himself “alive,” whilst his making a question of it suggests in a lively manner his astonishment;—nor is he speaking of a literal “anchoret” when he contemptuously indicates by that term the hero Rāma who had been dwelling in banishment in the forest;] hence the definition has the fault of “not extending” [to cases which it unquestionably ought to include].

A compromise rejected. *g.* “But then [some one may say] a certain *portion* is faulty here [i. e., in the example under §. 2, *f.*] but not, again, also the *whole* ;”—[now] if [we were to apply the definition with this qualification] then [see what would happen]—in what portion there is a fault, that [portion] urges that the case is one of not-poetry; in what [portion] there is Suggestion, that [portion] urges that the case is one of the highest poetry; hence, being dragged in two opposite directions by its two portions, it would be neither one thing nor another—poetry nor not-poetry.

h. Nor do such faults as unmelodiousness [see Chapter 7th] mar only a certain portion of a poem, but quite the whole [if any part of it]—that is to say—when there is no damage to the Flavour [see Chapter 3rd,] it is not admitted even that these *are* faults; else there could be no distribution [such as the recognised and unquestioned one—see Chapter 7th—of faults] under the heads of “the invariably a fault” and “the not invariably a fault;”—as it is said by the author of [the work called] the *Dhwani*—“And the faults, such as unmelodiousness, which have been exhibited, are not so *invariably*: they have been instanced as what must be invariably shunned when the sentiment of *Love* is the sole essence of what is poetically figured [or suggested]”. Moreover, were it thus—[i. e., were it the case, as your view of the matter seems to imply, that a fault is *always* a fault,] then the nature of poetry would have very few objects [of which it could be predicated]—or [probably] would find place nowhere, from the exceeding unlikelihood of faultlessness in every respect.

A second compromise rejected.

i. “But then [some one else may say] the negative particle is employed [in the definition §. 2, *f.*

not absolutely, but] in the sense of ‘a little.’” If it were so, then, as [on this interpretation] the statement would be this—that “Poetry consists of words and meanings a little faulty,” [this absurdity would follow, that] the name of Poetry would not belong to what [words and meanings] are [absolutely] *faultless*.

Second objection—to a redundancy in the definition.

j. Granting the possibility [that Poetry may consist, as alleged in §. 2, *i.*, of words and meanings] when “a little faulty”—if, [I say, it be so,] still this

is not to be mentioned in the *definition* of Poetry; just as, in the definition of such a thing as a jewel, one omits such a circumstance as its being perforated by insects—[that circumstance not tending to constitute anything a jewel, though it may not cause it to cease to be regarded as such,]:—for such circumstances as its perforation by insects are not able [I grant you] to *repel* a jewel’s claim to the name of jewel, but [the effect thereof is] only to render applicable to the case the *degrees of comparison*. In like manner, here, such faults as unmelodiousness [render applicable such terms as “superior” and “inferior”] in the case of Poetry: And it has been said [by the author of the *Dhwani*] “The nature of Poetry is held to reside even in faulty [compositions] where taste &c. are distinctly recognised, in like manner as [the character of a jewel, or the like, is held to belong to] such a thing as a jewel perforated by insects.”

A third objection.

k. Moreover [in the definition under § 2. *f.*] the application of the distinction [conveyed in the expression]

“with Style” to words and meanings is inappropriate—[as is proved] by the fact of its having been declared by him [the author of the *Kāvya Prakāśa*] himself, that the Styles are properties of the Flavour [or sentiment] alone [and hence not of words or their meanings], by means of such [unmistakable expressions employed by him] as this—viz., “which [Styles] are properties of the Flavour [or sentiment], just as heroism and the like are [properties] of the soul.”

A compromise in regard to the third objection rejected.

l. If [some one should yet argue, saying,] “This [employment of terms objected to in § 2. *k.*] is appropriate, because there is here a metaphor [the expression

“words and meanings” standing for the Flavour], since these [viz., the words and meanings] are what *reveal* the Flavour [or sentiment];”—even that way it [the definition] would be unfitting. To explain:—in

these "words and meanings," which he chooses to regard as constituting Poetry, there either is Flavour or there is not. If there is not, then neither is there the possession of any property thereof—since the properties of anything [—and there is no dispute that *Style* is a property of the Flavour—] conform [—as regards the being present or absent—] to the presence or absence of that [whereof they are the properties]. If [on the other hand] there is—then why did he not state that distinction thus—" [words and meanings] *possessing Flavour*"—since otherwise there is an unfitness in [predicating] the possession of the *properties* thereof? If [in reply to this, you contend] "That is *understood* [—for, by predicating the presence of properties, one of course predicates the presence of the subject of the properties—]," then [I repeat that] the proper course was to say " [words and meanings] with *Flavour*" and not "with *Style*;" for no one, when he has to say "The regions possess *living beings*," says "The regions possess those *that possess heroism and the like*"—[although the possessors of heroism and the like are of course no other than living beings].

A second compromise in regard to the third objection rejected.

m. "But then [some one, in defence of the definition in the *Kāvya Prakāśa*, may further contend,] In saying 'words and meanings with *Style*,' the aim was to state this—that in Poetry there are to be employed those words and meanings which develope [some one of the three varieties of] *Style*"—if [any one does urge this—then I say] No [—this defence will not avail—] for, in the case of Poetry, the presence even of words and meanings which develope *Style*, is a cause of its *elevation* only [—§ 5.], but not the cause of its *essence*—[and we are not enquiring what *heightens* Poetry, but what *is* Poetry];—for it has been said [by the author of the *Dhūvani*, whose authority the author of the *Kāvya Prakāśa* never questions]—"words and meanings are [merely] the *body* of Poetry, and Flavour and the like its *soul* [or essence]."

n. The *Styles* [or qualities of Elegance, Energy, and Perspicuity,—see Ch. 8th—in respect of Poetry, as mentioned in § 2. k.] are like heroism and the like [in regard to men :—and so, to carry out the parallel between what is signified by the terms that will be made use of in this treatise and the corresponding things relating to men, it is to be understood that] Faults [see Ch. 7th] are like one-eyedness and the like ;

Modes [see Ch. 9th] are like the particular dispositions of the members [of the body]; Ornaments [see Ch. 10th] are like bracelets, earrings, and the like. Hence that also which he says

A 4th objection. [—see the definition of Poetry quoted under § 2 f.] viz., “and, again, [even though] undecorated”—I reject—for [—to state his meaning without ellipsis—] he means to say “Everywhere, when ornamented—and sometimes even when no ornament appears—[faultless] words and meanings constitute Poetry”—[and, I say, I must reject this] because here, too, [as well as in the case referred to under § 2. m.] embellished words and meanings, as regards Poetry, serve only to heighten it.

Another definition rejected. o. For this reason I reject also the position of the author of the *Vakrokti-jivita*, viz., that “Equivoque is the life of Poetry,” because equivoque is of the nature of ornament—[and hence not the body even—much less the soul or essence].

p. And as for what he [the author of the *Kavya Prakāś'a*] instances [as exemplifying his assertion that there may be Poetry] “sometimes when there is no obvious ornament”—[viz., these verses,]

“For there is that very husband who gained me as a girl, and those same April nights, and the odours of the full-blown jasmine, and the bold breezes [wafting perfume] from the Naucleas,—and I too am the same:—but still my heart longs for the sportive doings, in the shape of toyings, under the ratan-trees on the banks of the Reva :”—

—this requires some consideration—for here [where we were told that there was no obvious ornament] it is plain that there is that dubiously mixed ornament [to be described in Ch. 10th] which has its root either in the description of an effect without a cause [—the lady describing herself, not as regretting, but, as *longing* for what she had already possessed—whereas possession annihilates *longing*]—or in a cause without an effect [—the lady having sufficient reason for *not* longing—while she yet speaks of herself as doing so*].

---

* It is but fair to mention that, in the *Kavya Pradīpa*, a commentary on the work containing the definition which our author persecutes so perseveringly, it is remonstrated that if there be no other ornament in these verses than that which it required so much ingenuity to detect, then it was not so very great a mistake after all to instance the verses as being without “*obvious* ornament.”

Other similar definitions objected to. *q.* For the same reasons I reject such definitions as [that involved in the following verse of the Rájá Bhoja in his *Saraswati Kanthábharaṇa*,—viz.,] “The poet, making Poetry—i. e., what is faultless and possesses Style, embellished with ornaments, and having Flavour—wins fame and favour.”

A definition admitted with a proviso. *r.* And as for what the author of the *Dáwani* says—that “the soul of Poetry is Suggestion”—what does he thereby mean? Is it Suggestion in its three-fold aspect—(1) as regards the action, (2) as regards embellishments, and (3) as regards the Flavour and the like,—that is the soul of Poetry? Or is it only that which takes the shape of Flavour? Not the first—for then it [—i. e., the definition of Poetry—] would improperly extend to such things as *enigmas* [—where more, no doubt, is suggested than is uttered]. But if the second [is what he means to assert—then] we say “Agreed.”

Objections to the proviso re-pelled. *s.* “But then [some one may object, to the definition with our proviso,]—if Suggestion be the soul of Poetry only when it is in the shape of Flavour and the like—then, in such cases as [the following—viz.,]

“‘My respected [mother-in-law] lies here; and here I myself. While it is day, observe this; and do not—O traveller, since you get blind at night [like other people afflicted with night-blindness]—lie down upon my couch [mistaking it for your own]’” —

[—in such cases as this—the objector may ask—] “as there is the suggestion of *actions* only [—the speaker here intending to suggest the traveller’s doing the reverse of what she says—] how [on such terms] can you apply the name of Poetry to *this*?” If [any one asks this]—we say that here also [—whilst we admit that there *is* Poetry—we admit it] only because there is a *semblance* of Flavour [—and the semblances of Flavour, as we shall have occasion to declare further on—see § 3. *b.* —are admitted to constitute Poetry;—and there is here the semblance of the Flavour of Love—a sentiment real only where legitimate—] for otherwise [—i. e., if we admitted the foregoing to be Poetry without shewing that it had any reference to Flavour] then there would [by parity of reasoning] be Poetry in the proposition “Devadatta goes to the village”—from its being understood that there is [here also] something *suggested*—in the shape, viz., of his being attended [as a gentle-

man usually is] by his followers. If [you say] “Be it so” [—that the expression “Devadatta goes to the village” is Poetry, on the strength of the unqualified definition given by the author of the *Dhwani*—then I say] No,—for I will allow the name of Poetry to that only which has Flavour.

Concurrent testimonies cited. *l.* For the aim of Poetry is, by means of giving a sugar-plum [in the shape] of the enjoyment of Flavour, —in the case of princes and the like, averse to the Scriptures and the Institutes of Science, with very tender minds, and proper to be taught,—to inculcate the practising of what ought to be done and the forbearing from what ought not to be done,—[and this it aims at effecting by inculcating] thus—“One ought to act like Rāma and not like Rāvana”—as has been declared even by the ancients. And so too it is stated in the *Agneya Purāna*—viz.,—“In this [Poetry] which is rendered first-rate by skill in words, Flavour alone is the life.” Also by the author of the *Vyakti-viveka* it is said —“[As to the fact] that the soul of Poetry—[meaning by the soul that in respect of which everything else is something subordinate]—is Flavour and the like—no one has any difference of opinion.” So also the author of the *Dhwani* says—as for instance,—“For not merely by narrating—‘Thus it fell out’—is the soul of Poetry compassed;—for that [—viz., the mere narration of events] can be effected even through *Histories** and the like [such as the *Mahābhārata*—which histories, though in verse, are not held to be poems].”

Objections repelled. *u.* “But [some one may object—if Flavour is the essence of Poetry—] then some flavourless [—e. g., simply narrative—] verses in the composition will not be Poetry [—and thus the difficulty will recur—see § 2. *g.*—as to whether the composition, as a whole, is poetry or not-poetry;]”—if [any one argues thus, then I say] No—for, as we allow that words, themselves tasteless, have a flavour when included in tasteful verses, so [do we hold that] those [verses which may, in themselves, be insipid] have a flavour through the flavour of the composition itself [in which they are embodied]. And as for the customary application of the term Poetry to those [separate copies of verses] even that are without Flavour, in

* So Aristotle—Poetics, Ch. IX.—says, “the history of Herodotus might be written in verse, and yet be no less a history with metre than without metre,” &c.

consideration of the presence of such letters [—see Ch. 8th—] as give rise to [some of the varieties of] Style, and the absence of faults, and the presence of ornaments—that is merely a *secondary* [not a strictly technical] application of the term, [which has come into use] from the [superficial] resemblance [of such verses] to poetical compositions which do possess Flavour [and which alone are Poetry in the strict application of the term].

Other definitions objected to. *v.* And as for what Vámana says [in his Aphorisms]—that “The soul of Poetry is the *Mode*” [—or to.

Diction—see Ch. 9th]—it is not so :—for a Mode is a species of disposition—and disposition consists in the arrangement of parts—and the *soul* is something different from *that*. And as for what has been said by the author of the *Dhwani*—that “A Sense commended by the intelligent—, which, it has been settled, is the soul of Poetry,—of this [i. e., of such Senses] two kinds are mentioned, named [respectively] the *express* [or literal] and the *understood* [otherwise than literally]”—[the allegation, I say,] here—that the soul [of Poetry] can consist of an express Sense—is to be rejected, by reason of its contrariety to his own declaration [quoted under § 2. r.]—viz., that “The soul of Poetry is *suggestion*” [—see § 10].

The author's own definition of Poetry. *w.* Then what, after all, *is* Poetry? To this it is replied [as follows] :—

TEXT.

3. Poetry is a Sentence the soul whereof is Flavour.

COMMENTARY.

a. We shall declare [in Ch. 3rd] what it is that Flavour consists of. Flavour alone [—the text declares—] is the soul [of Poetry]—essentially the cause of its life—since it is not admitted that, without this, anything *is* Poetry.

b. [The Sanskrit word for Flavour—viz.,] the word *rasa*, by regular derivation, [from the verb *ras* “to taste or relish,”] signifies “what is tasted, or relished.” In this [i. e., under the term *rasa*] are included the incomplete Flavours, and the semblances, &c. thereof [—which will be treated of in Ch. 3rd]. Among these, then, [we may have] Flavour [complete as well as real] as [ex-

Three degrees of emotion recognized in the definition.
The first degree—or Flavour proper.

emplified in the following verses—viz.,]

“Perceiving that the house was empty, having arisen very gently from her couch, and having for a long time gazed upon the face of her husband counterfeiting sleep, having confidently kissed him,—then seeing his cheek quiver, the girl, with face downcast through modesty, was long kissed by her laughing lover.”

For in this example there is the Flavour [or Sentiment] called [to distinguish it from the love of separated lovers] “love in union.”

The second degree, or Flavour not attaining its full development. c. Incomplete Flavour [is exhibited] for example [in the following verses] of the great minister, manager of the questions of peace and war, Rághavánanda:—

“To the limit [only] of whose [lowest] scales [when incarnate as the Fish] the ocean reached; on whose [tortoise] back [rested] the globe of the world; on whose [boar’s] tusk the earth [was upheld]; on whose [man-lion] claws the lord of the sons of Diti [expired]; in whose footstep [as the dwarf Vámana] both worlds [found their measure as he traversed each at one step]; at whose rage [as Parusaráma] the bands of the Kshattras [melted away]; on whose arrow [as Ráma] the ten-faced [Rávana met his death]; in whose hand [as Krishna] Pralambásura [expired]; in whose contemplation [as Buddha] the universe [melted into its proper nothingness]; on whose sword the race of the evil-doers [will perish when the tenth incarnation shall take place]; to Him, whoe’er he be, all hail!”

In this example [the Flavour of] love—its object being the Deity—is an incomplete Flavour [—seeing that the Deity is no fit object, for instance, of those tendernesses, &c., which belong to the Sentiment of Love proper—any more than a son, against whom one may feel angry for a moment, is a fit object of those hostile attacks in which Anger proper naturally vents itself, and the description of which conduces to reproduce, in Poetry, the Sentiment itself in its completeness.]

The third degree, or the semblance of Flavour whether fully developed or not. d. The semblance of Flavour [is exhibited] for example [in the following verses]—

“Accompanied, in one flower-bell, by his loved mate, the honey-bee drank [nectar]; and the black deer, with his horn, scratched the doe, who, at the touch, bent down her eyelids.”

For since, in this example, the Flavour of “love in union” [—§ 3. b.] is located in the lower animals, there is a *semblance* of that Flavour

[which is regarded as *real* when it occurs in *mankind*]; And so of others [—for, having exemplified the three-fold variety of poetic emotion in the case of *one* of the passions, it is unnecessary to exemplify it in all.]

Faults de-
fined general-
ly. *e.* Then, again,—in Poetry, of what nature are *faults* [—which we do not consent—see § 2. *f.*—to regard as *destructive* of Poetry]? To this it is replied [in the following half of a line which completes the half-line No. 3.]—

TEXT.

4. Faults are *depressers* thereof.

COMMENTARY.

a. Unmelodiousness, incompleteness in the sense, &c., [operate depreciatingly on Poetry] through the *words* and *meanings*—as one-eyedness and lameness [operate depreciatingly on man] through the *body*; and [in the second place] such [faults] as the mentioning of things calculated to excite emotion [—see Ch. 3rd—] *by their own names* [bluntly, instead of suggestively,—these being faults] which depreciate the Flavour which is the *soul* of Poetry [not mediately, like the former class of faults, but] directly, as idiocy [depreciates directly the *soul* of man—both of these classes], are called [in the text] the *depressers* of Poetry. Special examples of these [various faults] we shall mention [in their proper place—viz., in Ch. 7th].

Styles, &c.,
defined general-
ly. *b.* Of what nature are the Styles, &c., [which were alluded to under § 2. *f.*]? To this it is replied—

TEXT.

5. Styles [—Ch. 6th—] ornaments [—Ch. 10th—], and Modes [—Ch. 9th—], are called the causes of its elevation.

COMMENTARY.

a. Styles [or qualities—as already remarked under § 2. *k.*] are [in regard to Poetry] as heroism, &c., [in regard to the soul of man]. Ornaments are [to the language of Poetry] as bracelets, earrings, &c., [to the human figure]. Modes, through [their application to] words and meanings, are a kind of arrangement of parts [leading to different varieties of Poetry], as, through the body, [man, by different muscular arrangements, may have the symmetry of a Hercules or that of an Apollo.] Elevating [as they do] the Flavour simply which is the soul

of Poetry, these are [not incorrectly] called the heighteners of Poetry [for this rises, of course, with the Flavour, of which it consists].

b. Although the Styles here [—spoken of in the text—] are the properties of the sentiment, [—and how—it might be asked—can they be *heighteners* of it when they are nothing separate from itself?—] yet the word “Style” is employed here, by synecdoche, for “the words and meanings which develope Style;” and hence what is declared is this—that *words* which develope Style are heighteners of the Sentiment, as was said before [—see § 2. m.]. Special examples of these [—i. e., of ornaments, &c.,—] we shall mention [in the proper place].

c. So much for the “Declaration of the Nature of Poetry”—the first chapter of the “Mirror of Composition,” the work of the illustrious Viswanátha Kavirája, that bee of the lotus-feet of the divine Náráyana, the pilot of the ocean of composition, the best of guides on the road of [ingeniously poetic] Suggestion, the jewel-mine of the poet’s finest utterances, the lover of that nymph [embodied in] the Eighteen Dialects [employed in dramatic composition—see Ch. 6th—] minister of the peace and war department.

CHAPTER II.

THE DECLARATION OF THE NATURE OF A SENTENCE.

[Having declared—§ 3—that Poetry is a kind of Sentence, and the meaning of the term Sentence being as yet undefined,] he declares what a Sentence consists of.

TEXT.

A Sentence **6.** Let a Sentence mean a collection of words possessing Compatibility, Expectancy, and Proximity.

COMMENTARY.

a. *Compatibility* means the absence of absurdity in the mutual association of the things [signified by the words]. If the nature of a sentence belonged to a collection of words even in the absence of this [compatibility of the things signified], then [such a collection of words as] “He irrigates with fire” would be a sentence [—which it is not here held to be;—fire—and everything but water—being incompatible with irrigation].

b. Expectancy [—"the looking out for" some other word in construction—] means the absence of the completion of a sense; and this [absence of a complete sense] consists in the listener's desire [on hearing the word] to know [something which the other words in the collection will inform him of—if the collection of words *is* a sentence]. If the nature of a sentence belonged even to that [collection of non-inter-dependent words] where this expectancy is a wanting—then such [a collection of words] as "cow, horse, man, elephant" would be a sentence.

c. Proximity means the absence of an interruption in the apprehension [of what is said]. If there could be the case of a sentence even when there is an interruption in the apprehension, then there would be a coalescence [—into one sentence—] of the word "Devadatta," pronounced just now, with the word "goes" pronounced the day after.

d. Since expectancy [§ 6. *b.*] and compatibility [§ 6. *a.*] are properties, the one of the *soul*, and the other, of *things*;—it is by a figure of speech that they are here [—i. e., in the text § 6.] taken as properties of a collection of *words*.

TEXT.

7. A collection of Sentences is a Great Sentence.

COMMENTARY.

a. Only if this [Great Sentence too] possess [the requisites mentioned in § 6—of] compatibility, expectancy, and proximity.

TEXT.

8. Thus is a Sentence held to be of two kinds.

COMMENTARY.

a. "Thus"—that is to say, inasmuch as it may be a Sentence [see § 6] and inasmuch as it may be a Great Sentence [see § 7.]

b. And [if a justification of this employment of terms be required] it is said [by Bhartrihari in his *Vākya-padīya*] "Of Sentences, completed as regards the conveying of their own meaning, when put together, there becomes further, through their being viewed under the relation of parts and whole, the nature of a single Sentence."

c. [To give examples] of these [two kinds of Sentences], there is the Sentence simple—as [in the verses given at length under § 3. *b.*

—viz.—] “Perceiving that the house was empty, &c.” The Great Sentence is such [a collection of sentences] as the *Rāmāyana* [of Vālmiki], the *Mahābhārata* [of Vyāsa], and the *Raghuvans'a* [of Kālidāsa].*

d. It has been stated [in § 6] that a collection of *words* is a Sentence. [But the question remains] then what is the criterion of a *word*? Therefore he says :—

TEXT.

Definition of 8. A word means letters [so combined as to be] the term word. suited for use, not in logical connection [one part with another—] conveying a meaning, and only one.

COMMENTARY.

a. As [—for example—] “jar” [is a word].

b. By [the expression employed in the definition] “suited for use” the crude form [in which a vocable appears in the Grammar before receiving its inflection] is excluded [from being regarded as a word].

c. By [the expression employed in the definition] “not in logical connection” [the exclusion is effected] both of Sentences and Great Sentences [which—§ 8—consist of letters, and are suited for use,—but which, as their parts are connected in sense, are not to be denominated “words”].

d. By [the expression employed in the definition] “only one” [the exclusion is effected] of sentences containing a plurality of words inter-dependent [—see § 6. b.—yet not excluded by the limitation under § 8. c., which refers only to words in logical connection, without ellipsis; while, by the present exclusion, a collection of words not in logical connection but yet, when the ellipses are supplied, inter-dependent, is debarred from being regarded as a “word”].

e. By [the expression employed in the definition] “conveying a meaning,” [the exclusion is effected] of [such unmeaning combinations of letters as] *kachaṭatapa* [—which is an unmeaning combination of the first letters of the five classes of consonants].

* Compare Aristotle—Poetics, Ch. xx.—“But a sentence is one in a two-fold respect; for it is either that which signifies one thing, or that which becomes one from many by conjunction. Thus the Iliad, indeed, is one by conjunction.”

f. By "letters" [in § 8] it is not intended to speak of a *plurality*, [—for a word *may* consist of a single letter].

g. In that [—i. e., in a "Word"—what *meaning* may reside, is next to be considered].

TEXT.

9. The meaning [that may belong to a word] is held to be three-fold—viz., Express, Indicated, and Suggested.

COMMENTARY.

a. The nature of these [three Meanings] he next states :—

The three powers of a word—Denotation, Indication and Suggestion.

TEXT.

10. The Express meaning (*vāchya*) is that conveyed to the understanding by the [word's] Denotation (*abhidhā*);—the [Meaning] Indicated (*lakshya*) is held [to be conveyed] by the [word's] Indication (*lakshana*); the [meaning Suggested (*vyangya*) is held to be conveyed] by the [word's] Suggestion (*vyanjanā*). Let these be the three *powers* of a word.

COMMENTARY.

a. "These" [—i. e., the three powers] Denotation and the others.

TEXT.

Denotation the leading power of a word.

11. Among these [three powers of a word] the primary one is Denotation, for it is this that conveys to the understanding the meaning which belongs to the word by convention [which primarily made it a word at all].

COMMENTARY.

How the conventional force of words is learned.

a. [How one learns the conventional meaning of words may be illustrated thus :—] On the old man's saying—when giving directions to the middle-aged man—"bring the cow,"—the child, having observed him [the man to whom the order was given by his senior] employing himself in bringing the cow, determines, first that "the meaning of this sentence was the fetching of a body possessing a dewlap, &c." and afterwards, through the insertion and omission [of the portions of the sentence "bring the cow" which he as yet understands only in the lump] in such [other sentences heard by the child] as "fasten the cow"—"bring the horse"—he ascertains the convention that the word "cow"

shall mean "the thing with a dewlap, &c.," and the word "bring" shall mean "fetching."

b. And [this—§ 10. a.—is not the only process by which the conventional meaning of a word may come to be known—for] sometimes [the meaning of a word may be gathered] from the utterance of familiarly known words along with it—as in this example—viz., "In the bosom of the expanded lotus the honey-maker drinks honey"—[where the hearer, knowing that *bees* drink the *juices* of the lotus, infers that it is the bee that is here called the honey-maker, and that the juice of the lotus, extracted by the bee, is called honey].

c. Sometimes [the conventional meaning of a word is learned] from the instruction of one worthy [of confidence]—as [when such a one declares] "This" [—pointing—suppose—to the animal—] "is what is denoted by the word *horse*."

d. And it is that power of a word which conveys to the understanding the conventional meaning without the *intermediacy* of any other power of the word that is called here [—in the text § 11—] *Denotation*.

Four-fold Division of words in respect of what they denote.
Actions.*

TEXT.

12. A convention [whereby the express meaning of a word is settled] is accepted [by men among themselves] in regard to Kinds, Qualities, Things, and

COMMENTARY.

Kinds. a. [By] a "Kind" [—or genus—is meant] the nature of a cow and the like [which resides] in the [particular] body [called] cow and the like—[and in virtue of which the thing is a cow or the like].

Qualities. b. [By] "Quality" [is meant] a settled habit of a thing which is a cause of making a distinction [between one thing and other things of the same genus]:—for [the qualities] *white*, and the like, difference such a thing as a cow from its congeners—such as a *black* cow.

Things. c. Names of "Things" are those that denote a single individual—as Hari [—the name of the god

* These four are the Categories of the Hindu grammarian.

Vishnu], Hara [—the name of the god Siva], Dittha, Davittha, [and other proper names].

Actions. *d.* “Actions” are habits of a thing [not *settled*, as qualities are—see § 12. *b.*]—but in course of accomplishment—such as “cooking” [—which is the habit of a thing whilst in progress towards being ready for eating] :—for, what is denoted by such a word as “cooking” is the collection of proceedings, from first to last, such as the putting on [the pot with the rice to boil] and ultimately taking it off [the fire] again.

e. For only in respect of these [four—§ 12.—] distinguishing characters of all individual cases [that call for the employment of words] is a convention made, and not in regard to individual cases themselves—lest there should befall the fault of endlessness [in the fabrication of words], or of vagueness [inasmuch as—to use the illustration of the *Kāvya Pradīpa*—if, in assigning to such and such individuals the name of “cow,” we made no convention as to the *generic* character of the individuals, then water-jars would lay claim to the name as fairly as any cows not specified individually].

f. Now “Indication” [—the second power of a word—see § 10—is explained].

TEXT.

Indication— 13. Where the principal meaning [of a word—see § what power of a 11—] is incompatible [with the rest of the sentence word.—see § 6. *a.*—] this power of Indication is communicated [to the word], whereby another meaning [than the express one—yet] in connection therewith, becomes apprehended, either through Notoriety [of the employment of the word in some particular secondary sense] or through a Motive [—discernible in the connotation—for using the word rather than some other word which would have merely denoted the thing expressly].

COMMENTARY.

a. The power by which, in such [an expression] as “The impetuous Kalinga,” a word, such as “Kalinga,” incompatible [with the epithet “impetuous”—if taken] in its own sense—such as that of a particular country [on the Coromandel coast], causes one to think of [not the country, for instance, that the word denotes, but] the men, for instance, connected therewith ;—and [—to give a second example—

the power] by which, in such [an expression] as “A herd-station on the Ganges,” a word, such as “the Ganges,” incompatible with the matter in question [—here, viz., the actual site of the station of herdsmen—] inasmuch as the thing that it denotes is in the shape, for instance, of a mass of water [on the surface of which the herdsmen could not have built the huts of which the herd-station consists], causes one to think of something connected with itself by the relation of proximity or the like—such as the river’s bank,—*this* power of a word—*communicated* to it [§ 13]—other than the power which [—to use the language of some—] belongs to it naturally, or which is not [—to use the language of others—] that given to it by God—[this second power it is that] is called *Indication*.

Two sources of the power of Indication—Notoriety, and a Motive. *b.* In the former [of the two examples under § 13. *a.*] the reason [why the word denoting the region of Kalinga has the power of indicating the inhabitants of that region] is “Notoriety” [see § 13.],—the fact, simply, of its being familiarly known [that the name of the region is employed to signify its inhabitants]. In the latter of the examples, the “Motive” [—see § 13.—for using the word “Ganges” when we really mean “bank of the Ganges”] consists in this, that it causes one to think of the extreme of coolness and purity [pertaining to the Ganges itself] which would not have been thought of from the exposition of [the same matter in the shape of the expression] “A herd-station on the bank of the Ganges.”

Why the sources of the power of Indication require to be specified. *c.* If a word were, without a reason, to indicate whatsoever has any relation [to that which the word denotes], then there would be an excessive influx [of all sorts of associated ideas—everything in the world being related in some way or other to everything else—], hence [in the text—§ 13—] it is stated that this [power of Indication] arises “either through Notoriety or through a Motive” [—the ordinary relations furnishing which latter are specified under § 17. *e.*].

Alleged instances of Indication rejected. *d.* But some [—among whom is the author of the *Kārya Prakāś'a*—] instance the expression “Expert in business” as an example of [the power of Indication, arising—see § 13—from] “Notoriety.” What they mean to say is this—that the primary meaning [of the word *kuśala* “expert”]—that,

viz., of "a gatherer of sacrificial grass"—from the etymology *kusam ldti* "who gets sacrificial grass"—being incompatible with the matter in question [—viz., "business"], causes one to think of the sense of "expert" which is connected [with the primary sense of "the gatherer of sacrificial grass"] through the relation of a similarity of character in respect of the being a person of discrimination [—which the gatherer of sacrificial grass must be, else he could not tell one kind of grass from another]. Others do not accept this [view of the matter], for [according to the view which these prefer] the primary meaning of the word *kus'ala* is simply that of "expert"—notwithstanding that the sense of "gatherer of sacrificial grass" might be gathered from the etymology :—for, the reason for the [technically recognised] etymology of words is one thing [—viz., the convenience of the Grammarians, who must find an etymology, however far-fetched, for every word that is not a radical—], and the reason for the employment [of a word] is another [—viz., the fact of the word's having, by convention, such a denotation as the speaker happens to have occasion for]. If the primary meaning [of every word] were that which is to be gathered from the etymology, then in the example "The cow sleeps" also there would be "Indication"—because [when speaking of the animal] even at the time of its sleeping [and therefore lying still], one makes use of the word *go* "cow," which word *go* is formed by the affix *ḍo* put after the root *gam* "to move"—according to [the direction of Pāṇini—viz.] "*gamerḍoh*" [i. e., "let the affix *ḍo* come after the root *gam*, and the word *go* 'a cow' will be the result"].

Indication divided into inclusive and indicative.

e. He next states the distinctions of this [power of Indication].

TEXT.

14. The primary meaning's hinting something else [which is required in addition] for the establishment of a logical connection among the things [and not a mere grammatical connection among the words] in the sentence—let this, when [the primary meaning] itself also is taken in, be called therefore *inclusive Indication* (*upādāna-lakṣhaṇa*).

COMMENTARY.

a. Inclusive Indication, where [the source of the power—see § 13.

b.—is] Notoriety [is exemplified in such sentences] as “The White gallops ;”—and where [the source is] a Motive—in such as “The Lances enter.” For, in these two cases, by “white” and “lances,” and the like, which, from their being things inanimate, cannot alone have a logical connection, as agents, with the actions “galloping” and “entering,” with a view to the establishing of this [logical connection among the things expressed in each sentence], “horses,” “men,” and the like, connected with themselves [i. e., with “white” and “lances”] are hinted [—so that we understand “The white horse gallops,” “The men with lances enter”]. In the former [of the two cases exemplified], as there was no Motive [for speaking, for instance, of the horse as *white*—which term hints nothing beyond the whiteness,—the source of the Indicatory power in the expression is] Notoriety [—the horse being necessarily well known as “the white” by the person to whom the remark was intelligibly addressed]. In the latter [of the two cases exemplified], the Motive [for speaking, for instance, of “lances” instead of “men with lances”] was [to direct attention to], for instance, the extreme denseness of the [phalanx of] lances. And in these cases the *primary* sense also [§ 13.] is taken in [—for the whiteness accompanied the horse in its gallop, and the lances accompanied the men who entered with them]. But in [simply] indicative Indication there is implication only of something else [—to the exclusion of that which indicates]. Such is the distinction between the two [kinds of Indication]; and it is this [first kind] that is spoken of as “the use of a word *without* abandonment of its sense.”

TEXT.

Indication inclusive—twofold—according to its source. 15. The abandonment of self, with a view to the establishment of the logical connection of something else with something in the sentence—this, since it is the cause of an indication [and of nothing more] is *indicative Indication* [or Indication simply]—(*lakshana-lakshanā*).

COMMENTARY.

a. For instance—“The impetuous Kalinga,” and “A herd-station on the Ganges” [—see § 13. a.—are examples of Indication simply]—for, in these two [examples], the two words “Kalinga” and “Ganges” give themselves up [—sacrificing their own sense—of a region and a

river—] for the purpose of establishing, in logical connection with the things in the sentence, “a man” and “a bank ;” or [we may have indicative Indication in such a case] as [the following—addressed to one who had injured the speaker—viz.,]

“ Much benefit have you done :—how is it to be expressed ? Benevolence alone has been exhibited by you, Sir. Acting thus ever, O friend, may you be happy therefore for a hundred years.”

Here, in order to establish, in logical connection with the other matters in the sentence, “injuries,” &c. [which are what are really meant to be spoken of—], the words “benefit” and the like give themselves up [and stand, ironically, for injuries and not for benefits at all]. In this example, there is an incompatibility in the *primary* meaning [of the words “kindness,” “happy,” &c. ;] since it speaks of *blessings* &c. for an *injurer*. The relation [between what is here indicative and what it indicates] is that of *contrariety* [—the mode of Irony—], and the result is [this that] the *excess* of injury [is understood to be complained of and imprecated]. It is this [kind of Indication] that is spoken of as “the use of a word *with* abandonment of its sense.”

TEXT.

16. These, further, are severally twofold, through Superimposition (*āropa*) and Introsusception (*adhyavasāna*).

COMMENTARY.

a. “These”—i. e., the aforesaid four kinds of Indication—[see § 13, *b.* and *e.*]

TEXT.

17. Let that [Indication] be Superimponent which makes one think of the identity with something else of an object not swallowed [by that with which it is identified, but expressed along with it]. That [Indication] is held to be Introsusceptive [which makes one think of the identity with something else] of an object swallowed [—not expressed, but recognised as it were inside of that with which it is identified].

COMMENTARY.

a. [Thus, then, first, we may have] Superimponent Inclusive Indication [§ 14] the source [of the power—§ 14. *a.*—] being Notoriety :

—as [in the following example]—“The horse—the white—gallops.” For here the horse, the possessor of the quality “white,”—in the shape [of the unsuppressed term “horse”—and hence] of something “not swallowed” [§ 17],—is thought of as identical with the colour “white” which inheres in it :—[that is to say—“the horse” and “the white” are understood to mean here just one and the same thing].

b. [Secondly, we may have Superimponent Inclusive Indication—§ 17. a.—] the source [of the power—§ 14. a.—] being a Motive :—as [in the following example]—“These—the lances—enter.” Since the pronoun denotes the men bearing lances [—who—see § 14. a.—are denoted also by the word “lances”]—there is here a case of the Superimponent.

c. [Thirdly we may have] Superimponent Indicative Indication, [§ 17. a.], the source being Notoriety [§ 13. b.], as [in the example] “The Kalinga—the man—fights.” Here [it may be remarked that] the relation [which is notorious—see § 13. c.—] between the “man” and [the region of] “Kalinga” is that of location and located.

d. [Fourthly, we may have Superimponent Indicative Indication] the source [§ 14. a.] being a Motive—as [in the example] “Longevity—butter.” Here “butter,” the *cause* of “longevity,” is thought of as identical with the “longevity” related to it through the relation of cause and effect. The Motive [for speaking of butter as “longevity”] is the fact [which it is desired to call attention to] of its causing longevity differently from anything else [—no other article of Hindu diet being *so* nutritious—], and invariably [—butter, as a prolonger of life, being reckoned infallible].

e. Or [of this fourth case—§ 17. d.—to take other examples illustrating the most ordinary relations, besides that of cause and effect, by which this employment of language is prompted—] as—when a man belonging to the king is going—[one may say] “The king—this one—goes.” Here the relation is that called the relation of owner and owned. Or as—when [there is meant] only the foremost portion [of the arm from the elbow—all of which, in Sanskrit, is called “the hand;”—one may say] “The hand—this—[from the *wrist* downwards].” Here the relation is that called the relation of whole and part. [Or] when it is even a Brāhman [that one is speaking of; one may say] “The carpenter—he”—[while, strictly speaking, it is im-

possible that a man of the Bráhmaṇ tribe, though working in wood, should be a man of the carpenter tribe]. Here the relation is that of the doing the work of so and so. [Or] when sacrificial posts [to which the victims are tied] for Indra [are spoken of—one may say] “These Indras.” Here the relation is that of being for the sake of so and so. And so in other cases also.

f. The Introsusceptive [Indication] which makes one apprehend the identity with something else of the “object swallowed” [§ 17], on the other hand, [—the examples from § 17. *a.* downwards having illustrated the case of objects “not swallowed”]—of this, in its four varieties, the preceding examples [may serve as exemplifications, if you expunge the term denoting the “object swallowed,”—thus reducing the examples to the following form—viz., “The White gallops”—“The Lances enter”—“The Kalinga fights”—and—*butter* being meant by it—“Longevity”—as when we say “He eats longevity,” meaning “He eats butter, which will make him long-lived”].

TEXT.

Further sub-division of eight-fold Indication into the Pure and the Qualificatory. 18. All these, when the relation is other than that of likeness, are [called] *Pure (suddha)*; but when [they arise] from likeness, they are reckoned *Qualificatory (Gauṇa)*. By this they are divided into sixteen.

COMMENTARY.

a. “These”—i. e., the aforesaid eight kinds of Indication. “Relations other than that of likeness” are the relation of cause and effect, &c. [see § 17. *c.*].

b. Of the *Pure* [varieties] among these, the preceding examples [from § 13. *a.* to 17. *b.* inclusive are exemplifications].

c. Superimponent Inclusive Indication *Qualificatory*, when [the source of the power see § 17. *a.*—is] Notoriety, [is exhibited in such an example] as “These oils—pleasant in the cold weather, [when, rubbed on the body, they keep out the cold].” Here the word “oil,” taking along with it [—whence the Indication—see § 14—is “inclusive”—] its primary meaning, which is in the shape of the unctuous matter expressed from *sesamum seeds* [—the Sanskrit name of this fluid—viz., *taila*—being derived from the name of its most usual source—viz., *tila* “the seeds of the sesamum,” as the English word “oil” is derived from the Latin name of the olive tree,] is applied

[notoriously] to other unctuous fluids also, such as that expressed from mustard seed, [which fluids are *like* it. It may be remarked that the Indication in this example is termed Superimponent because of the presence of the pronoun "these:"—see § 17. *b.*]

d. [This form of Indication—the Superimponent Inclusive Qualificatory—] when [the source of the power is] a Motive [is exemplified in such sentences] as "These—the princes—go"—[employed,—as such a sentence often is,] when persons *not* princes, but *like* thereto, are going.

e. Introsusceptive Inclusive Indication Qualificatory, when [the source of the power is] Notoriety, [may be exemplified by the example under § 18. *c.*, omitting the pronoun—] thus—"Oils—pleasant in the cold season": and when [the source of the power is] a Motive, [by the example under § 18. *d.*, with the like omission]—thus—"The princes go."

f. [Then again we have] Superimponent *Indicative* Indication Qualificatory, when [the source of the power is] Notoriety :—as "The king—the lord of Gauḍa—clears away the paltry foes" [—where the lord of Gauḍa, though harassing his foes, yet retains the name of *king*, which in Sanscrit is held—*rājān* from the causal form of the verb *rañj*—to signify "an engager of men's affections"—because the lord of Gauḍa is still, in other respects, *like* those to whom the name is applicable in the full extent of its connotation]:—and when [the source of the power is] a Motive—[in such an example] as "That *cow*—the man of the Panjáb."

g. [Further, we have] Introsusceptive *Indicative* Indication Qualificatory—when [the source of the power is] Notoriety :—as "The king clears away the paltry foes;"—and when [the source of the power is] a Motive :—as "That *cow* talks"—[these two examples differing from those under § 18. *f.* in the suppression, or introsusception, of a term].

h. In this case [—that of "That *cow*—the man of disposed of. the Panjáb"—§ 18. *f.*—instead of admitting, as they ought, that the *man* is *indicated* by the word "cow"—] some say "The *qualities* which belong to a cow, such as senselessness and sluggishness, are *indicated*; and these serve as causes why the word 'cow' *denotes* the thing [properly called] 'man of the Panjáb.'" E

This is not right—because the word “cow” cannot *denote* the thing [properly called] “man of the Panjáb,” in respect of which no convention was entered into [—it being only through *convention*—see § 11—that a word can primarily *denote* anything]; and because it [denotatively] makes one think only of the [dewlapped and long-tailed] thing meant by the word “cow,” since the power of denotation is exhausted therein, and there is no resuscitation of that power thus exhausted [—or *functus officio* in making one think of the genus “cow” —see § 12]. Others again, [partially correcting the statement above quoted, say,] “The *thing* [properly called] ‘man of the Panjáb’ is not *denoted* by the word ‘cow,’ but only the *qualities* belonging to the thing, the ‘man of the Panjáb,’ are *indicated* as being of the same kind as the qualities belonging to the thing which [the word ‘cow’] itself denotes.” This [second view] also others [and we ourselves] do not accept. To explain:—In this [expression under discussion], is the sense of “man of the Panjáb,” understood from the word “cow,” or is it not? On the former [of these alternatives—is this sense understood] *merely* from the word “cow” [employed denotatively], or, through the inseparableness [of qualities from that in which they inhere —is it, I ask, understood] from the qualities [of sluggishness, &c.] indicated [by the word “cow”]? Not the first, [of this subordinate pair of alternatives, can be accepted], because this word [“cow”] is not assigned by convention to the thing [properly called] “man of the Panjáb;” nor the second, because there is no room for a sense gathered from inseparableness [—such, e. g., as that of a quality in respect of that whereof it is inseparably the quality—] when there is a concordance between the *words* [—as we see there is in the example—the two words being in apposition—in the same case—as denoting the same thing], for a *word’s* expectancy [—when looking out for another to agree with it—see § 6. *b.*—] is fulfilled only by a *word* [—and not by a *sense* connoted in a word and such as, if expressly declared, would appear under the form of a word in a *different* case—e. g.—“a man of bovine stupidity”]. Nor is the second [alternative, of the *first* pair, admissible]—for, if the sense of “man of the Panjáb,” is *not* understood from the word “cow,” then the agreement in case, of this and of the word “man of the Panjáb,” [which the example exhibits], would be improper [—it being only words signifying the same

thing that *agree* in case]. Hence here the word “cow” having no logical connection in its *primary* character [i. e., as a denotative term—see § 11—] with the word “man of the Panjáb,” *indicates* the thing [properly called] “man of the Panjáb” through the relation [see § 13. c.] of community of properties [between the cow and the man]—such as ignorance. The Motive [§ 13., in which the power of Indication here takes its rise] is the causing one to think of the *excess* of ignorance and the like in the man of the Panjáb.

Why the terms Pure and Qualificatory are made use of. *i.* And this [kind of Indication—§ 18. c. d. e. f. g.—] is called Qualificatory because of the association of a quality [—the thing indicated being understood, in this case, to have the *qualities* of that by the name of which it is metaphorically indicated]; but the former [kind of Indication—§ 18. b.—] is pure from admixture of *metaphor*. For Metaphor consists in the simply covering up the apprehension of the difference between two things absolutely distinct, by means of [a reference to] the greatness of the amount of their likeness :—as that of “fire,” and “a boy” [so hot-tempered that we call him a perfect *fire*]. But in “white” and “cloth,” there is no apprehension of difference at all [—that which is really “cloth” being that which at the same time is really “white” and is not merely metaphorically called “white”—whilst that which is really a “boy” is not really “fire,” but only *like* it, and hence metaphorically called it.] Hence in such cases [as that where “cloth” is called “white”] the Indication is quite pure [—§ 18].

TEXT.

Further sub-division of one eightfold branch of Indication according to the Abstruseness or the Obviousness of what is suggested.

19. Let Indications *for a purpose* be twofold, in respect of the Abstruseness or the Obviousness of *what is suggested*.

COMMENTARY.

a. Where [the source of the power of Indication—§ 13 b. is] a Motive, Indication of eight sorts has been exhibited [—§ 18]. These, having become severally twofold in respect of the Abstruseness and the Obviousness of what, in the shape of the Motive, is *suggested*, are sixteen. Of these [—the abstruse and the obvious—] the “Abstruse” is

that which is to be understood only by the force of an intellect matured by the study of the sense of Poetry—as [is exemplified in the passage given under § 15. *a.*, viz.,] “Much benefit have you done, &c.” The “Obvious” is that which, through its extreme clearness, is intelligible to every body—as [is the purport of the following—viz.,] “It is the intoxication of youth alone that teaches the blandishments of enamoured maidens.” Here, by the word “teaches,” the sense of “brings out into manifestation,” is indicated; and the emphatic character of the manifestation [—i. e., how perfectly the intoxication *does* bring out the blandishments—] is apprehended as clearly as if the thing had been stated *expressly* [instead of being *indicated* by the word “teaches”].

TEXT.

Further subdivision of the sixteenfold branch of Indication according to the site of what is suggested. 20. These also are twofold, through the fact that the fruit [—viz., the *excessiveness* suggested—see § 14. *a.*,] pertains to the thing [indicated], or pertains to a quality [not inherent in the thing].

COMMENTARY.

a. “These”—i. e., the sixteen kinds of Indication just mentioned [—under § 19. *a.*]. These, having severally become doubled through the fruit’s pertaining to the thing or to the quality, give thirty two kinds. He exemplifies [the two kinds] in succession :—

“There are the clouds, in which the cranes disport, and with whose smooth dark loveliness the sky is overspread :—there are the dewy winds, and the melodious joyful screams of [peacocks] friends of the clouds. Be all these as they list. I, very firmly stout of heart, am *Ráma*. I endure all [hard though it be to bear those vernal sights and sounds with patience, which enhance the joy of lovers when united]. But how will *she* be now—Videha’s daughter? Alas—my goddess—O do *thou* be patient.”

In this [speech of *Ráma*, from the *Víra Charitra*, of Bhavabhúti,] *Ráma* being indicated [by the expression “I am *Ráma*” which is insignificant taken literally], in the shape of a person extremely patient of affliction, and [this *indicated* *Ráma*] being the possessor of the quality [of patience—suggested, under the circumstances, by the emphatic and indicating employment of the proper name—which proper name otherwise, being simply denotative, would connote nothing—], the

fruit—the *exceedingness* [of the patience]—pertains to *him* [the thing indicated].

b. [Again] in this [second example viz.,] “a herd-station on the Ganges” [—see § 13. a.], where the *bank*, &c. are indicated, the fruit, the *exceedingness*, pertains to the character consisting of coolness purity, &c., [and *not* to the *bank*—the thing indicated—which—see § 13. b.—is not regarded as the locus of these qualities].

TEXT.

21. Thus then are the varieties of Indication held by the intelligent to be forty.

COMMENTARY.

a. [That is to say] there are eight where [the source of the power is] Notoriety [§ 18], and thirty two where [the source of the power is a Motive in the shape of some] fruit [§ 20. a.]; hence the varieties of Indication [—so far as we have yet seen—] are forty. Moreover—

TEXT.

22. These also are severally twofold accordingly as it [—the power of Indication—] resides in a *Word* or in a *Sentence*.

Final subdivision of forty-fold Indication accordingly as its instrument is a word or a sentence.

COMMENTARY.

a. “These”—i. e., these [kinds of Indication] just mentioned [under § 21]. Among these [we have an example of Indication distinguished] by the fact of its residing in a *Word* [in such a case] as “A herd-station on the Ganges [—see § 13. a.]; and [of Indication distinguished by the fact of its residing in a *Sentence* [—and not in any separate word thereof—in such a case] as “Much benefit have you done, &c.”—[see § 15. a].

b. Thus is Indication of *eighty* different kinds.

c. Now “Suggestion” [—the third power of a word—see § 10—is explained].

TEXT.

23. When Denotation, &c., repose [after having done their duty], that function, of a word or its sense &c., by which a further meaning is caused to be thought

Suggestion—what power of a word.

of, is what we call *Suggestion* (*vyanjana*).

COMMENTARY.

a. [It is a maxim that] when the causers of the understanding of a word take rest [after a single exertion], there is [as regards anything further in the case of that one employment of the word] an annihilation of their agency. When, in accordance with this maxim, the three functions called Denotation [§ 11] Indication [§ 13] and Drift [—or purport of the sentence as a whole—which may be found treated of in the *Kāvya Prakāśa*—] disappear, after having caused each its own appropriate thing to be thought of, that function of a word, or of a sense, or of a radical, or of an affix, &c., through which another meaning is caused to be thought of,—[that function] which takes the various names of “suggesting,” “hinting,” “conveying,” “acquainting,” and the like, is what we call [the power of] *Suggestion*.

b. In this [power of Suggestion, two varieties are comprised—for:]

TEXT.

Suggestion two-fold, as founded on Denotation or on Indication.

24. Founded on its Denotation, or [founded on] its [power of] Indication, a word's [power of] Suggestion is twofold.

COMMENTARY.

a. He describes that which is founded on Denotation [as follows].

TEXT.

Of Suggestion founded on Denotation.

25. That [power of] Suggestion which is the cause why something else is understood from a word which, though having [possibly] more meanings than one, has been restricted to a single meaning by conjunction or the like, is [that power of Suggestion which is spoken of—in § 24—as being] founded on Denotation.

COMMENTARY.

a. By the expression “*and the like*” [—in the phrase “restricted to a single meaning by Conjunction or the like”—] is meant Disjunction, &c.—for, [to expand the “&c.”] it is said [by Bhartrihari in his

How the Denotation of ambiguous terms is restricted.

Vākya Pradīpa] “Conjunction, and disjunction, companionship, hostility, a motive, the circumstances of the case, a characteristic, the juxtaposition of another word, power, congruity, place, time, gender, accent, &c., are causes of one's recollecting a special sense [of some word] when the sense of the word is not [of itself] definite.” Thus [—to

exemplify the defining power of each of these causes in their order—] in the example “Hari with his conch-shell and discus,” the word *Hari* denotes *Vishnu* alone [—and not a “lion” or a “monkey” or any other of the meanings of the Sanscrit word *hari*]—because of the ‘conjunction’ of the conch-shell and the discus ; and in the example “Hari without his conch-shell and discus” [it denotes] him alone too [—seeing that the ‘Disjunction’ would be unmeaningly declared in respect of what—e. g., a lion—had never been conjoined with a characteristic conch-shell or the like]. In the example “Bhíma and Arjuna,” the Arjuna is the son of Prithá [—he, and not the thousand-armed demon of the same name slain by Parasuráma—as told in the *Mahábhárata*—being the ‘comrade’ of Bhíma]. In the example “Karṇa and Arjuna” the Karṇa is the son of the Sun-god [—famed for his ‘hostility’ to Arjuna—and not any one else of the persons named Karṇa]. In the example “I salute Sthánu” the word *sthánu* means the god Siva [—and not a “post”—as there is no ‘motive’ for saluting a post]. In the example “My lord knows all,” the word “lord” means “you, Sir,” [—and not the Deity—the ‘circumstances of the case’ being understood to be these, that the words are addressed to a king or some other great man]. In the example “the angry one on whose banner is the alligator,” the God of Love is meant [—and not the Ocean, which also has an alligator for a heraldic device, but of which anger is held to be no ‘characteristic’]. In the example “The God, the foe of Pura,” Siva is meant [—as we gather from the ‘juxtaposition’ of the word “God”—for, otherwise, the term *purári* might have stood as well for the “foe of the city” as for the “foe of the demon Pura”]. In the example “The cuckoo intoxicated with the Spring,” the word *madhu* [it is obvious] means the “Spring” [—the Spring-time being the only thing, among those denoted by the word, that has ‘power’ to intoxicate the cuckoo—and not “nectar” or “distilled spirits” which it does not meddle with.] In the example “May the meeting with your beloved preserve you,” the word *mukha* means “encountering” or “coming face to face” [—because there is no ‘congruity’ between the desired result and “a face” or any other sense of the word *mukha*]. In the example “The moon shines in the sky,” [we are certified, by the ‘place’ that] the word *chandra* means the “moon,” and not “gold” or “camphor,” &c.]. In the example “The fire at night,” [we know,

from the 'time,' that] the word *chitrabhānu* here means a "fire" [and not the "sun"]. In the example "The wheel glows," [we know that] the word *rathanga* means a "wheel" [and not a "ruddy goose"] from its having the termination of the neuter 'gender.' As 'accent' modifies the sense in the *Vedas* only, and not in Poetry, no example of its occurrence is here given.

The rejection of Accent from among the restricters of Denotation justified against objectors.

b. And some, not able to endure this assertion,—in § 25. *a.*—that Accent operates for the removal of ambiguities not in poetry, but only in the *Veda*—which assertion was made before me by the author of the *Kāvya Prakāś'a*,—say "Accent also, in the shape of change of voice and the like, is really, in Poetry, the cause of the understanding in a particular sense [something that would otherwise be ambiguous]—: and again, according to the showing in the lectures of the holy sage [*Bharata*], 'It, [—viz., accent—], in the shape of the acute, &c., is really the cause of one's understanding [to be intended] some one particular Flavour—as, for example, the Erotic [—when, in the absence of accent, the Flavour intended might have been doubtful]'—hence, in the case of *this* also [—i. e., in the case of *Accent*, as well as the other defining agencies exemplified under § 25. *a.*—] some exemplification is proper :"—[but, to these objections, I reply] this is not [right]. The accentuations, whether as changes of voice, &c., or as [the three varieties of accent called] the Acute, &c., cause one to understand one particular sense consisting in that only which is *suggested*; and not, assuredly, [does accentuation acquaint us with] any distinction in the shape of *the restricting to a single sense some word with more senses than one*—which [—see § 25. *a.*—and not anything respecting the matter *suggested*,] is the present subject of discussion.

Accent to be avoided in the case of "double entendre."

c. Moreover—if there were to be directed the restricting, on every occasion, to a single sense, by the force of an appropriate accentuation, even of *two* meanings of ambiguous words left undetermined [further than this] through the absence of fixation by the circumstances of the case or the like [—see § 25. *a.*—] then, in such a case, we should not find recognised [that Ornament, among those treated of in Ch. 10th—called] *paronomasia* :—but it is not so, [—for we *do* find this ornament recognised, by all the authorities, in cases where there would be no

place for it if the duplicity of meaning were banished by accentuation]; and therefore has it been said that “when the exhibition of paronomasia is the business in hand, then, in the paths of Poetry, *accentuation* is not esteemed [but is to be carefully avoided];”—and this is a maxim [of common sense—seeing that the accentuation would defeat the end in view]. But enough of this [idly censorious] glancing [—on the part of these objectors—see § 25. *b.*—] at the declarations of the venerable [author of the *Kāvya Prakāśa*, to whom—though constrained to find fault with him occasionally myself—I am indebted for so much of the materials of my work, that I may call him justly the] bestower of my livelihood.

d. By the “&c.” [in the extract from Bhartrihari given under § 25. *a.*, is meant], in such a case as [that of one’s saying] “A female with breasts just *so* big,” [the making one aware] by gestures of the hand, &c., [—the fingers being just so far opened as to mark the size intended—] that the breasts, or the like, resemble the unexpanded lotus; and so in other cases.

e. When [a word is] thus restricted, in respect of its Denotation, to a single meaning, that power which is the cause of one’s thinking of another sense of the word is [the power termed, in § 25,] Suggestion founded on Denotation. [This occurs] for example [in the following verses] of my father [—literally, of the *feet* of my father—] the great minister, the lover of the nymph [consisting] of the fourteen dialects, the chief of great poets, the venerable Chandra S’ekhara, minister of peace and war, [—the verses being these—viz.,]

“Whose body is embraced by Durgá, overwhelming by his radiance the God of Love, on whom [as a crest-ornament] has arisen a digit of the moon, venerable, surrounded everywhere by his snakes, whose eyes are made of the chief of stars, who has a solid affection for the most majestic of mountains [—the *Himálaya*—], having mounted on a cow [—the emblem of the earth—], with his body adorned with ashes,—resplendent is this beloved of Umá.”

Here, from the “circumstances of the case”—[see § 25. *a.*—the minister intending to describe, not the god S’iva who reduced the god of Love to ashes by a glance of his eye, and who is decorated with cobra da capellos, but his own king who is lovelier than Cupid, and who is surrounded by his *ministers*—and so on through the weary string of

puns—] the sense of the terms [in the expression] “beloved of Umá” being restricted, in respect of the Denotation, to that [not of the goddess Umá, or Gaurí, and her husband, but] of the *queen* named Umá and her husband king Bhánudeva, [it follows that] the sense of the “beloved of the goddess Gaurí,” [—i. e. the god S’iva—] is understood [—to the glorification of king Bhánudeva by the comparison—] only through *Suggestion*. And so of other cases.

f. He [next] describes that [power of Suggestion] which is founded on Indication [§ 24].

TEXT.

Suggestion founded on Indication. 26. But that Motive for the sake of which [the power of] Indication is subservient, let that [power] whereby that [Motive] is caused to be thought of be [called] *Suggestion founded on Indication*.

COMMENTARY.

a. When, in such [an expression] as “A herd-station on the Ganges” [—see § 13. a.—], the power of Denotation has desisted [—see § 23. a.] after causing one to think of such an object as a mass of water [which the word “Ganges,” denotes], and the [thereto subsequent] power of Indication has desisted after causing one to think of such an object as the bank,—[then] that [power] by which such a thing as the excess of coolness and purity [—the ‘Motive’ for employing the particular form of expression—see § 13. b.] is caused to be thought of, is [the power called] ‘Suggestion founded on Indication.’

b. Having thus described [—in § 25 and 26—] Suggestion pertaining to *words* [—see § 23], he describes Suggestion pertaining to the *things* [signified by the words].

TEXT.

Suggestion founded on the Sense. 27. That arises from the *Sense* [of words] which causes one to think of something else through the speciality of the Speaker, or the Addressed, or the Sentence, or the Proximity of another, or the Drift, or the Occasion, or the Place, or Time, or Emphasis, or Gesture, or the like.

COMMENTARY.

a. [In saying “That arises, &c.”] the word “Suggestion” is [to be supplied] in construction [—the text, without ellipsis, being “That (power of) Suggestion arises, &c.”]

b. Among these [various specialities, there may be an example] where there is some speciality in respect of the Speaker, the Sentence, the Drift, the Occasion, the Place, and the Time—as [is the case in] my own [lines here following—viz.,]

“The season is the Spring-time—and he of the flowery bow [the god of Love] now rages—: gently flow the breezes that bear away with them the languor of love;—this pleasure-garden too is beautiful with its arbours of the cane:—my husband is far away:—tell me—what is to be done to-day?”

Here—it is in respect of [not any particular *words* here employed, but in respect of] the *Place* [—so suitable under all the circumstances, for an assignation—] that some one hints to her confidante [—likely to guess the ‘Drift’ of this ‘Speaker’—] “let my unavowed lover be sent speedily.”

c. Where the speciality is in respect of the *person addressed* [—§ 27—we may have such an example] as [the following, viz.,]

“The border of thy breasts has lost the whole of the sandal-wood [with the cooling unguent of which they had been anointed:]—the colour of thy lip has been rubbed out:—thine eyes are quite devoid of collyrium:—this thy slender body has every hair erect:—O falsely speaking go-between!—heedless of the access of pain to [me] thy friend, thou wentest hence to bathe in the lake—not [as I had sent thee] to that *wretch*.”

Here, by *Indication of the contrary* [—see § 15. a.]—“Thou hast gone near *him*” is indicated; and, through the speciality of the messenger ‘addressed’ [—she being not a messenger simply, but one regarded as “falsely speaking”—] it is understood to be suggested [—on the ground of this *sense*—see § 27—] that “[Thou wentest] to dally with that [wretch].”

d. Where the speciality is in respect of the Proximity of another [—§ 27—we may have such an example] as [the following—viz.]

“That crane stands unmoved and undisturbed on the leaf of the lotus—like a conch-shell placed on a tray of pure emerald.”

Here, from the immobility of the crane its security [is inferred], and, from that, the fact that the place is devoid of people; and thus [i. e., by directing attention to the fact,] it is said [not expressly but suggestively] by some one to her unavowed lover *by her side* [—for else, the remark

on the solitariness of the spot, would not have given rise to the same suggestion)—“This [—where the wary crane stands fearing no intrusion —] is the place for an assignation.” Here the Motive [—for the remark —or, in other words, the thing sought to be suggested—] is that speciality [—of fitness, namely, for an assignation—] of a thing [antecedently] suggested—this [thing antecedently suggested] consisting in the fact that the place is devoid of people :—[so that here we have Suggestion founded on Suggestion].

Emphasis— e. “It is an alteration of the sound in the throat what. that is called, by the learned, *Emphasis (kákú)*.” The varieties of Emphasis, which is of the kinds mentioned [by writers concerned with the question, and not to be dwelt on here], are to be recognised from [accompanying] Gestures and the like [—§ 27.]. [To take an example] where the speciality consists in this, [we may have such a couplet] as [the following :—viz.].

“In submission to his preceptor, alas, he is prepared to depart to a far country. In the Spring-time, joyous with its bee-swarms and its cuckoos,—he *wont* come back—eh, friend of mine !”

Here [she says] “he wont come back”—but, by the [silly appropriate] Emphasis, [—accompanied perhaps by a slight toss of the head —], it is suggested that “he assuredly *will* come back.”

f. Where the speciality consists in Gesture (*cheskú*) [we may have such an example] as [the following—viz.]

“Perceiving that her lover had his mind [anxious] about the time of assignation, the quick-witted dame closed the lotus-flower with which she was playing—whilst her laughing eye conveyed to it the import.”

Here, by the gesture of closing the lotus, &c. it is suggested by some woman that “The twilight [—when the lotus-flowers close their petals—] is the time of assignation.”

g. In the same way [as in the cases above exemplified] the case is to be understood when there is a Speciality in respect of the Speaker and the rest [enumerated in § 27] taken either separately or any way combined.

TEXT.

Division of Suggestion according to the threefold division of Meanings.

28. Through the threefold division of Meanings, this [power of Suggestion] is held to be, in respect of each [of the above-mentioned varieties—] threefold.

COMMENTARY.

a. By reason that *Meanings* have a threefold nature, through their being Express or Indicated or Suggested [—see § 9—], all the just-mentioned powers of Suggestion are threefold. Among these—there is [—for instance] the power of Suggestion belonging to an *Express* meaning—as [—in the example under § 27. b.]—“The season is the Spring-time, &c.” [the words of which are all to be understood literally] :—[2ndly there is that] belonging to an *Indicated* meaning—as [in the example under § 27. c.] “The border of thy breasts has lost the whole of the sandal-wood, &c.” [—where the words indicate the reverse of what is said, and the Suggestion originates in this *indicated* meaning] :—[and 3rdly there is that] belonging to a *Suggested* meaning—as [in the example under § 27. d.]—That “crane stands unmoved, &c.” [where the Suggestion of its being a suitable place of assignation arises out of the *suggested* secludedness of the spot].

b. But Suggestiveness pertaining [see § 23. a.] to the *radical part* of a word or to an *affix* will be treated at length [in the latter portion of chap. 4th].

c. [Some one might object that we were told, at § 3., that Poetry is a *Sentence*, and further, at § 6., that a *Sentence* consists of *Words*; but, on the other hand, we are told, at § 2. r., that Poetry consists in *Suggestion*, and further, at § 23, that Suggestion, may come from the *sense* and not from the words—so that we are left in perplexity as to which *does* constitute Poetry—the words or the sense. To remove this perplexity the author declares, as follows :—]

TEXT.

29. The *meaning* conveyed by a word suggests, and so also does a *word* applied in another sense [—than that which it then *suggests*, but might elsewhere *denote*—see the example under § 25. e.]. When the one suggests, then the other is its coadjutor.

COMMENTARY.

a. Because a *word*, when it suggests, has an eye to another *meaning* [without which it would fail of suggesting]; and so too a *meaning*, [when it suggests, has an eye] to the word [—without which the meaning would vanish] :—hence, when the one suggests, the co-operation of the other must needs be admitted.

TEXT.

Division of a Word according to the accident of its function.

30. Through the being distinguished by the three accidents of Denotation, &c. [§ 10.] a Word also is held [—as the Meaning thereof is—] to be of three kinds—Expressive, Indicative, and Suggestive.

COMMENTARY.

a. When it has the accident of [the power of] Denotation, the word is [simply] Expressive (*vāchaka*):—when it has the accident of Indication, it is Indicative (*lakshaka*): when it has the accident of Suggestion, it is Suggestive (*vyanjaka*).

b. Moreover [—the senses conveyed by separate words, in virtue of their exerting one or other of these three functions, being supposed decided—a difference of opinion presents itself in regard to how words act in concert. On this the author proceeds to remark].

TEXT.

The question whether the power of conveying knowledge belongs to the Sentence or to the Words in it.

31. Some say that there is a function [of the Sentence] called Purport (*tātparyya*) [which function consists] in making one apprehend the connection among the meanings of the words. Others say that the sense [alleged to come] from the Purport is [nothing else than] the sense [that comes] from that [Sentence itself], and the Sentence [itself] is what makes one apprehend that [sense].

COMMENTARY.

a. Because of the surcease of the power of Denotation [—§ 23. a.—] when the meanings of the several words had been conveyed, there is a function, called Purport, declaratory of the connection among the meanings of the words, in the shape of the sense of the sentence;—such is the opinion of those who [—like the followers of the Nyāya—] say that a connection takes place among the [separate meanings] denoted [by the separate words in the sentence]. The opinion [on the other hand] of those who say that significance belongs [not to the words separately—but—] to the connected [words in the shape of a sentence], is this, that the sense [alleged to be] conveyed by the Purport [of the sentence] is just the sense of that [sentence itself]; and the declarer of that [sense of the sentence] is just the sentence itself.

b. So much for the 2nd chapter of the *Sāhitya Darpaṇa*, entitled the “Declaration of the nature of a Sentence.”

CHAPTER III.

[THE DECLARATION OF THE 'FLAVOURS,' THE 'MOODS,' &c.]

Now what is this Flavour [—*rasa*—see § 3. *b.*] ? To this it is replied :—

TEXT.

Flavour defin- 32. Love or the like, brought out into manifestness ed. [not by the direct mention thereof but] by an Excitant, an Ensuant or an Accessory, [and being] the permanent mood [or main sentiment in any composition—see § 203—], attains to the rank of a Flavour [in the opinion] of the intelligent.

COMMENTARY.

a. [What] the “Excitants, &c.” [are] will be mentioned [under § 61—160—and 166.]

b. And the ‘*Spontaneous*’ [indications of strong feeling—see § 164—] are not mentioned separately [in the text—although some persons may imagine that they ought to have been—] because they really are *Esuants*, [—and *these* are mentioned in the text].

c. [When he speaks of the Flavour as something] “brought out into manifestness,” [he means to say, that,] Flavour is this [something] made manifest in a *different character* to which it is changed—just as curd or the like [consists of milk or the like presented under a change of character]; but [he does] not [mean to say] that something previously *completed* [and previously so extant] is [in this case] revealed, as a [previously extant] jar is [revealed unchanged] by a lamp. This is stated by the author of the *Lochana*, [—the “Eye,” scilicet of criticism—when he says] “The expression ‘The Flavours are perceived’ is employed just as the expression ‘He is cooking the boiled rice’ is employed—[neither expression, however convenient, being strictly correct, inasmuch as the matter operated upon in the one case is *not* ‘boiled rice’ but only becomes such through being cooked; and the matter operated upon in the other case is *not* ‘Flavour’ but only becomes such through being perceived.]”

c. And in this [text § 32], although merely through our taking the word “Love, &c.” the fact of its being a “*permanent*” mood is also [implied] there [—“love, &c.”—see 203—being just what constitute

these permanent moods or main sentiments in a composition—] yet the word “permanent” is taken in again [not tautologically, but in reliance on the maxim “*exceptio probat regulam*,”*] with a view to the declaring that these are *not* [necessarily] main or permanent conditions where there are *other* Flavours. And hence Laughter, Anger, &c. are only transitory [and incidental] when there is [as the Flavour or Sentiment of the composition] the Erotic, the Heroic, or the like :—as it is said “Only when in the position of the Flavour [of any given composition] does a ‘mood’ (*bhāva*) attain to being a main or permanent one.”

d. The manner of the fruition thereof [i. e. of Flavour] shall now be told—which will involve a declaration of its nature.

TEXT.

How Flavour 33. This Flavour [arising] from the exaltation of is apprehended. [that leading element, of the three, held to constitute Nature, that is termed] ‘Purity,’ indivisible, self-manifested, made up of joy and thought [in their identity], free from the contact of aught else perceived, akin [as a uterine brother] to the [ecstatic contemplator’s] perception of God, the life whereof is hyper-physical wonder, is enjoyed, by those competent, in inseparableness [of the Flavour from the fruition thereof],—like the form of the Deity [which is—according to the Vedānta—itsself the joy with which it is recognised by the liberated soul.]

COMMENTARY.

a. [As it is said] “A mind untouched by Foulness and Darkness [—two out of the three that, according to the *Sāṅkhya* Philosophy, constitute Nature—see “Lecture on the *Tattwa-samāsa*,” No. 49, and Prof. Wilson’s *Sāṅkhya Kārikā*, p. 52—] is here called Purity (*sattwa*):”—so a certain internal character, of this just-mentioned description, which leads one to a turning away of the face from extraneous things cognizable, is [what we speak of in the text as] ‘Purity.’ Its “exaltation” [spoken of in the text] is its manifestation when it has risen above [the two other constituents of Nature, viz.,] Foulness and Darkness [as above-mentioned]. And the cause hereof [—i. e., of this mental character—] is the study of such like supermundane matters of Poetry [as may be mentioned here or elsewhere].

* See Whately’s Logic—B. ii. Ch. v. § 6.

b. [By calling it] “indivisible” [he means to say that] this [Flavour—though consisting, in some sort,—see § 52—of a number of elements—] is *one* thing only—consisting of the wonder that arises from the display of the “Excitants, &c.” [that give rise to Emotion—see § 61], and of [the Emotions themselves—such as] Love, &c. The cause of this [—i. e., of its indivisibility] we shall tell [—further on—see § 60.]

c. It is “self-manifested,” &c., [the text informs us—and this it is] in the way that we shall mention [at § 60].

d. [In the epithet applied to Flavour—viz.—] *chinmaya*, the affix *mayat* [—see Pāṇini V. 4. 21.—] gives the sense of “consisting of” [—Flavour being *made up* of thought.”]

e. “Wonder” is a kind of expanding of the mind. Another term with the same import is “Surprise.” And the proof of this [—that

The opinion that all poetic Flavour is reducible to ‘Wonder.’

the life of Flavour is ‘Wonder’—] is the dictum of my great great grandfather, the most venerable in the assembly of the intelligent, the chief of learned poets, the illustrious Nārāyaṇa. Dharmmadatta mentions that [dictum of my great great grandfather’s, when he says] :—
“In Flavour, even in every case, Wonder is felt as its essence. Since Wonder is its essence, [it follows that] Flavour, even in every case, is [that Sentiment or Flavour, called] the ‘Surprising :’—hence the learned Nārāyaṇa has declared that Flavour, is just [that Sentiment or Flavour called] ‘the Surprising’ [and no other].”

f. [By] “those competent” [he here particularly refers to] the ancient men of virtue, [in respect of whom the statement of the text is true] since it has been declared.—“The virtuous apprehend the expanse of Flavour, as the ecstatic contemplator [discerns God in beatific vision].”

Indifference of object and operation in the Gustation of Flavour.

g. [We are told that] “The gustation [of Flavour] is the arising of joy in the soul from the contact of matters of Poetry” :—now, on this showing, it is [plainly] declared that Flavour is nothing distinct from the gustation thereof;—but still, [though admitting this] we [find it convenient to] employ such expressions as “Flavour is tasted,” either admitting [for convenience] a *fictitious* distinction [between the tasting and the flavour tasted], or employing the verb reflectively

[—see the *Laghu Kavmudi*, p. 313.] The same thing is stated [by another authority, who says,] “Since its essence consists in its being tasted,* Flavour is nothing other [in respect of its *body*—if it can be said to have one—] than the body [consisting] of [its] manifestation.” And so in similar places elsewhere such applications [of the term Flavour as denoting something distinct from its perception—see § 51. a.—] are to be understood tropically.

A supposed objection to this no objection.

ħ. “But then” [some one—fancying that he is giving utterance to an objection—may say] “by all this you assert that Flavour [—in which Poetry consists—see § 3.] is not an *object* of knowledge [but a *mode* of knowledge]; and since Suggestion is a mode of knowledge [the result of which also—see § 2. r. and 59—is declared to be alone Poetry—] it turns out that these two are one. And yet [hear what the author of the *Vyaktiviveka* says—viz.—] ‘What we mean by a Suggester [or manifester—*vyanjaka*—] is a cause, through the knowledge due to itself, of the knowledge of some other extant thing,—as a lamp [is, in relation to a jar or the like]. And if it be otherwise [—i. e., if you do not grant that Suggestion is the manifester of Flavour already *extant*] then what difference is there between this [manifester of something *not* previously extant] and a *maker*? [which all deny, it to be—Flavour not being a *product*—see § 52]. According to this showing, [as opposed to your view of the identity of the manifestation and the thing manifested], there is really a *distinction* between the Suggested and the Suggester, as between a jar and a lamp,—and so how can *Flavour* [which you identify with the act of manifestation or Suggestion] be the thing *Suggested*?’—If, [O friendly objector, you say all this,] you say *rightly*. And therefore have they declared that this, the *making* [of Flavour] called Gustation, is a certain operation quite *peculiar* [and distinct] from the [ordinary] kinds of ‘making’ and ‘manifesting;’ and therefore [does the author of the *Vyaktiviveka* say] “Tasting, Relishing, and Wondering, are quite *peculiar* names.” And therefore, by myself and others who take it to be established as the only [explanation of the phenomena in question] that there is a function

* Compare Berkeley’s expressions with respect to ideas—“the existence of an idea consists in its being perceived”—; and again with respect to things,—“their case is *percipi*.” Principles of Human Knowledge, Chs. 2 and 3.

[—viz., ‘Suggestion’—denied by the Grammarians and by the Naiyāyikas—] distinct from Denotation, &c., [therefore, I repeat, by myself and those who think with me] it is stated that the Flavours, &c. consist of [what we choose, for convenience, to regard sometimes as an object of knowledge, and which we then call] the [meaning] ‘Suggested’ (*vyangya*).

i. But again [—adverting to the assertion of the text that Flavour is made up of *joy*—some one may object—“Then, since the ‘Pathetic’ [§ 228] and such like Flavours are made up of *pain*, they cannot be Flavours at all.” To this it is replied [as follows].

TEXT.

34. Of the fact that, even in such a Flavour as the ‘Pathetic,’ &c. [in reality] *pleasure* only is produced—the consciousness of the intelligent is the only proof.

Things painful in reality are in poetry sources of pleasure only.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” [he means such other Flavours as] the ‘Disgusting,’ the ‘Terrible,’ &c. [see § 234 and 233].

b. Still [—though the authority cited in the text ought to suffice—yet,] in order to close the mouths of the unintelligent, the opposite side of the argument [—see Aphorisms of the Nyāya, 39. a.—] is mentioned, [and disposed of, as follows].

TEXT.

35. Moreover, if in these [§ 34] there were *pain*, then no one would turn a look towards them [—which, however, people *do*—].

COMMENTARY.

a. For no one, possessed of understanding, engages [—knowingly, and without some ulterior view—] in paining himself; and [yet] we see that every one enters with engrossing interest into the ‘Pathetic,’ &c.

b. As another illustration of the unfitness [of the objection], he remarks [as follows].

TEXT.

36. [If it were] so [—see § 35—] then such [compositions] as the *Rāmāyana* would be causes of pain [—instead of giving delight to every man of taste].

COMMENTARY.

a. For since [—according to the supposed objection—see § 33. i.] the ‘Pathetic’ is a cause of *pain*, we should find cause of pain even in

such [heart-delighting compositions] as the *Rámáyana* the leading Sentiment of which is the 'Pathetic.'

b. But how then, [some one may ask], can pleasure arise from causes of pain? To this he replies [as follows].

TEXT.

37. Grant that mundane sorrow, joy, &c. be produced from what things, so far as they belong to the world, happen to be causes of sorrow, joy, &c.—yet what harm is there if we say that *pleasure* is produced even from *all* these, when, through their being consigned to [the transcendental world of] Poetry, they have attained to being hyper-physical *Excitants*?

COMMENTARY.

a. For, what things indeed, such as [the banished] Ráma's residing in the forest, are called causes of pain in the world [—or in their actual occurrence—], those very things, when consigned to Poetry and to dramatic representation, in consequence of their assuming the function of 'hyper-physical excitation,' [§ 44. *b.*], having left off being denoted by the term *causes*, possess the right to be denoted by the term hyper-physical *excitants* (*vibháva*);—and, from *these*, only pleasure is produced—as from bites [and scratches] and the like in toying. And hence it is only in the [actual] world that the rule holds that from wordly causes of sorrow, joy, &c., wordly sorrow, joy, &c. [respectively] arise; whilst in [the transcendental world of] Poetry, on the other hand, pleasure alone arises from *all* the exciting agencies, &c.—and, according to this determination of the state of the case, there is no fault [in the text under consideration].

Tears no proof that in poetry anything but pleasure is produced.

b. [But if the poetic representation of sufferings produces only pleasure,] how then are tear-sheddings, &c. produced by the seeing or hearing, in a poem or in a dramatic performance, the [sad] adventures of Harischandra [in the *Mahábhárata*] and the like? To this it is replied [as follows].

TEXT.

38. In like manner tear-sheddings, &c. [§ 37. *b.*] are held to come from the mind's being *melted* [—not pained—].

COMMENTARY.

Why poetry does not delight all alike.

a. How then does this perception of Flavour from Poetry not take place in the case of *all*? To this he replies [as follows].

TEXT.

39. Gustation does not take place then [—i. e., at the time of a dramatic representation or the like—] without the *Imagination* of Love, &c. [—i. e. without the capacity of conceiving whatever passion is intended to be depicted].

COMMENTARY.

a. And *Imagination* [or cultivated intellectual Susceptibility] (*vá-sand*) both now developed and not neutralized by past demerit [—literally “present” and “ancient”—] is the cause of the gustation of Flavour. If the former of these were not [necessary], then this [power of relishing poetry] would belong even to Bráhmans learned in the Vedas, and to students of the old Logic, &c. [—who, however, do not read poetry, and cannot therefore acquire a sensibility in regard to it—this sensibility requiring to be matured by cultivation—see § 19. a.]; and if the second were not [necessary], then it would not happen [—as, however, it *does* happen—] that even some of the most eager [students of Poetry] are seen not to have a [right] perception of Flavour [—which is explicable, in the case of these commendable strugglers, only on the supposition that demerit incurred in some anterior state of existence frustrates their efforts].

b. And it is said by Dharmmadatta—“Those present [at a dramatic representation] who have *Imagination*, may relish the Flavour [of the composition represented]; but those devoid of *Imagination* are, in the theatre, like the wood-work, the walls, and the stones.”

Sympathy arises from the spectator's identifying himself with the hero.

c. But—from those causes which excite love, &c., in Ráma, &c.,—such as [his beloved] Sítá, &c., how is it that love, &c., is excited in the *spectator*? To this it is replied [as follows].

TEXT.

40. The Excitants, &c. [§ 61] have an operation called the *making common* [—through sympathy—], by force of which the person competent [to appreciate Poetry—see § 39—] makes himself out to be not a distinct person from him [—the hero—] whose jumping across the

sea [—as Hanumán does in the *Rámáyana*,]—&c. [are the matters represented].

COMMENTARY.

a. But [some one may ask—objecting to the possibility of one's imagining himself the possessor of superhuman power—] how can a man imagine [himself to possess] the vigour to jump across the sea, &c. ? To this it is replied [as follows].

TEXT.

Sympathy not prevented by the superiority of the hero to the spectator. 41. The idea [arising in the mind] even of [mere] men, of [possessing] such valour, &c., as [is required] in jumping across the sea, &c., is not censurable [as an impossibility—such idea resulting] from the conceit of community [with the hero of the poem].

COMMENTARY.

a. Love, &c., also [—as well as heroism—] are felt through this community [of the spectator with the hero]—hence he remarks [as follows].

TEXT.

42. Through community [or sympathy], in like manner, Love, &c., are felt.

COMMENTARY.

a. [For] if Love, &c., were recognised [by each spectator] as being located in one's self, then the spectators would experience shame, tremor, &c., [and all the appropriate moods of mind and body which, in fact, they *do* experience—] but if [the feelings represented on the stage were recognised by them] as located in another [—e. g., in the hero regarded as quite distinct from themselves]—then there would be insipidity [or an absence of all *Flavour*].

b. Moreover [not only are the emotions common to both, but] the Excitants, &c., [of emotion], in the first place, [—the Flavour eventually resulting being, logically and analytically if not chronologically and really, subsequent to the exciting agencies—] are recognised as being common [to the hero with the spectator rightly recognising them]—on which he remarks [as follows].

TEXT.

43. At [the time of] the gustation thereof [i. e., of *Flavour*], there is no distribution of the Excitants, &c., [of emotion—such as could put

it into the head of a spectator to say] “this is the other’s [i. e. the hero’s]—that is not the other’s—this is mine—that is not mine.”

COMMENTARY.

a. But still—how have these Excitants, &c., a character thus *extraordinary*? To this it is replied [as follows].

TEXT.

44. [In the eyes] of those who admit that the functions called Excitation, &c. are hyper-physical [—see § 33—], their extraordinariness is their beauty not their blame.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” [he means] Accommodation [§ 44. c.] and Accessoriness [§ 44. d.].

b. Here [§ 44.] ‘Excitation’ [or alterant action] (*vibhāvana*) means the producing the requisite arrangement for the germination* [or springing up] of the gustation of some particular kind [of emotion] such—e. g.—as Love [—see § 61. a.]

c. ‘Accommodation’ [of the plastic mind or body to this alterant agency] (*anuḃhāvana*) means the perception of such Love, &c., [as is spoken of in the preceding paragraph] in the shape of Flavour, &c., [—meaning by the “&c.” an ‘incomplete’ Flavour—see § 3. c.], immediately thereafter—[i. e. immediately after the arrangement specified in § 44. b.].

d. ‘Accessoriness’ (*sanchāraṇa*) means the promoting [and serving by concomitance to heighten] this [Flavour] that has become such [as just described in § 44. c.]

e. But then—[some one may ask]—if the Excitants, &c., in the order of their enumeration, are [—as they seem to have been just described to be, respectively, nothing other than] Causes, *Effects*, and Concurrent causes—how are all the three [spoken of—at § 32—as if they were all] *Causes* of the apprehending of Flavour? To this it is replied [—as follows, that such is simply the fact.]

TEXT.

45. For, though in the ordinary course of life the Excitants, &c., [§ 61] are in the shape of Causes, *Effects*, and Concurrent causes, yet

* Compare Taylor’s expression—“the undeveloped initiatives of good things to come;”—see ‘Saturday Evening,’ p. 6.

they are held to be Causes alone in respect of the apprehending of Flavour.

COMMENTARY.

a. But how then, in the gustation of Flavour, do these [three] seem to be *one*? To this it is replied [as follows].

TEXT.

How Flavour is single, though spoken of as resulting from a composition of causes.

46. First each reason [—in order that the state of the case may be clearly understood—] is mentioned separately as being perceived; and [then we say] let all this commingled—the Excitants and the rest—constitute, like the [composite] flavour of sherbet, the Flavour tasted by the intelligent.

COMMENTARY.

a. As, from the commingling of sugar, pepper, &c., a certain unprecedented relish is produced in the shape of the flavour of the sherbet; so is it here also, from the commingling of the Excitants, &c.—such is the meaning [of the text § 46].

b. But then [some one may ask]—if Flavour is produced only from Excitants, Ensnants, and Accessories *commingled*, how can it be found [—as you will not deny that it is—] where there exists but one [of the three], or two? To this it is replied [as follows].

TEXT.

What might seem wanting in the utterance of poetry is supplied by the Association of Ideas.

47. If there be present, out of [the three—viz.,] the Excitants and the others, two or [even] one, then there is no fault, for there is instantaneously a supplying of the others [by the Association of Ideas].

COMMENTARY.

a. And this supplying [—of what is wanting may occur] in virtue of the [suggestive character of the] matter in hand, or of something else. For example—[take the following verses].

“A face, long-eyed, fair as the autumnal moon; arms sloping at the shoulders; and a bosom compact, with close high breasts; sides—as if polished; span-measured waist; loins joined with handsome hips; feet with the toes upturned; and her whole person disposed just like the utter unconstraint of a [blithe] dancer’s mind.”

Here, whilst Agnimitra, in love with Málaviká, describes only Excitants [of the emotion of Love] in the shape of [the various beauties

of] Málaviká, there is, through the mere fitness of things, a [mental] supplying of 'Accessories' such as the longing [of the lover describing his mistress], and of Ensuaunts,—such as the [rapturous] rolling of the eyes. And thus in regard to the supplying of others [of the three, when not all are conveyed in the poet's words,] an inference is to be made [by the intelligent reader, for himself—it being unnecessary to multiply examples.]

b. To those who [—not holding the correct view laid down in § 43—] say that the Flavour is located in the one represented [—i. e. in the hero—], he says [as follows].

TEXT.

48. The taking cognizance of Love, &c. as belonging [entirely] to the person represented, would not become Flavour—for this [Love, &c. so far forth as belonging entirely to *him*] was limited [to the hero himself], and was mundane [—whereas Flavour—see § 33—is hyperphysical—], and it [the Love, &c. of the Hero] is separated by a long interval, [—the hero having possibly died a thousand years ago—whereas the spectator belongs to the time present—whatever that may be—and Flavour—see § 54—is irrespective of Time.]

COMMENTARY.

a. For, the perception of Love or the like, in Ráma or the like, produced by the sight of [his beloved] Síta or the like, was limited [to the single lover, and does not belong to a whole theatrical audience]; and it pertained to the [every-day] world; and it is separated by a long interval from the witnessing, &c., of the play or the poem [in which the incident is described]. Hence, how should *it* attain [§ 32] to the state of being a Flavour—seeing that Flavour is characterized by its being devoid of this triad of characters—[being not limited to one—not mundane but hyperphysical—and not of the past but irrespective of Time—]?

b. He rejects also [the notion of] its being located in the *representer* [of the hero—i. e. of its being in the actor:—remarking as follows].

TEXT.

Nor is the locus of the Flavour the *histrionic* 49. It is not the player [—poor hungry wretch—] that is the taster of the Flavour—exhibiting [as he

nic representer of the hero. does] the appearance [—i. e. performing the part—] of Ráma, or the like, merely as he has been taught, or as he has learned by practice.

COMMENTARY.

a. Moreover [—to meet an obvious objection—he adds].

TEXT.

The actor, so far forth as he is a man of taste, ranks as a spectator. 50. By his realizing to himself [—if he does so—] the import of the poetry [—which he more probably repeats with indifference if not with weariness—] he too ranks as a *spectator*.

COMMENTARY.

a. [That is to say]—if, on the other hand, through his realizing the import of the poetry, he enacts the character of Ráma as if [he felt it to be] his own, then he [—the actor—] too is reckoned among the audience [—and whatever we may remark of *them*, applies so far to *him*].

TEXT.

Flavour not an objective entity. 51. This [Flavour] is not something *that may be made known*—for the perception of it is inseparable from its very existence.

COMMENTARY.

a. For, 'what may be made known' (*jnápya*), as a *jar* for instance [—by the light thrown upon it by a lamp or the like—], that, even whilst existing, is sometimes *not* perceived; but not so this [Flavour], for, apart from perception, it does not exist—[§ 33. *h.*].

TEXT.

Flavour not a product. 52. Since this [Flavour] has its essence [or is not itself except] in necessary connection with the aggregate of Excitants, &c., [on which it depends,] therefore it is not an *effect* [or product].

COMMENTARY.

a. If Flavour were an effect [—or product—like ordinary mundane things—] then it would be one having for its cause [inasmuch as it could have no other cause—] the knowledge [i. e. the perception] of the Excitants, &c.; and therefore, at the time of the perception of Flavour, the Excitants, &c., would not be perceived—for we do not see [that there occurs] simultaneously the perception of a cause and the perception of the *effect* of that [cause]:—for [—to give an illustration

of our meaning—] the perception of the *touch* of the sandalwood-unguent, and the perception of the *pleasure* produced thereby, cannot take place simultaneously [however rapidly the one may succeed the other—]; and [on the other hand], the perception of the Excitants, &c. is not [—in the mundane and ordinary sense of the word—] the *cause* of the perception of Flavour, since this [Flavour] exists [as we have said] in necessary connection with the aggregate of the Excitants, &c. [and *is* therefore perceived simultaneously with them;—and as these are therefore not to be spoken of as its *cause*, it is not to be called their *effect*]:—such is the purport [of the text].

TEXT.

Flavour independent of Time past present and future. 53. Nor is it eternal—being non-existent previous to its perception.

COMMENTARY.

a. For [—as remarked at § 51. a.] at the time when it is not perceived, it does not even exist; and verily it does not belong to a thing that is *eternal* to be incapable of existing at a time when it is not perceived.

TEXT.

54. Nor is it [Flavour] moreover, something that will be [—continuing perdurably, apart from the perception of it, after having once come into existence—] because it consists in [nothing else than] its own manifestation in the shape of positively apparent joy [felt then and there;—and yet] neither is it, moreover, of the present,—for it is of a nature distinct alike from an ‘effect’ [§ 52] and from ‘what can be made known’ [§ 51—to one or other of which heads everything merely mundane and of time present can be referred—while—like the Deity—this ‘Flavour’ is irrespective of Time]. Since its object [—or what furnishes the occasion of its manifestation—] is the experiencing of the Excitants, &c. [§ 61], and also since it is apprehended by the intelligent in the shape of pre-eminent delight, clearly its conveyer is not wished to be [—i. e. cannot be allowed to be—] ‘unconditioned’ (*nirvikalpaka*) knowledge [—the mere knowledge that ‘this is *something*’]; [and yet] in like manner neither it is perceived as ‘conditioned’ (*savikalpaka*), because of the absence of adaptability in it to [being described by] any combination of terms [—as will be explained in the commentary here following].

COMMENTARY.

a. [I say that the object apprehended, when 'Flavour' is apprehended, is not 'conditioned' knowledge,] because whatever [cognitions] are received through 'conditioned'* knowledge are adaptable to some employment of language, [—i. e. an account can be given of them in separate and intelligible terms—] but not so is 'Flavour' [—which, being every way indivisible,—see § 60—cannot be analyzed and then defined in terms of the analysis.]

TEXT.

No. 55. And it ['Flavour'] is not something imperceptible, for it is something *manifested* [see § 30]; and [yet] its manifestation is not [*per se*] perceptible, because the possibility [of its being apprehended] is [dependent] on sound [—i. e. on the words that constitute the poetry—].

COMMENTARY.

a. "Do tell then" [—the reader will be ready to exclaim—] "what like is the real nature [—the *tattwa* or 'quiddity'—] of this strangely characterised sort of thing such as was never seen or heard of [before]?" To this it is replied.

TEXT.

No. 56. Therefore [i. e. since 'Flavour' does not fall under any division in these exhaustive classifications of *mundane* knowledge—] truly it is to be regarded by the intelligent as *hyperphysical* (*atāukika*).

COMMENTARY.

a. Then again what is the evidence that this ['Flavour'] is an *entity*? To this he replies.

* The terms *nirvikalpaka* and *savikalpaka* are explained in the *Tarka Sangraha* as follow :—" That [—viz. Perception—*pratyaksha*—] is of two sorts—*nirvikalpaka* and *savikalpaka*. That knowledge which does not involve the [knowledge of the] species or sort, is *nirvikalpaka* [i. e. 'without an alternative'—] as [the knowledge that] 'This is *something*.' That knowledge which does include specification [or the reference of the object to one of the categories—see § 12—] is *savikalpaka* [—i. e. 'with an alternative'—for the object might possibly be correctly referrible to a different subdivision of the category—] as [the knowledge that] 'This is [the man called] Dittha,' 'This is a brāhmap,' 'This is black,' [not red, or yellow]."

TEXT.

Proof that there is such a thing as Flavour at all. No. 57. The evidence of this [—i. e. of Flavour's being an entity—] is considered by the learned to be just the *Gustation* thereof [—which exists—see § 33. *g.*—] in inseparableness from [the 'Flavour'] itself.

COMMENTARY.

a. 'Gustation' means tasting;—and that is of the kind described [by the author of the *Dhwani*] as follows:—" 'Tasting' is the arising of soul-joy from contact with the meaning of Poetry."

b. But then [some one may object]—if 'Flavour' is not a *product* [—as it is denied to be—here implicitly—and explicitly at § 52—] then how is it characterised, by the great saint [Bharata], as follows—viz.—"The *production* of Flavour takes place from the union of the Excitants, the Ensnants, and the Accessories?" To this it is replied.

TEXT.

No. 58. By reason of the production of its *Gustation* [—which, in the sense to be explained in the Commentary, may be said to take place—] the production of this ['Flavour'—which—see § 52—is not a product,] is [spoken of] *tropically*.

COMMENTARY.

a. Although the *Gustation* [of 'Flavour'] also is not [really] a product, seeing that it is nothing distinct from the Flavour [itself—which is no product—], yet its being a product is spoken of tropically—for it is a product, in a *secondary* sense of the word, in respect of its *occasionalness* [—seeing that every man does not experience it, nor any man at all times].

TEXT.

No. 59. Its not being the "Express, &c." [but only the "Suggested"—see § 2. *v.*—] I shall declare in the exposition of 'Suggestion' [in chap. 5th].

COMMENTARY.

a. "Its"—i. e. Flavour's. By the "&c." is meant its not being the 'Indicated, &c.' [see § 9].

b. But then [some one may object]—if 'Flavour' consists of 'Love and the rest' [—meaning by "the rest" the appropriate concomitants of each emotion—] *commingled* [—as declared at § 46—] how [are we to understand] its [self-]manifestation [see § 33] and its indivisibility [§ 33]? To this it is replied.

TEXT.

Flavour, being knowledge, is self-manifested. No. 60. Since 'Flavour' [exists] only from its being identical with the *knowledge* of [the emotious and concomitants, such as] Love, &c.—*hence* is established its self-manifestation [—knowledge being, itself, light—], and its indivisibleness.

COMMENTARY.

a. If 'Love, &c.' were something distinct from the body of light [or knowledge], then only could its self-manifestation not be established; but the case is not so,—for its identity therewith is admitted [by all the authorities], as it is declared [by the author of the *Dhwani*]:—thus—“Although, by reason of its being nothing other than the 'Flavour,' the 'Gustation' [of Flavour] is *not* a product [§ 52], still, being assumed to be a product in respect of its *occasionalness* [§ 58. a.], it is moreover treated as divisible into Love [and the various poetic emotions] &c., [these being supposed to subsist] in the shape of modifications [—as curd is a modification of milk—] of that increate Imagination which is identical therewith [i. e. with increate Flavour.]” :—and ['Flavour,' I repeat, is held to be identical with Knowledge as he elsewhere declares] thus—“And on assenting to the identity of Joy, &c. [with 'Gustation' and 'Flavour'], having reposed upon our couch of established doctrine, mayest thou enjoy the slumber of delight for a thousand years of the gods!”—and [as he again declares] thus—“It [Flavour] is undivided from its enjoyer, being made an object of cognition identical with the Love [or other emotion], &c., of the possessor of Imagination.”

b. On [the shoulders of] those who do not admit the fact that Knowledge is self-manifesting—the rod must be let fall by the Vedāntists [who more especially cherish the tenet disallowed by these].

c. The 'indivisibleness' thereof [i. e. of Flavour—is to be inferred] just from its identity [with the knowledge of the emotions, &c.]—for Love [and the other emotions], &c., in the first place being recognised severally, attain to being 'Flavour' only as they appear when having all become *one*. This is declared [by the author of the *Dhwani*] as follows—“The Excitants, the Ensuaunts, the Involuntary [indications of emotion], and the Accessories, being recognised first dividedly, attain to indivisibility:”—and [again—as he remarks in prose—]

“ But in strict reality this [Flavour] is to be apprehended only as something indivisible, like the nature of the Deity as set forth in [the theological system of] the Vedánta.”

d. Now what are those ‘ Excitants,’ ‘ Ensuaunts’ and ‘ Accessories’ [§ 32] ? With reference to this [question], he tells us what is an ‘ Excitant’ [as follows].

TEXT.

What is meant by an ‘ Excitant.’ No. 61. What things in the [every-day] world cause one to think of Love or any other [of the emotions], in Poetry and the Drama are called ‘ Excitants’ (*vibháva*).

COMMENTARY.

a. For, what things,—e. g. Sítá [the beloved of Ráma], &c. are, in the [actual] world, causes of one’s thinking of the Love, or the Laughter, or any other [emotion] belonging to Ráma or any one else,—these same, when consigned to Poetry or the Drama, are called *vibháva* [—the term being derived from the causal form of the verb *bhú* ‘to become’ preceded by the particle *vi* implying ‘difference’ or ‘alteration’—] for, by these [—which we may call ‘Excitants’ or ‘Alterants’—] the [mental or bodily] states (*bháva*), such as Love or other [emotion], of the spectators are altered (*vibhávante*), i. e. are made suitable for the manifestation [§ 32] of the first sprout of ‘Gustation’ [—see § 44, b.—which sprout requires, for its full development, the artistic treatment which will be detailed in due order.] This is declared by Bhatrihari [in the *Vákyapadīya*] as follows:—“ He [the intelligent reader or spectator] thinks of [the tyrant] Kansa, and the like, energising as if they were presented to his senses, when these [personages] have become objects of his understanding in the shapes bestowed upon them by [the poet’s] words.”

b. He [next] mentions the two varieties thereof [—i. e. of the ‘Excitants’].

TEXT.

Division of the Excitants into the Substantial and the Enhancer. No. 62. The two divisions thereof [—i. e. of the Excitants—see § 61—] are those called the substantial (*álambana*) and the enhancer (*uddīpana*).

COMMENTARY.

a. [The meaning of the text is] plain. Among these [he proceeds to explain the former of the two varieties].

TEXT.

The Substantials or indispensable ingredients of poetry. No. 63. The substantial [§ 62] is [such a material and indispensable ingredient as] the hero, &c.—for thereupon is the arising of Flavour [altogether] dependent.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” [is meant] the heroine, the rival [of the hero], &c.

b. Of what [Flavour] each of these Excitants is [the Excitant], will be mentioned in the exposition of the nature of each [Excitant].

c. Among these [Excitants, then,] there is the Hero [—whose generic description follows—].

TEXT.

Definition of the Hero. No. 64. Liberal, learned, of good family, graceful, with the ardour of youth and beauty, clever, a general favourite, brilliant, ingenious, and well-bred,—such is the leading character.

COMMENTARY.

a. This leading character, clever, swift in act, possessing such merits as a good disposition, good behaviour, &c., is the Hero (*náyaka*).

b. He now mentions the divisions thereof [—i. e. of the genus Hero—].

TEXT.

Fourfold division of the genus Hero. No. 65. He [—i. e. the Hero—] is first declared to be of four kinds—viz. (1) ‘high-spirited, but temperate and firm’ (*dhīrodātta*); (2) ‘firm and haughty’ (*dhīruddhata*); (3) ‘gay and thoughtless, yet firm’ (*dhīralalita*); and (4) ‘firm and mild’ (*dhīraprasānta*).*

COMMENTARY.

a. [All this is] plain.

b. Among these, the ‘high-spirited, but temperate and firm’ [hero is of the following description].

* Firmness, though belonging to every kind of hero, is mentioned in the description because its presence or absence occasions a subdivision of the heroines— (see § 102).

TEXT.

The hero high-spirited but temperate and firm. No. 66. Not given to boasting, placable, very profound, with great self-command, resolute, whose self-esteem is concealed, faithful to his engagements—[such is the hero who] is called ‘high-spirited, but temperate and firm.’ [§ 65].

COMMENTARY.

a. ‘Not given to boasting’—i. e. not a practiser of self-praise. ‘With great self-command’—i. e. who is not of a nature to be overpowered by joy or sorrow, &c. ‘Whose self-esteem is concealed’—i. e. whose [proper] pride is covered by decorum. ‘Faithful to his engagements’—i. e. who carries out what he has undertaken.

b. [Such is the first class of heroes—heroes such] as Ráma, Yudhishtira, and the like.

c. Now the ‘firm and haughty’ [hero is of the following description.]

TEXT.

The hero firm and haughty. No. 67. Given to deceiving, hot, unsteady, having much egotism and arrogance, fond of praising himself—[such is the hero who] by the learned is called the ‘firm and haughty.’

COMMENTARY.

a. [Such is the second class of heroes—heroes such] as Bhímasena and the like.

b. Now the ‘gay and thoughtless, yet firm’ [hero is described].

TEXT.

The hero gay and thoughtless yet firm. No. 68. Free from care, ever gentle, devoted to the arts—let this be the hero ‘gay and thoughtless, yet firm.’

COMMENTARY.

a. “Arts”—i. e. pantomimic action, &c.

b. [Such is the third class of heroes—heroes such] as king Vatsa in [the play called] the *Ratnávahí*.*

c. Now the ‘firm and mild’ [hero is described].

* Translated in Wilson’s “Specimens of the Theatre of the Hindus.”

TEXT.

The hero firm and mild. No. 69. Possessing largely the generic good qualities [of a hero—see § 64—] a Bráhmaṇ or the like—let this be the [hero] ‘firm and mild.’

COMMENTARY.

a. [Such is the fourth class of heroes—heroes such] as Mádhava in [the play of] *Málatiand Mádhava*, &c.*

b. And he next states the subdivisions [of these four classes of heroes—§ 65—] according to their character as *lovers*.

TEXT.

Subdivision of the four classes of heroes into sixteen kinds. No. 70. But [heroes are constituted] of sixteen kinds, by these [four divisions—see § 65—] which may have [severally] the character of (1) ‘impartial,’ (2) ‘saucy’ (3) ‘faithful,’ and (4) ‘sly,’ [in matters of love].

COMMENTARY.

a. That is to say:—through the fact that these—viz. the ‘high-spirited, but temperate and firm,’ &c., may be severally ‘impartial,’ ‘saucy,’ ‘faithful,’ or ‘sly’ [in the character of a lover—69. b.],—a hero may be of sixteen descriptions.

TEXT.

The hero whose fondness is impartially distributed. No. 71. But among these [various kind of heroes mentioned in § 70], that one is called the ‘impartial’ [in matters of love] who is equally attached to several women.

COMMENTARY.

a. [That is to say] the ‘impartial’ hero is he whose affection towards two, three, four, or more women, is equal:—as [is the case with the hero in the following example].

“The daughter of the king of Kuntala stands [awaiting you], having bathed; and this night, which is [by rights] the turn of the sister of the king of Anga, has been won from her to-day by Kamalá with the dice, with the approbation of her Majesty [the chief queen].’ The king, having been informed respecting the fair ones of the harem [in the foregoing terms] by me [the chief eunuch] who had ascertained [these matters], stood for two or three hours [of twenty-four minutes each] with his mind perplexed by indecision.”

* See Wilson’s “Theatre of the Hindus.”

TEXT.

The hero who is saucy in his loves. No. 72. Though culpable, yet undismayed; when reproached, yet not ashamed; lying [bare-facedly] even when his offence was *seen*;—such is the one called [—as regards his amatory conduct—see § 69. *b.*—] the ‘saucy’ hero.

COMMENTARY.

a. Mine [are the following verses illustrative of this character.]

“Perceiving the flush of anger, I went near [intending] to kiss her face. Then she spurned me with her foot; but I having nimbly caught hold of it whilst I burst out laughing,—O my friend, the anger of the fair-browed one, shedding tears from her then being unable to do anything, prolongs, whenever thought of, the amusement of my mind.”

The hero who is constant to one loved one.

TEXT.

No. 73. The ‘faithful’ is he who is devoted to *one*.

COMMENTARY.

a. [That is to say] the ‘faithful’ hero is he who is attached to only one heroine:—as [is the case with the hero whose wife speaks of him in the following verses].

“My garments, O friend, are not beautiful, the ornaments of my neck are not resplendent, my gait is not [coquettishly] curvilinear, my laugh is not loud, nor have I any [of the hoydenish blandishment called] pride;—yet other people say ‘Her beloved is fond of her—he never throws a look on any else’;—therefore do I hold that, by thus much, all others are ill-off [compared with me].”

TEXT.

The hero who simulates affection. No. 74. The ‘sly’ is he who, being attached to [only] one, acts, covertly, with unkindness towards another, [whilst] showing affection outwardly.

COMMENTARY.

a. [That is to say]—he, again, who, being attached to only one heroine, whilst exhibiting ostensibly an affection for two heroines, acts, underhand, unkindly towards the other heroine, is the ‘sly’ hero; as [is the hero of the following verses].

“O sly one! where then shall I tell this, that, even whilst embracing, thou didst hastily relax the knot of thy arms on hearing the tinkle of the zone-gems of this other [wife of thine approaching? I need

not tell it to *Aer*—for—] my fair friend, giddy from the poison of thy many buttered and honeyed speeches, heeds me not at all.”

TEXT.

Subdivision of heroes into ‘best,’ ‘middling,’ and ‘lowest.’

No. 75. And the aforesaid divisions of heroes, through their being all threefold in respect of their being of the ‘best’ the ‘middling’ or the ‘lowest’ description, are [further subdivided into] forty-eight.

COMMENTARY.

a. “All”—i. e. the aforesaid sixteen divisions [—see § 70].

The various assistants of the hero.

b. Now he speaks of the assistants of these [heroes], since this [topic] is connected [with the foregoing, so that this is its proper place].

TEXT.

The comrade of the hero.

No. 76. But let that one be called his ‘comrade’ who, somewhat deficient in the qualifications of him [—i. e. of the hero—], is his assistant in some wide sphere of affairs in which he is engaged.

COMMENTARY.

a. [That is to say—] he is called ‘comrade’ (*pīṭhamardda*), who, coming somewhat short of the just mentioned generic qualities of the hero [—see § 64—], is the assistant of him—i. e. of the hero—throughout the extensive transactions connected with some matter that he is engaged in—as were Sugrīva [the monkey king of Kishkindhya], &c., [comrades] of Rámachandra, &c.

b. Now the assistants [of the hero—not in extensive and diversified transactions—see § 76. a.—but] in [affairs of] love [are to be described].

TEXT.

The hero’s assistants in matters of love.

No. 77. Let the assistants in [affairs of] love be the ‘humble friend’ (*viśa*), the ‘dependant’ (*śheṣa*), the ‘buffoon’ (*vidúshaka*), &c., [—and let these be] faithful, skilful in jests, removers of the pride of angry dames, pure.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” [are meant] makers of garlands, dyers, purveyors of the betel-nut, perfumers, &c.

b. Among these [described generically in § 77—he proceeds to describe specifically] the ‘humble friend.’

TEXT.

The 'humble friend.' No. 78. But the 'humble friend' is one whose possessions fall short of [what would furnish the means of] enjoyment;—he is subtle, acquainted with some portion of the arts, ingenious in dress and address, eloquent, pleasing, much esteemed in company.

COMMENTARY.

a. What a 'dependant [or servant—see § 77—] is, is perfectly well known [—and therefore any account of him need not be given].

TEXT.

The 'buffoon.' No. 79. Let the 'buffoon' be one with a [whimsical] name such as "Flower-spring," a causer of laughter by his actions, his person, and his speeches, &c., delighting in squabbles,—acquainted with his own business.

COMMENTARY.

a. "His own business"—i. e. eating, &c.

b. He next mentions the assistants [of the hero] in taking thought about affairs [of state].

TEXT.

The assistants in affairs of state. No. 80. Let the 'minister' be [the assistant of the hero] in the taking thought about affairs [of state].

COMMENTARY.

a. "Affairs [of state]"—i. e.—politics, diplomacy,* &c.

b. But as for what is set down by some one, as a definition, when the topic is the describing of 'assistants'—viz., "The minister and [the king] himself, both of them, and also a friend,—[these are the agents] in taking thought about affairs of state;"—this [I say] ought to have been reserved for a definition [in some work on Politics] where the topic was the definition of a king's means of taking thought about his state affairs [—he being, in such case, supposed to take some share in the cares of state himself—else it is not to him that a work on Politics addresses itself—], but not when the matter in question was the description of 'assistants'—[meaning thereby persons so named and considered only in so far as they do for the hero what he is thereby released from the necessity of doing for himself unless he chooses.

* See the commentary on verse 89th of the 2d Canto of Māgha's poem the *S'is'upāla-baddha*.

And the definition censured *is* chargeable with the irrelevancy animadverted upon—] for when it is said “The minister is the assistant of the hero in his [—i. e. the hero’s—] taking thought about state affairs,” by the sense [of the sentence], the hero is set down [as being one that takes thought about state affairs—which he by no means necessarily is]. And as for what is said [by some one, in reference to the same topic of ‘assistants’]—viz. “The thoughtless [king—§ 68—] has his kingly functions subordinated to his ministers; the others [§ 66, 67, and 69] have theirs in the charge of their ministers and themselves [jointly];”—this also is a point the mention of which is mistimed, because, by the mere mention of his characteristic [thoughtlessness], it was settled that the “*thoughtless* hero” is one the taking thought about whose state affairs is entirely in the charge of his minister. And, in the taking thought about state affairs, his minister is not his *assistant* [—and the present topic, be it remembered—§ 80—is that of “assistants”—] but is himself the sole manager,—for *he* [the thoughtless hero] takes no thought about affairs of state [and cannot therefore have an assistant in doing it].

The assistants belonging to the inner apartments. Now the assistants belonging to the inner apartments [are described].

TEXT.

No. 81. In like manner in the harem [the following are assistants—viz.—] dwarfs, eunuchs, mountaineers [retained as guards], barbarians, cow-herds, left-hand brothers-in-law, hump-backs, &c. Possessed of pride, folly, and vanity, one of low family, raised [by the connection] to power, the brother of an unmarried [concubine] and [in so far] brother-in-law of a king, is called a left-hand brother-in-law.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” are meant mutes and others.

b. Among these [enumerated in § 81], the eunuchs, dwarfs, mountaineers, hump-backs, &c. [are to be found spoken of in such passages] as [the following one which occurs] in the [play called the] *Ratnāvali** [or the “Necklace”].

“The eunuchs [—alarmed at the approach of the monkey of the stable which had broken its chain—] fled, having abandoned shame because of their not being reckoned among men; the dwarf, in terror,

* Translated by Professor Wilson in his *Specimens of the Theatre of the Hindus*.

ensconces himself within the [loose and wide] trowsers of the chamberlain; the mountaineers, the guardians of the bounds, acted in a style accordant with their name [derived from *kri* 'to do'—i. e. they did valiantly, *not* running away from the monkey*—]; while the hump-backs, fearing that they may be seen [by the monkey], cowering down, slink quietly off."

b. The "left-hand brother-in-law" [such as the cruel coxcomb Samsthánaka] in such [plays] as the *Mrichchhakati*,† [or the "Toy-cart"] is well known. The others too [of the assistants not here exemplified in quotations] may be recognised as they present themselves.

c. Now the assistants in punishing [or in the administration of criminal justice—are to be described].

TEXT.

The assistants
in matters of police.

No. 82. In regard to punishments [the assistants of the king are] his friends, the princes [his sons], foresters [employed as police], lords lieutenant, generals, &c.

COMMENTARY.

a. "Punishment" means the chastisement of evil-doers;—[all this is] plain.

TEXT.

The assistants
in things sacred.

No. 83. In his religious duties let these [i. e. his assistants] be chaplains and domestic priests, and so too ascetics, knowers of *Brahma*.

COMMENTARY.

a. "Knowers of *Brahma*"—i. e. knowers of the Veda, or knowers of the [divine] soul.

b. Amongst these [various classes of assistants there is not an equality in point of rank—for]—.

TEXT.

Respective rank
of the classes of
assistants.

No. 84. The highest [in rank, among the various classes of assistants], are 'comrades' [§ 76], &c.

* Such is one explanation of the pun. Professor Wilson suggests another—"Kráta, a mountaineer, being derived from the roots *kri* to scatter and *ata* to go, that is, they scattered or ran away." This is more in keeping with the conduct of the others—but the humour would perhaps be heightened by its lying on the ironical tribute to the valour of the guards who alone were not afraid—of a *monkey*.

† Specimens of the Theatre of the Hindus.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” are meant ministers [§ 80], priests [§ 83], &c.

TEXT.

No. 85. In the middle rank [among assistants] are the humble friend [§ 78] and the buffoon [§ 79]:—in like manner the left-hand brother-in-law [§ 81. b.] domestics, &c., are called the lowest in rank.

COMMENTARY.

a. By the “&c.” are meant purveyors of betel-nut, perfumers, &c. [§ 77. a.]

b. Now, since this is the appropriate place for it, he gives, in respect of *messengers*, a definition which includes their division.

TEXT.

Messengers de- No. 86. A messenger—some one sent on some
finned and divided. affair—is of three kinds—(1) the discreet, (2) the cautious, and (3) the [mere] conveyer of a message; and *female* messengers also are of the like descriptions.

COMMENTARY.

a. In this passage—§ 86—] the definition [—apart from the division which it involves—see § 85. b.—] is [or consists of the words] “A messenger—some one sent on some affair.”

TEXT.

No. 87. But the one called the ‘discreet’ [messenger—§ 86—] is he who, having formed his judgment as to the mind of both, speaks according to his own discretion, and executes his commission well and neatly.

COMMENTARY.

a. “Of both”—i. e. the one by whom he was sent, and the one to whom he was sent.

TEXT.

No. 88. The ‘cautious’ [messenger—§ 86—] is one of measured speech, who executes his commission [and no more]. The [mere] ‘conveyer of a message’ [§ 86] is he who conveys [without perhaps understanding] the message as it was spoken to him.

COMMENTARY.

a. Now the amiable qualities of a hero [are to be described].

TEXT.

The eight amiable qualities of a hero.

No. 89. Brilliancy, vivacity, sweetness [of temper], depth [of character], steadfastness, keen sense of honour, gallantry, and magnanimity,—such are the eight manly qualities that originate in [the element* of] goodness.

COMMENTARY.

a. Among these [eight amiable qualities, the first is defined as follows].

TEXT.

Brilliancy in the character of a hero—what.

No. 90. They call that [quality—§ 89—] ‘brilliancy’ (*śobhā*), from which [—as being the constituents of it—] there come heroism, dexterity, veracity, great perseverance, complaisance, tenderness towards inferiors, and the holding one’s own with the great.

COMMENTARY.

Complaisance. a. Among these—there is ‘complaisance,’ as [expressed in the following passage].

“Every one of his subjects thought [to himself] ‘I myself am esteemed by this lord of the earth.’ Disrespect was shown by him in no quarter, as [none is shown] by the ocean to a hundred streams [—every one of which alike it receives into its bosom].”

b. And so [examples might be given, were it necessary,] in regard to the others [of the list in § 90].

c. Now ‘vivacity’ [—§ 89—is described].

TEXT.

Vivacity. No. 91. In ‘vivacity’ there is a steady glance, a striking gait, and laughing voice.

COMMENTARY.

a. [Of this we may have an example such] as [the following].

“His glance values at a straw the pith of the essence of the three worlds;—his firm and haughty tread appears to bend the earth. What! Is this the spirit of Heroism [incarnate] even in a [mere] youth, [yet having such weight as a mountain might have,]—or is it Pride [personified]?”

* See Lecture on the Sāṅkhyā—§ 50.

TEXT.

Placidity. No. 92. The not being discomposed even amid agitations, is what is called 'sweetness' [of temper—§ 89].

COMMENTARY.

a. An example may be inferred [by the reader for himself].

TEXT.

Equanimity. No. 93. The not being altered by fear, grief, anger joy, &c., is [what we mean by] 'depth' [of character—§ 89].

COMMENTARY.

a. [Of this we may have such an example] as [the following testimony to the equanimity of the hero Râma].

"Not the slightest discomposure in his aspect was observed by me—either when he was summoned to his inauguration or when he was banished to the forest."

TEXT.

Steadfastness. No. 94. The not departing from one's intent, even where the obstructions are great, is [what is meant—see § 89—by] 'steadfastness.'

COMMENTARY.

a. As —

"Even at the moment when he heard the song of the Sirens, S'iva continued intent upon his meditations;—for, of those who are masters of their own souls, no obstructions whatever have force enough to divert the attention."

TEXT.

Sensitiveness, Gallantry, and Magnanimity. No. 95. The not enduring, even at the expense of life [in the recalcitration against it—], of any imputation or disrespect, &c., cast upon one by another, is what is called a 'nice sense of honour' [—§ 89—]. 'Gallantry' [§ 89] implies elegance in language and dress, and likewise in amatory demeanour, 'Magnanimity' [§ 89] implies liberality, affability of address, and equality [of behaviour] towards friend and foe.

COMMENTARY.

a. Of these also, examples may be inferred [by the reader for himself].

TEXT.

The Heroine defined, and divided into 'one's own,' 'another's,' and 'anybody's.'

No. 96. But now, the Heroine is of three kinds-- (1) one's own, (2) another's [wife or daughter], or (3) a common woman. She is a woman possessed of the generic qualities of the hero so far as this is possible.

COMMENTARY.

a. The heroine again is possessed of the generic qualities of the hero, liberality and the like [—§ 64—], so far as these are compatible [—"mutatis mutandis"—considering the difference of sex]. And she is of three sorts [—inasmuch as she may be] one's own wife, or a female belonging to another, or a common woman [i. e. a courtesan].

b. Among these [three kinds of heroines—§ 96—], 'one's own' wife [is the one defined as follows].

TEXT.

No. 97. 'One's own' [—§ 96—] is she who is possessed of modesty, sincerity, &c., who is intent on the affairs of the house, and faithful to her husband.

COMMENTARY

a. As —

"In the house of the fortunate are wives who through modesty lay aside all embellishments, who remain ever subject to another's will [—not seeking to be independent],—with minds averse to everything but what is decorous."

TEXT.

The Heroine—
'one's own'—
subdivided.

No. 98. She too [—i. e. 'one's own' see § 97—] is named of three sorts, (1) the youthful, (2) the adolescent, and (3) the mature.

COMMENTARY.

a. Among these —

TEXT.

The Youthful heroine.

No. 99. She is called the 'youthful' [—or 'artless' § 98—] who, on the arrival of [the period of] youth,—being altered by love [then first felt], shrinks from caresses, is gentle amid her indignation, and extremely bashful.

COMMENTARY.

Youthfulness exemplified. a. Among these [various characteristics we may exemplify each severally—and first then of the ‘youthful’ damsel in respect of her being] ‘at the first arrival of the period of youth’—as [in the following verses] of my father.

“The loins now take to themselves the bulkiness [which previously was the characteristic] of the waist; the belly takes possession of the depression [which previously was the characteristic] of the breasts; the line of hair on the body [characteristic of the period] runs off with the straightness of the glances [which then fall into a sidelong habit]. Seeing Cupid newly inaugurated in the empire of her mind, the merrymen of the fair-browed one, for the moment, as it were, mutually plunder one another, [as people are wont to do at the commencement of a new reign before the king can ascertain what properly belongs to each].”

The first sensations of love. b. [Now of the ‘youthful’ damsel in respect of her being] ‘altered by love then first taking possession [of her mind]’—as [in the following verses which occur] in my *Prabhāvatī-parinaya* [or “Marriage of Prabhāvatī”].

“Lazily and languidly she sets her footsteps on the ground; she never goes out of the inner apartments; she no longer laughs unconstrainedly, but practises every moment some bashful restraint or other. Little she speaks, and that little always somewhat touched [or tinged] by a certain sort of deep covert significance; and she looks up with a frown at her female friend who entertains her with a discourse about sweethearts.”

Maiden Coyness exemplified. c. [Now of the ‘youthful’ damsel in respect of her being one] ‘who shrinks from caresses’—as—

“When looked at, she casts down her eyes; she speaks not when spoken to; she stands turning away from the couch; when clasped perforce, she trembles; when her female friends [who have conducted her to the bridegroom’s house] are about to retire, she too wishes to depart from the dwelling. By this very coyness my beloved bride has become now more than ever dear to me.”

Gentleness. d. [Now of the ‘youthful’ damsel in respect of her being] ‘gentle amid her indignation’—as—

“On the occasion of her husband’s first offence, she does not know—

in the absence of a female friend's advice—though every limb is trembling with agitation—how to convey a sarcasm. With her rolling lotus eyes the girl just merely weeps—with the pure tears dropping from the lower part of her pure cheek, while her ringlets dangle shaking among them."

Bashfulness. *e.* [Then the 'youthful' damsel, in respect of her being] 'extremely bashful'—[may be exemplified]—as in the verses [already given under § 99. *b.*] viz., "Lazily and languidly she sets," &c.

f. Here [—i. e. in the enumeration of the characteristics of the 'youthful' heroine—§ 99—], the separate mention of the 'shrinking from caresses,' which [characteristic] is included also under the head of 'extreme bashfulness'—[so that the definition might seem chargeable with tautology—], is made because this is a remarkable species [of the forms which bashfulness assumes].

g. Now the 'adolescent' [heroine—literally the one 'middlemost' between the 'artless' young wife or maiden and the dame mature and 'bold'—§ 98—is described].

TEXT.

The Adolescent heroine. No. 100. By the 'adolescent' is meant one wonderful in caressings; who has become more impassioned while waxing in youth; somewhat bold in speech, and with a middling amount of modesty.

COMMENTARY.

a. Among these [various characteristics we may exemplify each severally,—and first then of the 'adolescent' dame in respect of her being] 'wonderful in caressings'—as—

"Towards her lover, by the fawn-eyed one, when her fondness was excited, there was somehow shown such ingenuity in caresses, that several times the hundreds of pigeons belonging to the house set themselves as scholars to imitate her cooings."

b. [The 'adolescent' dame in respect of her being] one 'become more impassioned,' is as [exhibited] in this same example [just given—§ 100. *a.*].

c. [Now the 'adolescent' dame] 'that has waxed in youth'—is as [described in these verses] of mine—.

“ Her two eyes [in vivacity of movement] shame the wagtail ; her two hands rival the lake-born [lotus] ; her breasts attain a height that causes a doubt whether they be not the [gracefully swelling] temples of the elephant ; her brilliancy is like that of gold or of the *Michelia Cham-paka* ; her voice rivals nectar ; the flash of her side glance is like a wreath of expanded *nymphaeæ cæruleæ*.”

d. And so in respect of the others also [—of the characteristics enumerated in § 100—exemplifications might be given were it needful].

e. Now the dame ‘mature’—

TEXT.

The Mature No. 101. Infatuated with love ; of robust [and no heroine. longer tender] youth ; learned in all kinds of caresses ; lofty of demeanour ; with no great amount of modesty, and ruling her lover.

COMMENTARY.

a. [Now the ‘mature’ dame in respect of her being] ‘infatuated with love’—as—

“ [Brava!—or, literally,] fortunate art thou, who, when meeting with thy beloved, utterest, in the midst of caresses, hundreds of confiding and endearing phrases :—but [—as for *me*—] my friend,—when my lover puts his hand to the knot that binds my robe,—I’ll swear if I recollect anything whatever.”

b. [Now the ‘mature’ dame, in respect of her being] ‘of robust [and no longer of tenderly budding but of full-blown] youth’—as—

“ Her bosom hath very lofty breasts ; her eyes are very long ; curved are her eye-brows, and still more [curved or indirect] than these is her speech ; her waist is very slender ; not a little massive are her hips ; and somewhat slow is the gait of this one whose youth is wondrous [in *its* full-blown gorgeousness].”

c. [Now the ‘mature’ dame, in respect of her being] ‘learned in all kinds of caresses’—as—

“ This sheet—in one place marked with the [juice of the chewed] betel, stained in another place with the marks of the unguent made of fragrant wood, in another place giving out the lime [which is chewed along with the betel], and in another place [trampled] by a foot [red-dened] with lac-dye,—with its crumplings, its rents, and its disorder,

together with the withered flowers fallen from her hair, tells of the woman's having been dallying in every fashion."

d. [Now the 'mature' dame, in respect of her being] 'lofty of demeanour'—as—

"By sweet discourse—yet mingled with frowns;—by admonitory shakings of the finger; and by languidly moving bodily gestures, whose kindred [as being closely related thereto—in the order of cause and effect—] are great passions [excited in the beholder of her blandishments], many a time and oft does she, with her great staring side-glances, assist the possessor of the five arrows [—the god of love—] in the subjugation of the three worlds."

e. [The 'mature' dame, in respect of her being] one 'with very little modesty,' is as [exemplified] in [the verses under § 101. a.], "Brava! thou that utterest," &c.

f. [Now the 'mature' dame, in respect of her being] one 'ruling her lover'—as—

"Lord of mine, curl my ringlets;—my dear, give my forehead its sectarial mark again;—my soul's lord, do unite again my necklace which is broken on the border of my bosom:—thus speaking, at the time of desisting from caresses, she, whose face is like the full moon, quivering when touched by him, was again clasped in his arms."

g. He now mentions other divisions of the heroines 'adolescent' and 'mature.'

Subdivision of heroines according as they can or cannot keep their temper.

No. 102. These two are (1) possessed of self-command, or (2) not possessed of self-command, or (3) partly possessing and partly not possessing self-command;—hence of six sorts.

COMMENTARY.

a. "These two"—i. e. the 'adolescent' [§ 100] and the 'mature' [101].

b. Among these [are those described as follows].

TEXT.

No. 103. [When moved] by anger, the 'adolescent' [heroine], if 'possessed of self-command' [§ 102], will burn her lover with derisive sarcasms; if 'partly possessing and partly not possessing self-command,' [she will burn him] with her tears; and if 'not possessed of self-command,' [she will assail him] with harsh speeches.

COMMENTARY.

a. Among these [three varieties of angry dames—we may have] the ‘adolescent’ who is ‘possessed of self-command’—as—

“In saying ‘Thou art my beloved’ thou sayest truly,—since thou hast come to my bower dressed in the gown belonging to thy sweet-heart;—for, by being beheld by the loved one, the beauty of a lover’s ornaments attains its end [—and thou hast come dressed, forgetfully, in the garments of my rival].”

b. Now the ‘adolescent’ who partly possesses and partly does not possess self-command’—as—

“‘My girl!’—‘My lord?’—‘Lay aside thine anger, indignant one.’—‘What has *my* anger done?’—‘It has vexed me.’—‘Your honour never offends *me*,—all the offences are on *my* side.’ ‘Then why dost thou weep with sobbing voice?’—‘Before *whom* am I weeping?’ ‘Why—is it not before *me*?’—‘What am I to *thee*?’—‘My cherished one.’—‘I am *not*, and therefore do I weep.’

c. Now this same one [—the ‘adolescent’—] when ‘not possessed of self-command’—as—

“O wretch! *That* loved one, with hundreds of desires, stands alone in thy mind—though attractive only through her artificial blandishments;—and there is no room for *me*,—therefore [expect not me to revisit thee]—enough of the farce of walking [to thy side, when not admitted to thy heart].”

TEXT.

No. 104. The ‘mature’ dame [when indignant], if she be ‘possessed of self-command,’ then, concealing the appearance of anger, takes no concern about fondnesses, whilst ostensibly showing all respect towards him.

COMMENTARY.

a. ‘Towards him’—i. e. towards her lover :—for example—

“She balked his sitting down beside her by advancing to meet him; and even a hasty embrace was prevented by the pretence of fetching the betel-nut [to present to him] while he was yet at some distance; and no conversation with him was entered into by her, keeping her people employed near her :—thus, indirectly, did the sharp-witted dame cause her anger against her lover to attain its object.”

TEXT.

No. 105. But she [‘the mature’ dame] who ‘partly possesses and partly does not possess self-command,’ will [when indignant] vex him with ironical speeches.

COMMENTARY.

a. “Him”—i. e. the hero :—as [in the following verses] of mine—
 “Since, even when unadorned, O beauteous youth, thou dost forcibly carry off my heart,—how much more now—adorned as thou art with the scratches of the nails of *her* [my rival] !”

TEXT.

No. 106. The other will scold and beat him.

COMMENTARY.

a. “The other”—i. e. the [‘mature’ dame] ‘not possessed of self-command’—as [the dame spoken of in the verses under § 72. *a.*-viz.], “Perceiving her countenance crimson with passion,” &c.

b. And in all these [descriptions of behaviour, from § 103 to § 106 inclusive] the expression ‘[when moved] by anger’ is supplied [from § 103].

TEXT.

Subdivision of No. 107. These, moreover, are severally two-
 heroines accord- fold, through their being in the shape of the lower
 ing to the rank they respectively hold in the affec- or the higher in the affections of the hero.
 tions of the Hero.

COMMENTARY.

a. “These”—i. e. the six kinds of heroines mentioned close by
 [—see § 102—] :—as—

“Seeing his two dearest ones seated together on one seat, having approached behind, having politely closed the eyes of the one, he made a pretence of engaging in play with her. [At the same time] gently turning his neck, quivering with pleasure, the wretch kisses the other one, the page of whose cheek shone with inward laughter while her heart bounded with delight.”

TEXT.

The heroine No. 108. Hence [—see § 107—] twelve varieties
 ‘who is ano- of the ‘adolescent’ and ‘mature’ [heroines, together,]
 ther’s’ divided. are spoken of; but the ‘youthful’ [heroine—§ 99—]
 is of but one kind [—so far as we have yet gone]; therefore let the
 divisions of ‘one’s own’ [—see § 97—] be thirteen. The one ‘be-

longing to another' [—the second in the list of heroines in § 96—] is spoken of as of two kinds—(1) 'another's wife,' and (2) a 'maiden.'

COMMENTARY.

a. Among these—

TEXT.

No. 109. [The heroine who is] 'another's wife' is one addicted to wandering, &c., who brings dishonour on her family, and whose modesty is lost.

COMMENTARY.

a. As—

"My husband, if I even breathe, calumniates me; my fellow-wives are ever smelling my mind [or guessing at my thoughts]; my mother-in-law is the very goddess of gestures, [and exercises her sagacity in misinterpreting every gesture of mine]; my sisters-in-law lick the purposes of my two eyes, [finding, no doubt, a flavour of mischief in every glance]. Therefore, from a distance, [when I see any of my persecutors approaching—] this deprecatory joining of the hands [is made by me—by way of saying] 'Well—what is the reason *now* for thy scowl?'—O thou that canst appreciate sensible and pleasant conduct,—it is labour in vain here [my trying to please these people]."

b. For in this [passage], that her affections find their object in a hero other [than her husband] is understood through the force of the meaning *suggested* (—see § 23—)—viz., "my husband, inasmuch as he gives me food and raiment, is my lord but not my love; but *thou*, inasmuch as thou 'canst appreciate sensible and pleasant conduct,' art my beloved," &c.

TEXT.

No. 110. But the 'maiden' [§ 109] is one whose marriage has not taken place,—bashful, newly arrived at [the period of] youth.

COMMENTARY.

a. And her being reckoned as 'belonging to another,' is because of her being dependent on her father or some one else—as, for example, *Málatí*, in [the play of] *Málatí and Mádava**—and the like.

Why the maiden heroine is ranged with those that are 'another's.'

* Translated in Wilson's "Specimens of the Theatre of the Hindus."

TEXT.

Definition of the heroine who is 'anybody's.' No. 111. Let the 'common' heroine [§ 96], be a courtesan, possessed of self-command [see § 102—], skilled in arts [see § 68. a.—]. She hates not the worthless, nor does she love the good. Only with an eye to gain will she exhibit fondness:—she will make her mother turn out of doors, even though he may be agreeably acceptable to her, the man whose money is expended,—with the wish that they may meet again [when he is better provided]. In general, the paramours of these women are thieves, persons diseased through excess, fools, and those who have come by money lightly,—pretended devotees who are libertines in secret, and the like. In some cases, however, when love obtains the mastery, she becomes honestly enamoured. Whether she be attached, or devoid of attachment, the possession of her is hard to obtain.

COMMENTARY.

a. "Libertines in secret" are those who pursue their pleasures clandestinely. A "person diseased through excess" is one with the gout or a disease from debauchery and the like.

b. Among these ['common' women], the one 'devoid of attachment' is such a one as Madanamanjarí in the [play called the] *Nāṭa-ka-melaka*.

c. [A 'common' woman—honestly] 'enamoured' is one such as Vasantasená in the *Mrichchhakatiká** [or the "Toy-cart"].

d. And again—

TEXT.

The sixteen kinds of heroines now obtained further subdivided according to an eight-fold diversity in their 'condition.' No. 112. These [heroines] that have been separated into sixteen divisions [—viz. the sets of thirteen and two in § 108, and the one in § 111—] become [severally] eight, [thus giving one hundred and twenty-eight kinds], through their *conditions*—[for, each one may be] (1) 'one who has an obsequious lover;' and, in like manner, (2) who is 'ill-treated,' or (3) 'who goes after [her lover],' or (4) 'who is separated by quarrel,' or (5) who is 'neglected,' or (6) 'whose husband is abroad,' or (7) who is 'prepared in her house,' or (8) who is 'longing in absence' [of a lover not intentionally neglectful].

* Translated in Wilson's "Specimens of the Theatre of the Hindus."

COMMENTARY.

a. Among these—

TEXT.

The heroine sincerely loved. No. 113. Whose lover, attracted by her amiable qualities, leaves not her side; who has surprising charms, and is fondly attached,—let such a one be the one ‘who has an obsequious lover.’

COMMENTARY.

a. As [is exemplified in the verses under § 73. a.]—“My garments, O friend,” &c.

TEXT.

The heroine sinned against. No. 114. Whose lover goes near her bearing the marks of his having been toying with another,—this one, red with jealousy, is called, by the learned, the ‘ill-treated’ one.

COMMENTARY.

a. As [is the lady in the verses under § 103. a.]—“Thou hast said truly,” &c.

TEXT.

The heroine making advances. No. 115. She who, acknowledging the power of Love, sends to seek her lover, or goes herself to seek him,—this one is called, by the learned, the one ‘who goes after [her lover].’

COMMENTARY.

a. [These two cases are here exemplified] in their order—as—
 “‘Having gone to him, speak to him adroitly in such a manner that he may not discern my levity [in sending to lure him back after having capriciously repelled him], and that he may act tenderly towards me:’—thus did a certain one instruct her female messenger.”*

“‘I have laid aside this my pair of bracelets; I have fastened my girdle tight; with much pains I have produced dumbness in my chattering anklets;—and, O my dear friend, just when I had begun to be eagerly impatient to set out on Love’s errand, this wretch of a Moon throws aside the protecting mantle of the dark!’”

* *Māgha*—Canto, ix. v. 56.

TEXT.

How heroines of different descriptions go out on assignations.

No. 116. If one of good family goes in search [of her lover], she goes crouching [—literally—melted or absorbed into her own limbs—making herself as small as possible—], with all her [tinkling] ornaments silenced, and veiled in her wrappers. But a courtesan, if she goes in search [of her lover], will have a dress of wondrous splendour, her anklets tinkling as they move, and a face all smiles of joy. A female servant, if she goes in search [of her lover], while she gets along with great strides, will have her speech stammering through delight and her eyes staring wide open in her flurry.

COMMENTARY.

a. In the case of the first of these [we have an example in such verses as those under § 115. a.—viz.] “I have laid aside,” &c.

b. Among these the ‘female servant that goes in search’ [of her lover, is one such as the damsel described in the verses following—] viz.

“Here the servant girl, repeatedly exhibits her betel-stained teeth ;—for the filly, laughing without a reason and with an affected tone of voice, flauntingly setting her staggering footsteps here, there, and everywhere, with her hips dancing high, stays wriggling about in front of the young men.”

c. Examples of the others are to be inferred [by the reader for himself].

d. As being connected with this topic, the *places* of going on an assignation are next mentioned.

TEXT.

Localities adapted for assignations.

No. 117. A field, a garden, a ruined temple, the house of a female messenger, a grove, a caravansera, and a cemetery,—so too the bank of a river, &c.—thus there are eight places for the satisfaction of those who, following after men, set out on an assignation ;—and moreover there is a resource *anywhere* in places screened by darkness.

The heroine repenting her own caprice.

But she who, in anger, having repulsed her soul’s lord even when wooing, afterwards experiences remorse, is [the heroine called] the one ‘separated by quarrel.’

COMMENTARY.

a. As [in these verses] of my father's,

"I did not listen to his fond speeches, nor was the necklace [which he presented] near me regarded by my sight; the admonitions too of my female friend, to the effect that I should show kindness to my lover, were rejected. When he fell at my feet, alas, at that moment why was not he, when departing, retained by me—fool that I am—with my two arms, and clasped eagerly to my neck?"

TEXT.

The heroine
outraged by neg-
lect. No. 118. But she—most disrespectfully treated—to whom her lover does not come, after having made an assignation, is to be known as 'the neglected.'

COMMENTARY.

a. As—

"Arise, my messenger—let us go. A watch [of three hours] has gone, and he is not come. He has gone elsewhere:—long life to him—may he be the life's lord of *her* [to whom I resign him]."

TEXT.

The heroine
pining in absence. No. 119. Let her, whose lord, by constraint of various affairs, has gone to a far country, afflicted by the pains of affection, be the one 'whose husband is abroad.'

COMMENTARY.

a. As—

"You may recognise her, of measured discourse, my second life, in the absence of me her companion, like a solitary duck.* I can fancy the girl, grievously pining whilst these heavy days go by, altered in appearance like a lotus pinched by the cold."†

TEXT.

The heroine
expectant. No. 120. But let her who is arranging herself—being all ready in her house, expecting the arrival of her lover—be the one 'prepared in her house.'

COMMENTARY.

a. As in [the following passage which occurs in] a drama of Rāghavānanda—

* The *chakravāka*, or Brahmany duck, is supposed to lie under the necessity that the male and female shall pass the night on opposite banks of the river.

† See the "Cloud-messenger"—Stanza 82.

“ Remove my armlets ;—enough [—nay too much—] with these strings of jewels on my two wrists ;—what need of this necklace ?—it weighs on my neck like [the heavy and clinging branches of] a creeper !—O do thou put upon me [nothing besides] one single new pearl-necklace. Unsuitable is a superfluity of [bodily] decorations when one is concerned with the festival of him [—viz. the god of love]—who has not [even] a *body* [—his body having been reduced to ashes by the fiery glance of S'iva when the god of love rashly shot him.*]

TEXT.

No. 121. But she, whose lover, though he intended to come, through accident did not come,—she, afflicted with the grief of his not coming, is the one ‘longing in absence’ [of a lover not intentionally neglectful].

COMMENTARY.

a. As—

“ What—has he been stopped by some [other] mistress ?—or has he been vexed at my female friend [—who carried my message and may not have delivered it properly—] ?—or has there been some matter of moment, that my lover has not come to-day ? Thus reflecting, the fawn-eyed one, leaning her lotus-face upon her hand, sighed deeply—and long she wept, and the garlands of flowers she flung away from her.”

TEXT.

No. 122. Let the one hundred and twenty-eight [kinds of heroines—see § 112—] inasmuch as they may be of the first-rate, the medium, or the lowest, description, be eighty and four added to three hundred.

COMMENTARY.

a. And on this point [—viz. the subdivision of all heroines alike according to the eight ‘conditions’ specified under § 112], some one says—“ Those two [kinds of] women who ‘belong to others’ [—see § 108—], viz. the maiden and the married woman [whose affections are set elsewhere than on her husband], are not subdivisible according to all those ‘conditions’—but only according to some of them :—for example], before an assignation [has been made with them by any lover], they may [no doubt] be ‘longing in absence’ [—see § 121]. Then

* See the *Kumâra-sambhava*, 3d Canto, stanza 72.

again after [an assignation has been fixed], setting forth, along with the buffoon [§ 79] or some one else, they may become 'goers after' [see § 115—]; and if, for some reason, the hero have not come to the appointed place, they may be 'neglected' [—see § 118];—such alone [out of the eight] are the three 'conditions' applicable to these two, because the other conditions [—such, for instance, as the being separated by quarrel—§ 117—] are incompatible with these two whilst they have no lover devoted to them."

TEXT.

No. 123. In some examples a mutual commingling of [the various characters of] these [various kinds of heroines—see § 122—] is seen.

COMMENTARY.

a. As—

“Not *we*, indeed, are worthy of the gift of this [branch with its new shoots that you offer us, to be worn as an ornament behind in our ear]. Go, give this branch [—etymologically the cherisher of its 'shoots'—*viṣa*—] to her who in secret drinks [the lips of] and cherishes *thee* [—*viṣa*—or 'rogue'—as thou art.—] Let the two [—alike entitled to the name of *viṣapa*—] be joined, since the junction of like things has been long [the rule]. Wretch! what should *we* do with thy needlessly deposited earfuls of the shoots and flowers of plants? Have not *both* my ears been long filled full with your honour's unkind words—well-known to everybody?—Thus speaking, the other dame struck her lover simultaneously with the dark lotus and with her eye—the lovely eyelashes of the one expanding wide like the filaments of the other [—and vice versâ—], and each being confined by her ear* [—the ear being the boundary of her beautifully long eye—and the lotus with which she strikes him having been previously worn behind her ear as an ornament].”

b. For this one [—the heroine of the foregoing verses—], (1) by her sarcasms, (2) by her harsh language, and (3) by her striking him with the flower [which had served as the ornament] of her ear, is compounded of the character of (1) the 'adolescent heroine who possesses self-command' [see § 103], of the 'adolescent who does not possess self-command' [see § 103], and (3) of the 'mature heroine who does

* *Māgha*, Canto 7th, verses 53, 54, and 56.

not possess self-command' [see § 106]. In like manner in other cases the reader can judge for himself [out of what elements the character of any given heroine is compounded].

TEXT.

The farther subdivision of heroines given up as endless.

No. 124. There are others also, [besides the three hundred and eighty-four mentioned in § 122, with the varieties suggested in § 123], beyond number; but these are not specified for fear of prolixity.

COMMENTARY.

- a. "These"—i. e. heroines.
- b. Now the *graces* of these [heroines are to be described].

TEXT.

The twenty eight graces of the heroine.

No. 125. In youth these [heroines] have [—divided amongst them—] twenty eight ornaments [or graces] arising from the quality of 'purity' [—*sattwa*—the source—see *Tattwa-samása*, p. 25—of all that is best and brightest in the phenomenal world]. Among these [twenty-eight], three, viz. (1) 'the slight personal indication of natural emotion' (*bháva*), (2) 'its stronger expression' (*háva*), and (3) 'the decided manifestation of feeling' (*helá*), are produced by bodily movement;—(4) 'brilliancy' (*śobhá*), and (5) 'loveliness' (*kánti*), and (6) 'radiancy' (*dīpti*), and (7) 'sweetness' (*mádhurya*), (8) 'boldness' (*pragalbhátá*), (9) 'meekness' (*audárya*), (10) 'steadiness in attachment' (*dhairyá*),—let these be the seven [from 3 to 10] that arise [naturally] without effort;—eighteen in number are the following—viz. (11) 'mimicry of a lover's manner, &c.' (*lílá*), (12) 'flutter of delight' (*vilása*), (13) 'simplicity in dress' (*vichhitti*), (14) 'affectation of indifference' (*vivoka*), (15) 'hysterical delight,' (*kilakinchita*), (16) 'the mute involuntary expression of affection' (*moṭṭáyita*), (17) 'the affected repulse of a lover's endearments' (*kuṭṭamita*), (18) 'fluster' (*vibh-rama*), (19) 'voluptuous gracefulness' (*lalita*), (20) 'arrogance' (*mada*), (21) 'the suppression of the sentiments of the heart through bashfulness' (*vikrita*), (22) 'pining' (*tapana*), (23) 'simplicity verging on silliness' (*maugdhya*), and (24) 'distractedness' (*vikshepa*), (25) 'impetuous curiosity' (*kutáhala*), (26) 'giggling' (*hasitu*) (27) 'trepidation' (*chakita*), and (28) 'sportiveness' (*keli*).

And the [first] ten, beginning with 'the slight personal indication of natural emotion' (*bhāva*), belong to those of the male sex also.

COMMENTARY.

Some of these graces may belong to the male sex, but have not the interest that they have in the female.

a. The first ten, beginning with 'the slight personal indication of emotion' (*bhāva*), and ending with 'steadiness in attachment' (*dhairya*), may belong also to heroes, but all these produce a *special* admiration only when lodged in *heroines*,—[for—what reader cares about the *hero's* first tremours, &c., compared with those of the heroine?]

b. Of these [twenty-eight] the 'slight personal indication of natural emotion' (*bhāva*) [is defined as follows].

TEXT.

No. 126. *Bhāva* is the first alteration in a mind previously unaltered.

COMMENTARY.

The grace called *bhāva*—what.

a. That is to say—*bhāva* [§ 125] means a change, barely awaking, in a mind [previously tranquil and] unaltered from the time of birth forward,—as [is noted in the heroine of the following lines].

“Again there is the same springtime, and the same [aromatic] breeze from Malaya, and this is the very same maiden,—yet her mind is, as it were, altered.”

b. Now of *hāva*, [§ 125]—

TEXT.

The grace called *hāva*—what.

No. 127. But *bhāva* [§ 126], where the alteration is slightly modified,—so as to show, by alterations of the eyebrows or eyes, &c., the desire for mutual enjoyment,—is called *hāva*.

COMMENTARY.

a. As [is exemplified in the following description of *Párvatí*, from the *Kumāra Sambhava*, canto, iii. v. 68].

“With limbs like the young flowers of the *Nauclea Kadamba* [in which each filament stands on end], the daughter of the mountain betraying the 'change' [in her heart now warmed with love for *S'iva*], stood, with her lovely face turned aside, while her eyes glanced hither and thither.”

b. Now of *helá* [§ 125] :—

TEXT.

The grace called *helá*—what. No. 128. And let *helá* mean the same when the change is perceived to be very great.

COMMENTARY.

a. "The same"—i. e. *bháva* [—see § 126]. For example :—

"Such is the behaviour of the woman, agitated in every limb, that the mind of her female friends is in doubt whether she be any longer one of the 'artless' [heroines mentioned in § 99, and not promoted into the next class mentioned under § 100]."

Brilliancy. b. Now of 'brilliancy' (*śobhá*—§ 125).

TEXT.

No. 129. What is called 'Brilliancy' is that grace of limb which is derived from beauty, youth, high spirits, and high feeding.

COMMENTARY.

a. Of these [varieties] we may have the brilliancy due to *youth*—as [in the following from the *Kumdra Sambhava*, canto I. v. 31].

"She now entered upon the age beyond that of childhood, [that period of adolescence] which is an ornament, of the straight person, not supplied [*ab extra*, as dresses and jewels require to be], a cause of intoxication yet not having the name of wine, a weapon of Cupid other than the [five] flowers [which serve as his arrows]."

b. And so too in the case of the others [—derived from high spirits, &c.]. Now of 'Loveliness' (*kānti*—§ 125).

TEXT.

Loveliness. No. 130. This same 'Brilliancy,' when increased by love [which adds greatly to the attractions of the woman loving], becomes 'Loveliness.'

COMMENTARY.

a. That is to say—"brilliancy" [§ 129] when much increased by the arising of love, takes the name of 'loveliness:'—as [is exemplified in the verses under No. 100—beginning] "Her two eyes shaming the collyrium," &c.

b. Now of 'Radiancy' (*dipti*—§ 125).

TEXT.

Radiancy. No. 131. Loveliness, when expanded exceedingly, is called 'Radiancy.'

COMMENTARY.

a. As [is exhibited in] the description of Chandrakalá, in my play of the same name :—e. g.

“She is the ecstasy of youthfulness—the laugh of the abundance of excessive beauty,—the ornament of the face of the earth,—the subjugation of the minds of the young men.”*

b. Now of ‘Sweetness’ (*mádhurya*—§ 125).

TEXT.

Sweetness. No. 132. ‘Sweetness’ is pleasingness in all kinds of states [—whether sick, naked, in exile, &c. &c.].

COMMENTARY.

a. For example [—take the following passage from the drama of *Sakuntala*]:—

“The lotus is beautiful even when clogged with confervæ,—even the dark spots of the [gentle] Moon are fair. This slender maid, though clad in bark, is most charming,—for of gentle forms, pray, what is *not* the ornament?”

b. Now of ‘Boldness’ (*pragalbhatá*—§ 125).

TEXT.

Boldness. No. 133. ‘Boldness’ is the being devoid of fear.

COMMENTARY.

a. For example :—

“These women make their lover their slave, by hugging when hugged, by kisses in return when kissed, and by bites when bitten.”

b. Now of ‘Meekness’ (*audárya*—§ 125).

TEXT.

Meekness. No. 134. ‘Meekness’ is mildness at all times.

COMMENTARY.

a. “She utters no harsh word [—though so unkindly treated—], she makes no frown, she throws not aside [in testy rage] the ornaments of her head :—[but] towards the face of her female friend, contemplating her from without through the lattice, she only turns her two eyes suffused with tears.”

b. Now of ‘Constancy’ (*dhairya*—§ 125).

* The preference of abstract to concrete terms, in this as in other comparatively recent specimens of composition, is noticeable.

TEXT.

Constancy. No. 135. By 'constancy' is here meant the state of mind called steadfastness, whilst the heroine declares her own respectability.

a. For example [take *Málatí*, Act ii., preferring death to marriage with any other than her beloved].

"Let the full moon [agonizing to separated lovers] blaze in the sky; let Love scorch me,—what can he do beyond death? My father is beloved and honoured, my mother of unblemished descent, and so too my family;—but I am nothing,—I no longer exist,—[nor will I consent to exist if, honourably descended as I am, I am forced to wed with other than the man I love].

Now of 'Fun' (*llá*—§ 125).

TEXT.

Fun. No. 136. The mimicking of a lover in respect of the manners, dress, ornaments, and loving speeches, which his fondness had moved him to employ, they call 'Fun.'

COMMENTARY.

a. For example [we find *Párvatí* reminded of her making fun of *Síva* in the following invocation].

"May *Párvatí* protect the world,—playfully mimicking *Síva*,—having as a snake-bracelet the creeping root of a lotus [instead of the cobra da capello], and having made the cluster of her locks into a wild top-knot [such as is cultivated by *Síva* and other ascetics]."

b. Next of the 'Flutter of delight' (*vilása*—§ 125).

TEXT.

Flutter of delight. No. 137. But let that peculiarity in movement, in the way of standing, or sitting, or in the action of the mouth or eyes, &c., which is caused by the sight, for instance, of the desired one, be called the 'Flutter of delight.'

COMMENTARY.

a. As an example [take *Mádhava's* account of *Málatí's* manner on recognizing him,—Act I. sc. 2.].

"Meanwhile there was manifested a certain triumphant specimen of Love's teaching, the wondrousness of which transcends the power of speech, raising an agitation in the long-eyed maid, and scattering to

the winds my self-command,—so richly was this [specimen of Love's teaching] diversified with all that is exquisite."

b. Next of 'Simplicity in dress' (*vichchitti*—§ 125).

TEXT.

Simplicity in dress. No. 138. 'Simplicity in dress,' which adds to loveliness,* consists in the employment of little ornament.

COMMENTARY.

a. As an illustration [see the instructions in the following lines of *Mágha*, canto viii. v. 70.]

"The body cleansed by ablution with pure water, the lip adorned by the lustre of the chewed betel, a thin white robe,—let thus much constitute the decoration of fluttering dames,—provided he be not fancy-free, [—in which case a more elaborate toilet may have to be put in requisition to produce an impression]."

b. Next of the 'Affectation of indifference' (*vivvoka*—§ 125).

TEXT.

Affectation of indifference. No. 139. But 'Affectation of indifference' is [the showing of] disrespect even towards a desired object, through exceeding haughtiness.

COMMENTARY.

a. For example :—

"Who make great allegations of fault even when one is following what is right,—who would rather yield their lives than look their lover full in the face,—whose conduct even in regard to what they exceedingly desire is repellant,—may those women—the wonders of creation to the three worlds—be auspicious to thee !"

b. Next of 'Hysterical delight' (*kilakinchita*—§ 125).

TEXT.

Hysterical delight. No. 140. The commingling of smiles, and of weeping with unwet eyes, laughter, alarm, anger, &c., from the delight produced, for instance, by meeting with the best beloved, is what we call 'Hysterical delight.'

COMMENTARY.

a. As an example [take the following from the poem of *Mágha*, canto X. v. 69].

* The 'simplex munditiis' of classical quoters.

“Even in her joy, the taper-limbed girl repulsed her lover’s hand—not wishing to repulse it,—chid him amid the sweetest smiles, and wept ravishingly without a tear.”

b. Next of the ‘Mute involuntary expression of affection’ (*moṭṭā-yita*).

TEXT.

No. 141. Her mind being attuned to his,—when her lover is, for instance, talking,—her scratching her ear, or the like, they call a ‘Mute involuntary expression of affection.’

a. As an example [take the gestures of the woman from which the speaker of the following lines infers her love for his friend].

“O fortunate man! when thou beginnest to speak, that woman has an inclination to scratch her ear, a yawn comes to her lotus mouth, and she stretches all her limbs.”

b. Next of the ‘Affected repulse of a lover’s endearments’ (*kuṭṭā-mita*—§ 125).

TEXT.

No. 142. When he takes her hair, her bosom, or her lip, &c.,—the prohibition “Don’t”—whether conveyed by the head or the hand,—through agitation, even when she is delighted, is what they call the ‘Affected repulse of a lover’s endearments.’

COMMENTARY.

a. For example [the prohibition may be expressed by the hand as in the following instance].

“When her lover bit her cherry-lip, that fac-simile of the likeness of a bud, an expression of pain was as it were uttered by the girl’s hand on which the bracelet shrilly rattled.”

b. Next of ‘Fluster’ (*vibhrama*—§ 125).

TEXT.

No. 143. The application of ornaments, &c. to the wrong places, through hurry arising from delight or eagerness, on such occasions as the arrival of the beloved one, is what we mean by ‘Fluster.’

COMMENTARY.

a. [For example]:—

“Having heard her beloved approaching outside, she—not having yet completed her toilet—applied to her forehead the black antimony [intended for her eyes], to her eyes the vermilion [intended for her lips], and to her cheek the patch [which should have decorated the centre of the forehead].”

b. Next of ‘Voluptuous gracefulness, (*lalita*—§ 125).

TEXT.

Voluptuous
gracefulness. No. 144. Let the disposition of the limbs with elegant delicacy be called ‘Voluptuous gracefulness.’

COMMENTARY.

a. As [is exemplified in the demeanour of the heroine of the following verses from the poem of Māgha, canto vii. v. 18.].

“She walked with a step languid through love, with her anklets sounding more heavily [than when in brisker movement], with her lotus-like left foot gracefully dancing, while planting the other one not so coquettishly.”

b. Next of ‘Arrogance’ (*mada*—§ 125).

TEXT.

Arrogance. No. 145. ‘Arrogance’ is a change produced by the pride of prosperity, youth, &c.

COMMENTARY.

a. For example [we have Arrogance* rebuked in the following verses].

“Exalt not thy conceit, though on thy cheek there shines, drawn by thy lover’s hand, a flower-bud [designed as an ornament]. Is no one else, thinkest thou, the recipient of such decorations?—were it not that the trembling [of the lover’s hand] is an obstacle, [—while *thy* lover is so cool and collected that his hand never trembles even when sketching a flower-bud on thy cheek] !”

b. Next of ‘Bashfulness’ (*vikrita*—§ 125).

* Arrogance may seem an odd ornament of the heroine, yet it is a topic which can supply the poet with the means of embellishing a picture. The same remark applies to some others of the so-called ‘ornaments.’ Besides, unreasoning hoydens are to be regarded with a degree of indulgence, and Bacon has remarked that Pride, which is laughable in a man, is graceful in a horse.

TEXT.

Bashfulness. No. 146. Through modesty, not to speak even when one ought to speak, is what we mean by 'Bashfulness.'

COMMENTARY.

a. For example :—

"Being asked after her health, by me who had come from afar, she answered nothing; but her two eyes bathed in tears told all [that she had suffered in my absence and now felt at my return]."

b. Next of 'Pining' (*tapana*—§ 125).

TEXT.

Pining. No. 147. 'Pining' is the conduct arising from the access of love in separation from the beloved one.

COMMENTARY.

a. For example [take these verses] of mine.

"She pours forth sighs, and rolls upon the ground; she looks out upon your road, and long she weeps; she flings hither and thither her weak tendrils of arms;—moreover, O dear to her as life!—even in her dreams she longs to be re-united with you:—she wearies for sleep, but her hapless fate bestows it not."

b. Next of 'Silliness' (*maugdhya*—§ 125).

TEXT.

Silliness. No. 148. The asking, as if from ignorance, even of what she perfectly well knows, in the presence of her lover,—this is called 'Silliness' by those who know things rightly.

COMMENTARY.

a. For example,—[in the following verses, the heroine, knowing very well that pearls are obtained from the sea, asks, with touching simplicity]—

"My lord, what trees are they, and in what village, and by whom planted, of which the seed-pearls of my bracelet are the fruit?"

b. Next of 'Distractedness' (*vikshepa*—§ 125).

TEXT.

Distractedness. No. 149. The half arranging one's ornaments, the wildly gazing in every direction, and a partial blabbing of secrets, constitute 'Distractedness,' [arising from some cause or other] when near a husband or a lover.

COMMENTARY.

a. For example :—

“ Her hair is but half arranged, and in like manner she but partly forms the ornamental mark on her forehead ;—something of a secret she gives utterance to, and startledly the slender dame gazes in every direction.”

b. Next of ‘ Impetuous curiosity’ (*kutáhala*—§ 125).

TEXT.

Impetuous
curiosity. No. 150. Let the lively desire to behold a pleasant object be called ‘ Impetuous curiosity.’

COMMENTARY.

a. For example, [impetuous curiosity appears in the lively desire of the ladies to get a sight of the king entering the city with his bride, —as described in canto VII. of the *Raghuvansa*, the 7th verse of which here follows].

“ One lady, withdrawing the foremost foot, which was supported by the female decorator [employed in tingeing it with lac-dye], dripping as it was with the pigment, neglecting all gracefulness of gait, traced a path stained by the lac-dye up to the window [which she hurried to look out at].”

b. Next of ‘ Giggling’ (*hasita*—§ 125).

TEXT.

Giggling. No. 151. But ‘ Giggling’ is aimless laughter resulting from the outbursting of youth.

COMMENTARY.

a. For example :—

“ Since the slender-limbed one has again laughed without a reason, surely he of the flower-tipped arrows is establishing his rule within her.”

b. Next of ‘ Trepidation’ (*chakita*—§ 125).

TEXT.

Trepidation. No. 152. ‘ Trepidation,’ is agitation from fear, before a lover, from whatever cause.

COMMENTARY.

a. As an example, [take a verse, canto VIII. v. 24., from the passage in the poem of *Mágha* descriptive of the sports of the bathers].

“Trembling, when struck on the thigh by the passing fish, the fair-
limbed one fell into excess of agitation. The ladies are nervous—O ex-
ceedingly—even without a cause, in sports;—how much more, then,
when there is a cause [—such as this bumping of a fish against one]!”

b. Next of ‘Sportiveness’ (*keli*—§ 125),

TEXT.

Sportiveness. No. 153. Playing when walking about with one’s
lover is called ‘Sportiveness.’

COMMENTARY.

a. For example:—

“Her lover, unsuccessful in removing from her eye, with his breath,
the pollen of the flower [which had got into it], the bold and high-
plump-breasted damsel pushed away with a knock of her bosom upon
his.”

b. Now, as regards the amatory demeanour of the artless and the
unmarried [of the fair sex, we have to remark as follows].

TEXT.

The demeanour of an enamoured artless girl. No. 154. When looked at, she exhibits bashful-
ness, and never returns the look to his face: she looks
at her beloved either furtively or when he is walking
about, or after he has passed. Even after having been many times
asked, she usually answers her lover something in a stammering tone,
slowly, and with face down-looking. She ever attentively hearkens to
his words when elicited by others,—turning her eyes elsewhere;—thus
acts a girl when enamoured of her lord.

COMMENTARY.

a. Now, as regards the amatory demeanour of all heroines [we have
to remark as follows].

TEXT.

The demeanour of enamoured heroines in general. No. 155. She wishes her beloved to remain long
near her; she goes not within the range of his vision
unadorned. On one occasion, under the pretence of
covering or fastening her hair, she will display plainly her armpit, her
breasts, or her lotus navel. She gratifies the attendants of her beloved
by words and other things;—she places confidence in his friends and
treats them with great respect. In the midst of her female friends she
recites his praises; she bestows upon him all her wealth; she sleeps

when he sleeps, grieves in his grief and rejoices in his joy. Standing in the line of his sight, from a distance she ever gazes on her beloved. She speaks to his attendants in his presence. On beholding any symptom of fondness in him, she laughs with delight. In like manner, she scratches her ear, loosens and ties up her hair, yawns, and stretches her limbs, or catches up a child and kisses it. She begins making the sectarial mark on the forehead of her female friend ;—she writes on the ground with the point of her toe, and looks up with a sidelong glance. She bites her lip, and looks on the ground when she speaks to her beloved, and quits not the spot where her lover is to be seen. She goes to his house on any sort of pretence of business. Anything given to her by her lover, having placed on her person, she long gazes at. She ever rejoices in his society, and in his absence she is miserable, and thin. Greatly does she admire his disposition, and she loves whatever is dear to him. She asks from him [as keepsakes] things of little value ; and when sleeping she turns not her back on him. In his presence [—out of decorum and respect to him—] she never gives way to the blameless moods [of trembling, stammering, &c., mentioned under § 125]. Kindly and blandly does the fond dame converse with him. Among these [points of demeanour here enumerated] the more bashful gestures belong to the young wife, those of which the modesty is of a medium description to the middle class of heroines [—see § 98—], and those where modesty has waned to heroines who are the wives of others, and dames maturely bold, and courtezans.

COMMENTARY.

a. As a mere hint of what is meant, take my [verses here following].

“When looked at by me, this one, forsooth, but glances at me approached,—and she displays her armpit adorned by fresh nail-scratches.”

b. And so [of the other points of demeanour which it would be superfluous to exemplify].

TEXT.

Means available to a lady for revealing her affection.

No. 156. By sending of letters, by soft looks and gentle words, and by sending female messengers, it is agreed [by the learned] that a woman may reveal her sentiments.

COMMENTARY.

a. Next, then, of female messengers.

TEXT.

No. 157. Female messengers may be a friend, an actress, a slave-girl, a foster-sister, a neighbour, a wandering ascetic, a workwoman, a female artist, &c. ; and likewise one's self.

COMMENTARY.

a. By a 'workwoman' is meant a washer-woman or the like. By a 'female artist' is meant a woman who makes pictures, or the like. By the '&c.' are meant female purveyors of betel-nut, perfumers, and the like. Among these, the 'friend,' [acting as a messenger, may be recognised in the narrator of the heroine's sad case in the verses, quoted under § 147, beginning] as follows :—

"She utters, sighs," &c.

b. One acting as messenger for one's self may be recognised in the following lines of mine.

"O traveller,—thou seemest thirsty ;—why, then, goest thou elsewhere? Canst thou not refresh thyself with a little water [even here where thou art so heartily welcome]?"

c. And these [§ 157] serve the hero also as messengers to the heroine.

d. The author next mentions the qualifications of a female messenger.

TEXT.

No. 158. Her qualifications are skill in the [lighter] arts, perseverance, fidelity, penetration, a good memory, sweetness, readiness to understand a joke, and fluency of speech. These women too [—as well as the heroines mentioned under § 75—] are, in their own line, either of the first class, of the lowest, or of the intermediate order [of merit].

COMMENTARY.

a. 'These,'—that is to say these female messengers.

b. Now, as for the 'rival' [mentioned under § 63 as one of the 'substantial ingredients' in poetry] :—

TEXT.

No. 159. The 'rival' [or opponent of the hero] is a presumptuous, dissipated, sinful person.

COMMENTARY.

As is Rávana in respect of Ráma.

a. Now, [having fully explained the 'substantial' division of the Excitants of poetic Flavour, we have to remark upon the second division of the two mentioned under § 62—viz.] the Excitants which *enhance* [the Flavour which is more essentially dependent on the others].

TEXT.

No. 160. The 'Enhancing Excitants' (*uddhāna-vibhāva*) are those which enhance the Flavour.

COMMENTARY.

a. And these ['enhancing excitants' are as follows]:—

TEXT.

The Excitants specified which enhance the Flavour.	No. 161. The gestures, &c. of any principal character [§ 63], and in like manner places and times, &c.
--	--

COMMENTARY.

a. By the '&c.' after 'gestures,' are meant beauty, decorations, and the like. By the '&c.' after 'times,' are meant, the moon, sandal-wood ointment, the voice of the Cuculus Indicus, the hum of bees, and the like. Of these the moon [as enhancing the sentiment of the scene, may be exemplified] as in these lines of mine. "Resting his rays [—as if they were a hand—which the word *kara* also means in Sanskrit—] on the swelling bosom of the eastern hill from which the mantle of the covering of darkness had fallen off, the moon kisses the face of the eastern horizon which opened its eyes—viz. the lotuses [that expand when the moon rises].

b. Of what Flavour each of these [§ 160] is the appropriately enhancing excitant, will be mentioned when describing each [Flavour:—see § 209, &c.]

c. Now, [having given an account of the Excitants mentioned at § 32, we have next to speak of] the 'Ensuaunts' [which also give rise to Flavour].

TEXT.

An Ensuaunt defined.	No. 162. That which, displaying an external condition occasioned by its appropriate causes, in ordinary life ranks as an <i>effect</i> , is [reckoned], in Poetry and the Drama, an <i>Ensuaunt</i> (<i>anubhāva</i>).
----------------------	--

COMMENTARY.

a. That [gesture or the like] which, manifesting externally the love, &c. excited in the mind of Ráma, or the like, by the appropriate causes,—by Sítá, for example, as the principal cause, and the moon-light, for instance, as an enhancer of the sentiment,—is called, in ordinary life, an *effect* [of love, or the like,]—this, in poetry and the drama, is, on the other hand, called an *Ensuant* [—because here it is of no importance what things are causes and effects as regards each other objectively,—the only consideration of importance being,—what things, whether causes or effects among themselves, serve as *causes* in respect of *Flavour*. See § 44. e. and 45.]

b. What, then, is this ['Ensuant'—which you thus define]? To this he replies as follows:—

TEXT.

The Ensnants No. 163. They consist of those feminine graces enumerated. [comprised in the enumeration under § 125] which result from bodily movement, and those graces which result without bodily effort, and the involuntary [indications of strong feeling—§ 32. b.], as well as other gestures [than the involuntary],—so far as these are in the shape thereof [—i. e. in the shape of *effects* which serve in poetry as *causes*, and are therefore termed *ensnants* to distinguish them from effects simply].

COMMENTARY.

a. 'In the shape thereof,'—i. e. in the shape of *Ensnants*. And in regard to these,—what Ensuant is conducive to each sentiment shall be stated when describing these [sentiments:—see § 209, &c.].

b. Among these [Ensnants] the involuntary (*sáttwika*) [indications of strong feeling] are defined as follows.

TEXT.

Involuntary evidences of feeling. No. 164. Those changes [in a human being] are called involuntary [—or honest and spontaneous—] which arise from sincerity (*sattwa*).

COMMENTARY.

a. Sincerity [—as we may here render the term which, in Indian philosophy, stands for the cause of all that is best and brightest in the phenomenal world—] is a certain inward disposition which [spontane-

ously] reveals the repose of one's soul [where it does not interfere to modify the indication].

TEXT.

No. 165. These [involuntary evidences of feeling] differ from the Ensnants in general [§ 163] only in their taking their rise in honest sincerity.

COMMENTARY.

a. As a stout bull [differs] from an ordinary specimen of the cow-kind,—such is the remainder [which requires to be supplied in order to complete the sense of the text].

b. Now, which are these? To this he replies.

TEXT.

These specified. No. 166. Stupefaction (*stambha*), perspiration (*sveda*), and horripilation (*románcha*), disturbance of speech (*swara-bhanga*), trembling (*vepathu*), change of colour (*vaivarnya*), tears (*asru*), and fainting (*pralaya*),—these eight are what are called the involuntary [evidences of strong emotion].

COMMENTARY.

a. Among these—

TEXT.

And explained. No. 167. By Stupefaction is meant a prevention of motion, by fear, or joy, or pain, &c. Perspiration is an exudation from the body, caused by love, or warmth, or heat, &c. Horripilation is a change in regard to the hair of the body, caused by joy, or surprise, or fear, &c. What they call disturbance of speech, is stammering, occasioned by intoxication, or joy, or pain, &c. Trembling, means a shaking of the body, arising from desire, aversion, fatigue, &c. Change of colour is an alteration in the colour caused by sorrow, or intoxication, or anger, &c. Tears are water flowing from the eye, originating in anger, or in grief, or in great joy. Fainting is the cessation, through joy or grief, of motion and also [—which distinguishes it from mere stupefaction—] of consciousness.

COMMENTARY.

a. [These—or some of these—may be exemplified] as in the following verses of mine.

“At the touch of her person—Ah—my eyes half close ;—my whole body becomes petrified, while every hair stands on end ; my cheeks

are wet with perspiration; my mind, altogether withdrawn from all other objects, attains to great joy—even to absolute deity.”

b. So of the others [—enumerated in § 166].

c. Now of the ‘Accessories’ [§ 32].

TEXT.

No. 168. The ‘Accessories’—(*vyabhichāri*) are those that more especially [—which is the force of the *vi*—] co-operatingly [—which is here the force of the *abhi*—] go along with,—whether immersed in or distinguishable from,—the permanent agency; and thirty-three are kinds thereof.

COMMENTARY.

a. For, in regard to Love, or the like, while it remains the main sentiment, Self-disparagement (*nirveda*), and other such things, are called ‘Accessories,’ inasmuch as they tend in the same direction, whether obviously or covertly.

b. Well—which are these? To this he replies.

TEXT.

No. 169. Self-disparagement, Flurry, Depression, Weariness, Intoxication, Stupefaction, Sternness, Distraction, Awaking, Dreaming, Dementedness, Arrogance, Death, Indolence, Impatience of opposition, Drowsiness, Dissembling, Longing, Derangement, Apprehension, Recollection, Resolve, Sickness, Alarm, Shame, Joy, Intolerance of another’s superiority, Despondency, Equanimity, Unsteadiness, Debility, Painful Reflection, and Debate.

COMMENTARY.

a. Among these, ‘Self-disparagement’ (*nirveda*—§ 169).

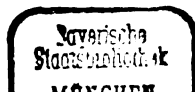
TEXT.

No. 170. Self-disparagement consists in a dis-esteeming of one-self in consequence of coming to understand the truth [—in regard to something previously mistaken], or in consequence of calamity, or of bitter jealousy,—this leading to depression [§ 172], painful reflection [§ 201], tears, sighs of expiration, changes of colour, and sighs of inspiration.

COMMENTARY.

a. Among these [varieties of self-disparagement] the self-disparagement resulting from discovering the truth [may be illustrated] as follows :—

o

“Fix upon me! This is a conch-shell with convolutions from left to right [—and therefore worth a mint of money, as ensuring prosperity to the house in which it remains,—] which I have pounded down [—thinking it a mere ordinary shell with the convolutions the other way—] wishing to mend a chink that was left in an earthen jar by a grain of sand [which probably dropped out in the burning].”

TEXT.

Flurry. No. 171. ‘Flurry’ (*dwega*—§ 169—) means disturbance. When it is occasioned by rain, it is [shown in the shape of] distress in the limbs; when occasioned by some portentous phenomenon, [it shows itself] as petrification of the limbs; when occasioned by fire, as perplexity about smoke, &c.; when occasioned by the invasion, &c. of a [hostile] king, [flurry is manifested in] the getting ready one’s weapons and elephants, &c.; when occasioned by [wild or excited] elephants or the like, [it is shown in] paralysis, trembling, &c.; when occasioned by the wind, [it appears as] perplexity about dust, &c.; when occasioned by something desirable, [it appears as] rejoicings; and when occasioned by something undesirable, as grievings;—and so its other modifications are to be understood according to circumstances.

COMMENTARY.

a. Among these, [there may be Flurry] occasioned by an enemy;—as for example [in the *Raghuvansa*, canto 11, v. 69].

“He, not regarding the king, who was calling out ‘Hail! hail!’ kept fixed in the direction of Bharata’s elder brother his glance which flashed flames of wrath against the Kshattras, whilst the eye-balls fiercely projected.”

b. Examples of the others may be inferred according to this [sample of illustration, which may therefore suffice].

c. Next of ‘Depression’ (*dainya*—§ 169).

TEXT.

Depression. No. 172. Depression, arising from misfortune, &c., is a lacklustreness which shows itself in squalor, &c.

COMMENTARY.

a. For example:—

“The husband, old and blind, reclines on the bedstead; of the house only the posts remain; the rainy season is at hand, and there is

no good news of the son. The jar containing the carefully collected oil-drops is broken ;—so, looking sorrowfully at her daughter-in-law weak through pregnancy, the mother-in-law takes a good long cry.”

b. Next of ‘weariness’ (*s’rama*—§ 169).

TEXT.

Weariness. No. 173. Weariness, arising from fatigue, indulgence, travel, &c., occasions sighing, drowsiness, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—

“Tender as the Acacia Sirisa, straightway, when yet close to the city, having gone hastily but three or four steps, Sítá caused the first tears to fall from the eyes of Ráma [—unmoved by any thought of his own hard fate—] by exclaiming, “Oh—how *far* is it that we have to go !”

b. Next of ‘Intoxication’ (*mada*—§ 169).

TEXT.

Intoxication, and its effects on different characters. No. 174. ‘Intoxication’ is a combination of confusion and delight occasioned by the employment of wine. By this, the best kind of man is put to sleep ; while your middling description of man laughs and sings, and he that is of the baser sort talks rudely and blubbers.

COMMENTARY.

a. For example [—take a verse from *Mágha*, canto 10, v. 12].

“The laugh was a-foot, entertaining through the manufacturing of stammered speeches, ludicrously revealing profound secrets, on the part of dames brilliantly elevated by triple draughts of wine.”

b. Next of ‘Stupefaction’ (*jadatá*—§ 169).

TEXT.

Stupefaction. No. 175. Let ‘Stupefaction’ signify incapacity for action, occasioned, for example, by seeing, or hearing, anything [extremely] agreeable or disagreeable. In this case there is a gazing with unwinking eyes, silence, &c.

COMMENTARY.

a. For example, in the following Prákrit poetry from my ‘Adventures of *Kuvalayá’s’wa*.’

“Then the pair stood for a moment face to face, with their eyes,

dull with weeping, mutually fixed on one another, as if they had been under the influence of hydrophobia."

b. Next of 'Sternness' (*ugratá*—§ 169).

TEXT.

Sternness. No. 176. Let 'Sternness' be the harshness which arises from [rude] valour, or from [another's] offences, &c. In this case we have perspiration, shaking of the head, reviling, beating, &c.

COMMENTARY.

a. For example [—see the sternness of *Mád hava*,—Act V.,—addressing the priest who was going to immolate *Málati*].

"On the head of thee who hast raised the sword, for destruction, against that body which shrinks even from the playful blows of a *sirísha-flower*, where the sentiment associated with the blows is no other than the sportive humour of an affectionate female friend, may this my arm fall like the smooth mace of *Yama* [the god of death, in whose mace there is no knot, as in a bamboo, at which there is any chance of its breaking].

b. Next of 'Distraction' (*moáa*—§ 169).

TEXT.

Distraction. No. 177. By 'Distraction' is meant perplexity, arising from fear, or grief, or impetuosity, or painful recollection,—causing giddiness, falls, staggerings, failure of sight, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[see the *Kumára-sambháva*, canto 3, v. 73].

"The goddess of love was for a moment as it were benefited by the distraction arising from this sharp affliction, which paralysed the action of her faculties,—she being thus [for the moment] unconscious of her husband's fate."

b. Next of 'Awaking' (*vibodha*—§ 169).

TEXT.

Awaking. No. 178. 'Awaking' means the return of consciousness, occasioned by such causes as the departure of sleep, and occasioning yawns, stretching of the limbs, rubbing of the eyes, and the reviewing of one's limbs [—a process the more strictly consequential if the person awaking be a Vedánti who believes that his limbs cease to exist when he ceases to think of them].

COMMENTARY.

a. For example :—

“These women, keeping their bodies unmoved [in order not to awake their husbands], having been, though the last to fall asleep, yet the first to awake, do not even unclasp the circling embrace of the listless arms of their lovers enjoying repose after the lassitude consequent on long indulgence.”

b. Next of ‘Dreaming’ (*swapna*—§ 169).

TEXT.

Dreaming. No. 179. But ‘Dreaming’ is a sleeping person’s notion of objects, which is a cause of anger, or of agitation, or fear, or debility, or joy, or grief, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[*Megha-dūta*, v. 106.]

“Do not, indeed, do not the tear-drops of the deities of the spot fall abundantly, large as pearls, on the buds of the trees, as they behold me with arms outstretched in empty space for the sake of stringently embracing thee [whom I fondly imagine myself to have] obtained somehow or other in the visions of a dream?”

b. Next of ‘Dementedness’ (*apasmāra*—§ 169).

TEXT.

Dementedness. No. 180. But by ‘Dementedness’ is meant a disturbance of mind occasioned by such a thing as the influence of one of the planets;—this leading to falls, tremblings, perspiration, foamings at the mouth, slaving, &c.

COMMENTARY.

a. For example: [look at the ocean as described by *Māgha*, canto 3, v. 72.].

“He doubted whether the Lord of the Rivers [i. e. the Ocean], clinging to the earth, foaming, and tossing high his sounding huge waves like wanton arms, were not one possessed.”

b. Next of ‘Arrogance’ (*garvva*—§ 169).

TEXT.

Arrogance. No. 181. ‘Arrogance’ is pride arising from valour, or beauty, or learning, or rank, and leading to acts of disrespect, coquettish displays of the person, immodesty, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[*Mahābhārata*]—

“Whilst I bear arms, what need of other weapons? What is not achieved by my weapon, by whom will be achieved?”

b. Next of ‘Death’ (*maraṇa*—§ 169).

TEXT.

Death. No. 182. ‘Death’ is the quitting of life, this being occasioned by weapons or otherwise, and leading to the falling down of the body, &c.

COMMENTARY.

a. For example, [*Raghuvans’a*, canto 11. v. 20].

“Wounded in the heart by the irresistible arrow of that Cupid Rāma, the female fiend [—when her enamoured heart was literally pierced by an arrow from Rāma’s bow—] departed to the dwelling of Life’s lord [—viz. the god of death—] being sprinkled with her [ill] smelling blood as [a woman going to the dwelling of her life’s lord or lover, is sprinkled with sweetly smelling] sandalwood unguent.”

b. Next of ‘Indolence’ (*alasya*—§ 169).

TEXT.

Indolence. No. 183. ‘Indolence’ is an aversion to movement, this being occasioned by fatigue, or pregnancy, &c., and being a cause of yawning, continuing seated, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—

“She no longer adorns her person, nor does she converse with her female friend, but, indolent, through the load of pregnancy, the girl, long seated, yawns.”

b. Next of ‘Impatience of opposition’ (*amarsā*—§ 169).

TEXT.

Impatience of opposition. No. 184. ‘Impatience of opposition’ is a determination of purpose occasioned by censure, abuse, disrespect, &c., and leading to redness of the eyes, shaking of the head, knitting of the brows, violent abuse, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—

“I will perform penance for having acted otherwise than I ought towards you—worthy of all honour as you are ;—but still I will not

belie my great vow of taking arms [to put you to death in the first instance].”

b. Next of ‘Drowsiness’ (*nīdrā*—§ 169).

TEXT.

Drowsiness. No. 185. ‘Drowsiness’ is a contraction of the mental faculties, occasioned by fatigue, exhaustion, intoxication, &c., and causing yawning, twinkling of the eyes, deep inspirations, relaxation of the muscles, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—

“She is as it were pictured in my heart, with her eyes half closed through drowsiness, as she uttered words partly with sense and partly unmeaning, in which the syllables were languidly articulated.”

b. Next of ‘Dissembling’ (*avahitthā*—§ 169).

TEXT.

Dissembling. No. 186. ‘Dissembling’ is the hiding of appearances of joy, &c., this being caused by fear, or dignified importance, or modesty, &c., and leading to employment in some other matter, or to language or looks, &c., directed otherwise [than to that in regard to which concealment of sentiment is aimed at].

COMMENTARY.

a. For example [—*Kumāra-sambhava*, canto 6, v. 84].

“Whilst thus the divine sage spoke, Pārvatī, at her father’s side, holding down her head, counted the leaves of the lotus with which she played.”

b. Next of ‘Longing’ (*atsukya*—§ 169).

TEXT.

Longing. No. 187. ‘Longing’ is impatience of the lapse of time, occasioned by the non-arrival of a desired object, and causing mental fever, hastiness, perspiration, long sighs, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—

“For there is that very husband who gained me as a girl, and those same April nights, and the odours of the full-blown jasmine, and the bold breezes [wafting perfume] from the Naucleas,—and I too am the same :—but still my heart longs for the sportive doings, in the shape of toying, under the ratan-trees on the banks of the Reva.”

b. What the author of the *Kāvya-prakāśa* says in regard to this passage [—already remarked upon under § 2. p. 7] that the main thing in it is the Flavour,—this is to be regarded as superfluous, because an ‘Accessory’ [such as is exemplified in the present instance] is entitled [see § 47] to be called a ‘Flavour’ since it is associated with the property of flavouring, [—and therefore there was no occasion, tautologically, to make the assertion—true though it be].

c. Next of ‘Derangement’ (*unmāda*—§ 169).

TEXT.

Derangement. No. 188. ‘Derangement’ is a confusion of thought, arising from love, or grief, or fear, &c., and giving rise to inappropriate laughter, or weeping, or singing, or talking, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—take these verses of mine :—

“Brother bee! whilst wandering everywhere, hast thou seen her who is dearer to me than my life?” [Having attended to the humming of the bee, which sounds like the Sanskrit word *om* ‘yes’—the speaker continues joyfully—] “What!—dost thou say *yes*? Then quickly tell me, friend, what is she doing, and where is she, and how?”

b. Next of ‘Apprehension’ (*śāntā*—§ 169).

TEXT.

Apprehension. No. 189. ‘Apprehension’ is the anticipation of evil from the cruelty of another, or from one’s own misconduct, &c., this leading to changes of colour, trembling, side-looks, and dryness of the mouth.

COMMENTARY.

a. For example :—take these verses of mine :—

“Apprehensive [of discovery], at dawn, she long applies the sandal-wood unguent to her limbs scratched by her lover; she applies again and again the red dye to her lip wounded by his teeth,—the tenderlimbed one all the while startledly casting her eyes around.”

b. Next of ‘Recollection’ (*smṛiti*—§ 169).

TEXT.

Recollection. No. 190. What is called ‘Recollection’ is knowledge having as its object something previously cognized, this being excited by such causes as our perceiving or thinking of something similar, and leading to a raising of the brows, &c.

COMMENTARY.

a. For example :—take these verses of mine :—

“O how well I recollect that face of the lotus-eyed one, bashfully held down on seeing her female friend smiling, when I, artfully directing my eyes somewhat in some direction, in some measure caught her eye, [which would not consent to meet my direct glance,—that eye of hers] the pupil of which was dilated in a sidelong fashion [as she stole what she fancied an unobserved look at me]!”

b. Next of ‘Resolve’ (*mati*—§ 169).

TEXT.

Resolve. No. 191. ‘Resolve’ consists in making up one’s mind upon a point by attention to the rules of morality, &c., whence there arise smiles, confidence and delight, and self-satisfiedness.

COMMENTARY.

a. For example [—*Sakuntalá*, Act I.]

“Undoubtedly she is fit to be married by a Kshattriya, because my virtuous mind is enamoured of her. For in all doubtful points the dictates of the conscience are the guide of the virtuous.”

b. Next of ‘Sickness’ (*vyádhi*—§ 169).

TEXT.

Sickness. No. 192. ‘Sickness’ means a fever, for example, arising from humours, &c., and causing a wish to lie on the ground, or causing trembling.

COMMENTARY.

a. When this consists of inflammation [as in fever], then there is a wish to lie on the [cold] earth, &c. When it consists of cold [as in agues], then there are tremblings, &c. Examples of this are evident [and need not be here cited].

b. Next of ‘Alarm’ (*trása*—§ 169).

TEXT.

Alarm. No. 193. ‘Alarm,’ occasioned by thunder, lightning, meteors, &c., causes tremblings, &c.

COMMENTARY.

a. [For example, *Kirátárjuníya*, canto 8. v. 45].

“When touched gently on the thighs by the fishes that were gliding about, the nymphs, with their eyes rolling in alarm, and with their

bud-like hands quivering, exchanged each a [frightened] look with her companions.”

b. Next of ‘Shame’ (*vṛtāda*—§ 169).

TEXT.

Shame. No. 194. ‘Shame’ is the absence of boldness, causing the face to hang down, &c, in consequence of misconduct.

COMMENTARY.

a. For example :—

“O how well I recollect” [&c. see § 190. *a.*]

b. Next of ‘Joy’ (*harsha*—§ 169).

TEXT.

Joy. No. 195. But ‘Joy’ is mental complacency, on the attainment of a desired object, which occasions tears and sobbings, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[*Raghuvans’a*, canto 3. v. 17].

“ Having long gazed on the countenance of his son, as a poor man gazes on that of a treasure-jar, the father, through the joy of his soul, could scarcely be contained in his body, like the ocean swelling up [in full tide] on the rise of the moon, [which the ocean regards with a parental feeling,—the moon having, it is said, been produced by the churning of the ocean].”

b. Next of ‘Intolerance of another’s superiority’ (*asūyā*—§ 169).

TEXT.

Intolerance of another’s superiority. No. 196. ‘Intolerance of another’s superiority’ is impatience of another’s merits and prosperity, arising from disdain, and leading to the inveighing against faults, frowns, disrespect, signs of anger, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[*Māgha*, canto 15. v. 1].

“ Well, the lord of Chedi [S’is’upāla] could not endure the honour shown in that assembly by the son of Pāṇḍu [Yuddhisht’hira] to the enemy of Madhu [Krishṇa], for the mind of the arrogant is intolerant of another’s advancement.”

b. Next of ‘Despondency’ (*vishāda*—§ 169).

TEXT.

Despondency. No. 197. But ‘Despondency’ is a loss of vigour

arising from the absence of expedients [to meet impending calamity], causing panting and sighing, and distress, and a seeking for aid, &c.

COMMENTARY.

a. For example—my verses :—

“ This thy top-knot, formed of a close twisted bunch of hair, while, like an iron rod, it breaks my heart, like a black snake too, bites it.”

b. Next of ‘Equanimity’ (*dhriti*—§ 169).

TEXT.

Equanimity. No. 198. But ‘Equanimity’ is complete contentment, arising from true knowledge, or from the arrival of a desired object, &c. ; conducing to the production of amiable discourse, to cheerful liveliness, &c.

COMMENTARY.

a. For example, my [picture of a reformed reprobate] :—

“ After having long oppressed the poor, and waged a war of alteration with my own people, and given no regard to the heavy punishments of another life,—now, forsooth, this same body, for which I had collected stores of wealth, has its wants satisfied by a handful of wild rice.”

b. Next of ‘Unsteadiness’ (*chapatatá*—§ 169).

TEXT.

Unsteadiness. No. 199. But ‘Unsteadiness’ is an instability arising from envy, aversion, desire, &c., and causing abuse, harsh language, and self-willedness, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[a lady reproves, in the following address to a bee, the unsteadiness of her own fickle lover in going after a younger mistress].

“ O bee ! amuse your wanton mind with other flower-stalks that can bear your handling. Why dost thou prematurely and unprofitably render useless the young juiceless bud of the unblown jasmine ?”

b. Next of ‘Debility’ (*gláni*—§ 169).

TEXT.

Debility. No. 200. ‘Debility’ is an unliveliness resulting from enjoyment or fatigue, or sorrow, hunger, thirst, &c., and causing tremblings, emaciation, inactivity, &c.

COMMENTARY.

a. For example—[*Uttara-rāma-charitra*] :—

“Long and bitter sorrow, withering her heart’s flower like a tender young shoot severed from the stem, debilitates her pale and delicate frame as the autumnal heat the inner leaves of the *ketaki*.”

b. Next of ‘Painful reflection’ (*chintā*—§ 169).

TEXT.

Painful reflection. No. 201. ‘Painful reflection’ is meditation arising from the non-possession of a beloved object, producing desolateness, sighs, and feverishness.

COMMENTARY.

a. For example—my verses :—

“Leaning thy cheek upon thy hand, and thus [in appearance] joining with the expanded lotus its enemy the moon, what dost thou mournfully revolve, fair one, in thine inmost heart?”

b. Next of ‘Debate’ (*vitarka*—§ 169).

TEXT.

Debate. No. 202. ‘Debate’ is discussion, originating in doubt, and causing one to shake the brows, the head, or the finger.

COMMENTARY.

a. For example :—

“What,—has he been stopped by some lover?” &c. [see § 121. a].

Others than these come under the definition of an Accessory. b. And as for the statement [—see § 168—] that these thirty-three are kinds of ‘Accessories,’—this was intended to include also things analogous; the author therefore proceeds to remark as follows :—

TEXT.

No. 203. ‘Love’ also [§ 206], &c., in reference to several of the Flavours, may be ‘Accessories’ [§ 202. b].

COMMENTARY.

a. To explain :—when the flavour is, for example, the ‘Erotic’ [§ 210], *love* alone [—of all the permanent conditions—§ 206—] is denoted by the term ‘permanent,’ because this *must* remain—being indispensable; while ‘mirth’ [—another of the permanent conditions—§ 206—], on the other hand, when it occurs [in the course of an erotic composition], is merely an ‘Accessory,’ because the definition of

an 'Accessory' [see § 202. *b.*—] applies to it, [—the comic element, where not the principal one, serving, in 'Romeo and Juliet' for example, to enhance the effect of the erotic].

b. This has been declared [—by the *Dhwanikāra*—as already remarked under § 32. *c.*] as follows:—"Only when [inseparably] permanent in the Flavour [of any given composition], does a 'condition' (*bhāva*) take rank as the permanent one" (—§ 205).

c. Then in respect of what Flavour may what 'conditions' permanent [when principal] serve as 'Accessories?' To this he replies:—

TEXT.

Which Flavours may serve as Accessories to which. No. 204. In the 'Erotic' and the 'Heroic' [§ 209], 'Mirth' [§ 206—is an appropriate Accessory], and so in the 'Heroic' is 'Resentment' held to be:—then, again, in the 'Quietistic' [—§ 209], 'Disgust' [§ 206] is declared to be an Accessory. The rest, besides this, may be inferred, for themselves, by those who can weigh their thoughts.

COMMENTARY.

a. Now of the 'permanent conditions' (*sthāyi-bhāva*).

TEXT.

A permanent condition defined. No. 205. That condition which neither those akin to it nor those opposed to it can overpower,—the root of the sprout of Gustation [§ 44 *ḍ*], *this* is held to be the 'permanent condition,' [or main sentiment of the composition].

COMMENTARY.

a. As is declared [by the *Dhwanikāra*]—"This permanent condition, running through the other conditions like the thread of a garland, is not overpowered by them but only re-inforced."

b. He enumerates the divisions thereof.

TEXT.

The permanent conditions enumerated. No. 206. 'Love' [or 'Desire'] (*rati*), 'Mirth' (*hāsa*), 'Sorrow' (*śoka*), 'Resentment' (*krodha*), 'Magnanimity' (*utsāha*), 'Terror' (*bhaya*), 'Disgust' (*jugupsā*), and 'Surprise' (*vismaya*),—*thus* these are eight [permanent conditions] and there is also 'Quietism' (*śama*).

COMMENTARY.

a. Among these—

TEXT.

No. 207. 'Love' is a tendency of the mind towards a thing that is conformable to the mind ; by 'Mirth' is intended an expansion of the mind excited by incongruity of sentiment, &c. ; what is designated by the word 'Sorrow' is a commotion of the mind occasioned by the loss of a beloved object, &c. ; by 'Resentment' is meant a feeling of sharpness towards opponents ; what is called 'Magnanimity' is a steady audacity where any action has been entered upon ; but 'Terror,' occasioning disturbance of mind, is what is produced by the power of what is terrific ; 'Disgust' is aversion, arising in respect of any object, from seeing or otherwise perceiving in it what is offensive ; but what is meant by 'Surprise' is an agitation of mind in regard to strange things that transcend the limits of the mundane ; 'Quietism' is the happiness arising from the repose of the soul in a state of indifference [to the transitory concerns of time]."

COMMENTARY.

a. For example,—in [the play of] *Mālatī and Mādhava*, [the permanent condition is] 'Love ;' in the *Nāṭaka-melaka*, 'Mirth ;' in the *Rāmāyaṇa*, 'Sorrow ;' in the *Mahābhārata*, 'Quietism.' And so of the others.

b. [And these conditions are called *permanent*] because these are ascertained, by the direct cognizance of men of taste, to be not destroyed, but on the contrary just re-inforced, by other conditions, among these [above enumerated], occurring, whether these be akin to or opposed to [that one which happens to be the main sentiment].

c. Moreover—

TEXT.

No. 208. These,—the 'permanent' [§ 206], the 'accessory' [§ 168], and the 'involuntary' [§ 166],—are therefore called *bhāva* [which we have rendered 'condition'—] because they *give occasion for the existence of* (*bhāvayanti*) the 'Flavours' which depend upon the various gestures [or other indications of passion on the part of the actors].

COMMENTARY.

a. As is declared as follows [by the *Dhvanikāra*]*—*"A 'condition' (*bhāva*) consists in [or takes the name it does in virtue of] the

causing of this [Flavour] to take place, through joy or sorrow or other things.”

b. Now he states the divisions of ‘Flavour.’

TEXT.

The Flavours No. 209. The ‘Erotic’ (*s’ringāra*), the ‘Comic’ enumerated. (*hāsya*), the ‘Pathetic’ (*karuṇa*), the ‘Terrible’ (*raudra*), the ‘Heroic’ (*vīra*), the ‘Fearful’ (*bhayānaka*), the ‘Disgustful’ (*bibhatsa*), these eight are ‘Flavours;’ and so is the ‘Quietistic’ (*s’ānta*) held to be [by some].

COMMENTARY.

a. Of these, the ‘Erotic’ [is first to be discussed].

TEXT.

The Erotic No. 210. By *s’ringa* [—literally a ‘horn’—which described. sprouts from the head of a bull as a plant does from the earth—] is meant the budding of love; and by the word *s’ringāra* [—from *s’ringam-ārayati* ‘he causes the horn to come’—] is meant that ‘Flavour,’ generally most manifest in the noblest natures, which is the cause of the coming on thereof. In this case let the substantial ingredients [§ 63] be heroines,—excluding another’s wife, and a courtesan if not *honestly* enamoured [§ 111], and heroes, who are honourable men, &c. The moon, sandalwood ointment, the hum of bees, &c., are held to be ‘enhancers’ [§ 160]. Motions of the eyebrows, and side-glances, &c., are found as its symptoms; and its ‘accessories’ may be any [§ 169] except ‘Sternness,’ ‘Death,’ ‘Indolence,’ and ‘Disgust.’ Here the ‘permanent’ condition [§ 206] is ‘Love;’—and [—according to the fancy of the mythologists] it is black-coloured, and its deity is Vishṇu [—who, in his incarnation as the amorous Kṛishṇa, was remarkable for the darkness of his colour].

COMMENTARY.

a. For an example—[we have a case of the ‘Erotic’ in the verses quoted under § 3. b., beginning]—

“Perceiving that the house was empty,” &c.

b. Here a husband of the just-mentioned description, and a girl of the just-mentioned description, are the two ‘substantial excitants’ [§ 63]; the empty house is an enhancing ‘excitant,’ [§ 160]; the kissing is an ‘ensuant’ [§ 32]; the bashfulness and the mirth are ‘accessories’ [§ 194 and 203];—the condition of love, developed by all

these in a man of taste, assumes the nature of [what we call] the 'Erotic' [Flavour].

c. He mentions the divisions of this ['Erotic' flavour].

TEXT.

The Erotic No. 211. Now, it is held to be of two kinds, viz., subdivided. 'separation' and 'union.'

COMMENTARY.

a. Of these two [—he describes the former].

TEXT.

Love in se- No. 212. But where excessive love does not attain paration. the beloved object, this is 'separation.'

COMMENTARY.

a. 'The beloved object'—i. e. the hero or the heroine.

TEXT.

This subdi- No. 213. And let this [love in separation] be of vided. four kinds,—consisting of (1) 'affection arising before the parties meet' (*pūrva-rāga*), (2) 'indignation' (*māna*), (3) 'the being abroad' (*pravāsa*), and (4) the 'sorrow' (*karuṇa*) [of one who has no hope of a re-union which yet is destined to take place].

COMMENTARY.

a. Among these [four]—

TEXT.

Love between No. 214. What is called 'affection arising before persons yet stran- the parties meet' [—i. e. while the parties are gers to each other. strangers to one another—], is the peculiar condition which belongs, before they have attained their wishes, to two persons mutually enamoured through having heard of or seen one another. And here the *hearing* may be from the mouth of a messenger, or a bard, or a female friend; and the *seeing* may be by magic [—as when Cornelius Agrippa, with his mirror, showed to Surrey the lady Geraldine—], or in a picture, or face to face, or in a dream. In such a case the following conditions are the conditions of love, viz., longing, thoughtfulness, reminiscence, the mentioning the qualities [of the loved one], anxiety, and discourse where the person addressed is not, confusion of mind, sickness, stupefaction, and death. By 'longing' we mean wishing; 'thoughtfulness' means the thinking about the means of attainment, &c.; and 'confusion of mind' means the not distinguishing

साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदः ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

अवतरत्रिका ॥

यन्वारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिषितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मया-
धिष्ठततथा वाग्देवतायाः साङ्गुख्यमाधत्ते ॥

मङ्गलाचरणं ॥

(१) शरदिन्दुसुन्दरश्चिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमःसन्तमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥

अस्य यन्मस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति ॥

काव्यफलान्याह ।

(२) चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतश्चोन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितयं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेष्टद्वारेण सुप्र-
तीतेव । उक्तञ्च ।

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति” ।

किञ्च । काव्याङ्गुर्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्त्रवा-
दिना । एकः ब्रह्मः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके च काम-

धुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्य-
क्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्मधर्मफल-
स्नाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च ।
चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणत-
बुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सु-
कुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ॥ ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः
सस्तु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्रः करणीय इत्यपि न
वक्तव्यं । कटुकौषधोपन्नमनीयस्य रोगस्य सितन्नर्करोपन्नमनीयत्वे
कस्य वा रोगिणः सितन्नर्करापृच्छतिः साधीयसी न स्यात् ॥
किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र ब्रह्मिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥

त्रिवर्गसाधनं नाव्यमिति च विष्णुपुराणे ।

“काव्यास्त्रापाश्च ये केचिद्भीतकान्यखिलानि च ।

ब्रह्ममूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंभ्रा महात्मन इति” ॥

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयञ्च
प्रदर्शितं ॥

तत् किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तददोषौ
ब्रह्मार्थौ सगुणावनसङ्कती पुनः कापीति” एतच्चिन्त्यं । तथाहि
यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा ।

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निर्हन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् प्रकृतं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्षेण वा
स्वर्गधामटिकाविलुप्तनदृशोऽङ्गैः किमेभिर्भुजैः” ॥

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्षदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्याप्तिर्लक्षण-
दोषः ॥ ननु कश्चिदेवांगोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत्
तर्हि यत्रांगे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तम-
काव्यत्वप्रयोजक इत्यंगभासुभयत आकृत्यमाणं काव्यमकाव्यं वा
किमपि न स्यात् ॥ न च कश्चिदेवांगं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुति-
दुष्टादयो दोषाः किं तर्हि सर्वमेव काव्यं । तथाहि । काव्यात्म-
भूतस्य रसस्वागपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा
नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् ॥ यदुक्तं ध्वनिकृता ।

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्बिषयं वा स्यात् । सर्वथा
निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे मञ्जः प्रयोग इति चेत्
तर्हि ईषदोषो ब्रह्मार्थो काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न
स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेद् एतदपि काव्यलक्षणे
ऽवाच्यं । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि
कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेय-
तारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य ॥ उक्तञ्च ।

“कीटानुविङ्करत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रमाद्यनुगमः स्फुटः” ॥

किञ्च । ब्रह्मार्थयोः सगुणत्वविशेषसमनुपपन्नं । गुणानां रसैकध-
 र्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः श्रौत्यादय इवात्मन” इत्यादिना
 तेनैव प्रतिपादितत्वात् ॥ रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत
 इति चेत् तथाप्ययुक्तं । तथाहि । तयोः काव्यस्वरूपत्वेनाभि-
 मतयोः ब्रह्मार्थयो रसोऽस्ति न वा । नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि
 नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधाद्यत्वात् । अस्ति चेत्
 कथं नोक्तं रसवन्भाविति विशेषणं । गुणवत्त्वान्वयानुपपत्त्या
 एतन्नभ्यत इति चेत् तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति ।
 न हि प्राणिमनो देहा इति वक्तव्ये “श्रौत्यादिमनो देहा” इति
 केनाप्युच्यते ॥ ननु ब्रह्मार्थो सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ
 ब्रह्मार्थौ काव्ये प्रयोष्यावित्यभिप्राय इति चेत् । न । गुणाभि-
 व्यञ्जकब्रह्मार्थवत्त्वापि काव्य उत्कर्षमात्राधायकत्वं न तु
 स्वरूपाधायकत्वं । उक्तं हि “काव्यस्य ब्रह्मार्थो ब्ररीरं रसादि-
 स्यात्मा गुणाः श्रौत्यादिवद् देवाः काव्यत्वादिवद् रीतयोऽव-
 यवसंस्नानविशेषवद् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति” ।
 एतेन “अनलङ्कृती पुनः कापीति” यद्युक्तं तदपि परासं । अस्य
 अर्थः “सर्वत्र सासङ्कारौ कचिन्स्फुटालङ्कारावपि ब्रह्मार्थौ
 काव्यमिति” । तत्र सासङ्कारब्रह्मार्थयोरपि काव्य उत्कर्षमात्रा-
 धायकत्वात् । एतेन “वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवि-
 तकारोक्तमपि परासं । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् । यच्च कचि-
 दस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतं ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरसा एव चैत्रसपास्

ते चोन्मीलितमालतीसुरभवः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारसोखाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतद्वृत्तसे चेतः समुत्कण्ठते” ॥

एतच्चिन्त्यं । अत्र हि विभावनाविभ्रेषोक्तिमूलस्य सन्देहस-
ङ्गरासङ्कारस्य स्फुटत्वं । एतेन ।

“अदोषं गुणवत् काव्यमखङ्कारैरसङ्कृतं ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥

इत्यादीनामपि काव्यस्य सत्वमपासं ॥ यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं
“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वक्ष्यसङ्काररसादिस्य स-
स्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपभात्रो वा । नाद्यः ।
प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयस्येदोमिति ब्रूमः ॥ ननु यदि
रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा ।

“अन्ता एत्य निमज्जद् एत्य अहं दिअसअं पसोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाहं मह निमज्जहिंसि” * ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेद्
अत्रापि रसाभासवत्तथैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं या-
तीति” वाक्ये तद्गुणस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं
स्यात् । अस्त्विति चेत् । न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । का-
व्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादासुखपिण्डदानदारेण । वेदब्राह्मवि-

* संस्कृतार्थः । अमूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवस एव प्रजोक्तय ।
मा पयिअ राचन्धअ प्रज्यावां मम निमंजसि । टीका ।

मुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेषानां रामा-
दिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनि-
वृत्त्युपदेश इति चिरम्नैरप्युक्तत्वात् ॥ तथा चाग्नेषपुराणेऽप्युक्तं ।

“वाम्नेदग्ध्रप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” ।

व्यक्तिविवेककारेषाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे
न कस्यचिद्विमतिरिति” । ध्वनिकारेषाप्युक्तं । “न हि कवेरि-
तिवृत्तमात्रनिर्वाहेषात्प्रसङ्गात् इतिहासादेरेव तस्मिद्धेरि-
त्यादि” ॥ ननु तर्हि प्रबन्धात्मवर्त्तिनां केषामपि नीरसानां
पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् । न । रसवत् पद्यान्तर्गतनी-
रसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीका-
रात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्षसङ्गावाद् दोषाभा-
वादलङ्कारसङ्गावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्ध-
साम्याद्गोष्ठ एव । यत्तु वामनेनोक्तं “रीतिरात्मा काव्यस्येति”
तस्य रीतेः सङ्गट्टनाविषेधत्वात् । सङ्गट्टनायाश्च अवयवसंस्था-
नरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तं ।

“अर्थः सहृदयसाध्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्यताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-
विरिधादेवापास्तं ॥ तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

(३) वाक्यं रसात्मकं काव्यं

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीव-
नाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् । रसत इति

रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते ॥

तत्र रसो यथा ।

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
निद्रायाजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्त्य पत्युर्मुखं ।
विश्रब्धं परिशुभ्य जातपुल्लकामालोक्य गण्डस्रलीं
स्रज्जानस्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः ॥ भावो यथा महापा-
चराघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणां ।

“यस्याखीयत ब्रह्मसीमि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीनः पदे रोदसी ।
क्रोधे क्षत्रगणः शूरे दन्नमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो
स्थाने विश्वमसावधार्षिककुलं कर्षेच्चिदसौ नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः । रसाभाषो यथा ।

“मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
शृङ्गेण च स्यर्त्रनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥
अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्बिषयत्वाद्द्रसाभासः ।
एवमन्यत् ॥ दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यते ।

(४) दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काण्वत्सञ्जत्वादय इव देहदारे-
षेव ब्रह्मार्थदारेण व्यभिचारिभावादेः स्वप्नद्वाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्वात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्य-

स्यात्कर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ॥

गुणादयः किं स्वरूपा इत्युच्यते ।

(५) उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥'

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुच्छलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्नानविशेषवत् । देहदारेणैव ब्रह्मार्थदारेण तमेव
काव्यस्यात्मभूतरसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते ।
इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणब्रह्मेऽत्र गुणाभि-
व्यञ्जकशब्दार्थयोर्हपचर्यते । अतश्च गुणाभिव्यञ्जकाः ब्रह्मा-
रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं । एषामपि विशेषो-
दाहरणानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुप्रतसाहित्यार्थवर्ष-
धारध्वनिप्रस्तापनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषा-
वारविद्यासिनीभुजङ्गमान्धिविषहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणे नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ * ॥

वाक्यस्वरूपमाह ।

(६) वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच-
यस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे वङ्गिणा सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च ओतुर्जिज्ञासास्व-
रूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे नौरन्धः पुरुषो हसीत्यादीना-
मपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि

वाक्यत्वे इदानीमुपरितस्य देवदत्तब्रह्मस्य दिगान्तरोच्चारि-
तेन गच्छतीतिपदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयो-
रात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ॥

(७) वाक्योच्चयो महावाक्यम् ।

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

(८) इत्थं वाक्यं द्विधा मतं ।

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च ॥ उक्तञ्च ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” ॥ महावाक्यं
यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि ॥ पदोच्चयो वाक्यमि-
त्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

(९) वर्षाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः ।
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपदवा-
क्यानां । अर्थबोधका इति कचटतपानां । वर्षा इति बहुवच-
नमविवक्षितं । तत्र ।

(१०) अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य व्यञ्जयेति त्रिधा मतः ।

एषां स्वरूपमाह ।

(११) वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यञ्जो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ।

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादयिमाऽभिधा ।
 सप्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते तं गवानय-
 नप्रवृत्तमुपसभ्य बासोऽस्य वाक्यस्य “बासादिमत्पिच्छानवन-
 मर्धः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां वधान अयमा-
 नय” इत्यादावावापोद्द्वाराभ्यां गोशब्दस्य “बासादिमानर्धः”
 आनवनशब्दस्य चाहरणमर्थः” इति सङ्केतमवधारयति ।
 क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् । यथा ।
 “इह प्रभिन्नकमसोदरे मधुनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र ।
 क्वचिदात्मोपदेशात् । यथा “अयमश्वशब्दवाच्य” इत्यत्र । तच्च
 सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य ब्रह्मन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा
 नाम ॥

(१२) सङ्केतो वृद्धते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥

जातिर्गोपिच्छादिषु गोलादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः
 सिद्धो वस्तुधर्मः । शूक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः
 कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
 हरिहरइत्युचित्वाद्यः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पा-
 काद्यः । एष हि अधिअयसावअयसायन्तादिपूर्वापरीभूत-
 व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एषैव हि व्यक्तेरुपाधिषु
 सङ्केतो वृद्धते न व्यक्तौ । आनन्दव्यभिचारदोषापातात् ॥

अथ लक्षणा ।

(१३) मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेष-
 षादिरूपे स्वार्येऽसम्भवन् यथा शब्दस्य ब्रह्मा स्वसंयुक्तान् पुद्-
 षादीन् प्रत्याचक्षति । यथा च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ गङ्गा-
 दिशब्दो जलमवादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सा-
 मोष्वादिषमन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा शब्दस्वार्षिता-
 स्थाभाविकेतरा ईश्वरानुष्णाविता वा ब्रह्मिर्लक्षणा नाम ।
 पूर्वञ्च हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरञ्च “गङ्गातटे घोषः” इति
 प्रतिपादनादसम्भवस्य श्रौतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयो-
 जनं । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिना लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
 स्यादित्यत उक्तं । “रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” ॥ केचित् तु “कर्माणि
 कुब्रह्मः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । “कुब्र-
 शाति” इति व्युत्पत्तिसभ्यः कुब्रयादिरूपो मुख्याऽर्थः प्रकृतेऽसम्भ-
 वन् विवेककत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति ।
 तदन्वे न मन्यन्ते । कुब्रयादिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिसभ्यत्वेऽपि
 दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्त-
 मन्वेष प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिसभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गौः ब्रूते”
 इत्याद्यापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डीर्” इति गमधातोर्डीप्रत्ययेन
 व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य श्रयणकासेऽपि प्रयोगात् ॥

तद्भेदानाह ।

(१४) मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा “श्वेतो भावति” । प्रयोजने यथा

“कुम्भाः प्रविभ्रन्ति” । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुम्भादिभिश्च
 अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेग्नक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमस्य
 मानैरेतत्सिद्धये आत्मबन्धिनोऽन्वयः पुरुषादयश्चाचि-
 यन्ते । पूर्वञ्च प्रयोजनाभावाद्भूतिः । उत्तरञ्च कुम्भादीना-
 मतिगहनत्वं प्रयोजनं । अत्र च मुख्याद्यथात्मनोऽप्युपादानं ।
 लक्षणलक्षणान्तु परस्वैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इत्यमेव
 “अज्ञहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१५) अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेशा लक्षणलक्षणा ॥

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
 “गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे
 ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः ॥ यथा वा ।
 “उपहृतं बभू तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं ।
 विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्र ततः ब्ररदां व्रतं” ॥

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपहृतादयः शब्दा
 आत्मानमर्पयन्ति । अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादना-
 न्मुख्यार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्यपकाराति-
 शयः । इत्यमेव “अज्ञहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१६) आरोग्याध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

(१७) विषयस्थानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका* ।

रूढा उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अश्वः श्वेते
धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेत-
श्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते ॥ प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः
प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्द्देशात् सारो-
पात्वं ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो
युयति” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोरार्थाधारसम्बन्धः ॥ प्रयो-
जने यथा । “आयुर्घृतं” । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य-
कारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैल-
क्ष्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनं ॥

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति”
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ॥ यथा वा । अय-
मात्रेऽवयवे “हस्तोऽयं” । अत्रावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः ॥
ब्राह्मणेऽपि “तत्सामौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः ॥ इन्द्रा-
र्यासु स्यूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः ।
एवमन्यत्रापि ॥ निगीर्णस्य पुनर्विषयस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्
साध्यवसाना । अस्याञ्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

* विषयस्येति । निरुक्तारोपविषयस्येत्यर्थः । अनिगीर्णस्य प्रयुक्त-
शब्दप्रतिपादितस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् स्वजन्यपदार्थापत्तिद्वारा
शब्दतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्याभेदप्रतीतिकृत्वा सा लक्षणा
सारोपा स्यादित्यर्थः । टी० ।

(१८) सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥

सादृश्यात् तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धाणां पूर्वोदाहरणान्येव ॥ रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्त्रिलभवेच्छेदरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिच्छेदेषु वर्तते ॥ प्रयोजने यथा । राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” ॥ प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कष्टकं ब्रोधयति” ॥ प्रयोजने यथा “गौर्व्याहीकः” ॥ रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “राजा कष्टकं ब्रोधयति” ॥ प्रयोजने यथा । “गौर्जल्पति” ॥

अत्र केचिदाहुः “गोसहचारिणो गुणा जायमान्सादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति” । तदयुक्तं । गोशब्दस्याशृहीतसङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् । गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्यागाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथा अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दा-

देव वा सञ्चिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः ।
 वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावसम्ब-
 धार्थस्य शब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शब्दी श्वाकाङ्गा शब्देनैव
 प्रपूर्यते ॥ न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रती-
 चते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरस्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मा-
 दत्र गोशब्दे मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमसम्भवा-
 न्नाऽश्रुत्वादिषाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीकस्या-
 श्रुत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनं । इत्यञ्च गुणयोगाद् “गौणी”
 इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् श्रुद्धा । उपचारो हि
 नामात्यन्तं विभक्तखितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीति-
 स्तगममात्रं । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-
 प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु श्रुद्धैव लक्षणा ॥

(१६) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य
 गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः
 काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा । “उपकृतं
 वञ्च तचेति” ॥ अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः । यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव लक्षितानि” ॥

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
 आविष्कारातिशयस्याभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥

(२०) धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्य ता अपि द्विधा ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ॥

क्रमेणोदाहरति ।

“स्त्रिंशदध्यामखकान्तिस्त्रिप्रवियतो वेत्तदसाका घना
वाताः श्रीकरिषः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कक्षाः ।
कामं सप्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्व्वसहो
वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा भव ॥
अत्रात्यन्तदुष्पसहिष्णुरूपे रामे धर्मिषि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः
फलं ॥ “गङ्गायां घोष” इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावन-
त्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलं ॥

(२१) तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ।

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशलक्षणाभेदाः । किञ्च ।

(२२) पदवाक्यगतत्वेन पत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां घोषः” ॥
वाक्यगतत्वेन यथा ॥ “उपकृतं बद्ध तचेति” ॥ एवमशीतिप्र-
कारा लक्षणा ॥

अथ व्यञ्जना ।

(२३) विरतास्वभिधाद्यास्तु यथाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

शब्दबुद्धिकर्माणां विरम्य व्यापाराभाव इति मयेनाभिधा-

सप्तधातात्पर्यास्वासु तिस्रषु वृत्तिषु खं खमर्थं बोधयित्वा
उपधीवासु चयान्योऽर्थो बोध्यते वा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-
प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया
व्यञ्जना नाम । तत्र ।

(२४) अभिधालक्षणांमूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।

अभिधामूलांमाह ।

(२५) अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकवार्थेऽन्यधीचेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥

शास्त्रशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्वयस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्यतिचेतवः” इति ॥

“अब्रह्मचक्रो हरिः” इत्यत्र अब्रह्मचक्रसंयोगेन हरिश्चन्द्रो
विष्णुमेवाभिधत्ते । “अब्रह्मचक्रो हरिः” इति विद्योमेव
तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्यः । “कर्षार्जुनौ”
इति कर्षः सतपुत्रः । “स्नातुं वन्दे” इति स्नातुः त्रिवः । “सर्वं
जागति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति
मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः त्रिवः ।
“मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “पातु वो दक्षिता-
मुखं” इति मुखं संमुखं । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः

अग्नी । “नित्रि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वक्त्रिः । “भाति
 रघाङ्ग” इति नपुंसकव्यक्त्वा रघाङ्गं चक्रं । खरख वेद एव
 विशेषप्रतीतिकृन् न काव्य इति तत्र विषये नोदाहृतं । इदञ्च
 केऽप्यवहमाणा आहुः । “खरोऽपि काकादिरूपः काथे वि-
 शेषप्रतीतिकृदेव उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिग्ना श्र-
 द्धारारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमे-
 वेति” । तत्र । खराः काकादय उदात्तादयो वा यञ्च-
 रूपमेव विशेषं प्रत्याचयन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्यब्रह्मस्यै-
 कार्थनिवन्तरूपं विशेषं ॥ किञ्च । यदि यत्र क्वचिदनेकार्थ-
 ब्रह्मणां प्रकरणादिनिश्चयमाभावादिनिवन्तितपोरप्यर्थधोरनु-
 रूपखरवशेनैकत्र निवन्तनं वाच्यं तदा तथाविधस्यै शेषा-
 नङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा । अत एवाहुः “श्लेषनिरूपण-
 प्रस्तावे काव्यमार्गे खरो न गच्छत इति च नवः” इत्यलमुपजी-
 यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदिब्रह्माद्
 “हतावन्मात्रसमी” इत्यादौ हस्तादिषेष्टादिभिः खनादीनां
 कमलकोरकाद्याकारत्वं । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया निवन्तिते
 था ब्रह्मखान्यार्थबुद्धिहेतुः वक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना ॥
 यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्ह्रस्वभावाविस्त्रासिनीभु-
 वङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणां ।

“दुर्गोत्पत्तितविग्रहो मनसिजं सखीसचंस्तेजसा
 प्रोसद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वम्बृतो भोगिभिः ।
 वचनेब्रह्मतेषुषो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्

नामाक्रम्य विमूतिभूषिततनू राजत्युमावत्तमः” ॥

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावत्तमश्चन्द्रसोमनाम्नी महा-
देवी तद्वत्तमभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे निबन्धिते व्यञ्जनयैव गौरी-
वत्तमरूपोऽर्थो बोध्यते । इवमन्यत् ॥

सप्तशामूखामाह ।

(२६) सप्तशोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं ।

यथा प्रत्याख्यते सा स्याद् व्यञ्जना सप्तशामूखा ॥

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमवाद्यर्थबोधनादभिधायी
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च सप्तशामूखां विरतायां यथा शीत-
तपावनत्मासृतिप्रवादिर्बोध्यते सा सप्तशामूखा व्यञ्जना ॥
एवं शब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह ।

(२७) वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये
यथा मम ।

“काशो मधुः कुपित एष च पुषधन्वा
धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
केसावनोयमपि वञ्चुस्तकुञ्जमञ्चु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमह” ॥

अथैतं देशं प्रति ग्रीशं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेक्षतां” इति
वर्षीं प्रति कथाचित् शोच्यते ॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

“जिःप्रेष्युतचन्द्रं स्रगतटं निर्घृष्टरागोऽधरो
नेचे दूरमगञ्जने पुष्पकिता तम्भी तवेधं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनसाञ्जातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्त्वान्तिकं” ॥

अथ तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतस्य यथा स्रष्टं । तस्य
च रन्तुमिति व्यञ्जं प्रतिपाद्य दूतीवैशिष्ट्याद्दोष्यते ॥

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उच्च सिञ्चसिप्यन्दाभिसिनीपत्तन्नि रेहद बलाया ।
सिञ्चसमरगभ्रभाअणपरिठिञ्चा संससुत्तिव” ॥

अथ वखाकाया निस्पन्दत्वेन विन्यस्तत्वं तेनास्य देशस्य
विजनत्वमतः सद्देशस्थानमेतदिति कथापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्रत्युच्यते । अथैव स्नाननिर्जनत्वरूपस्य प्रद्वार्यवैशिष्ट्यं
प्रयोजकं ॥

(२८) भिन्नकण्ठध्वनिर्धरैः काकुरित्यभिधीयते ॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः ॥

एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“गुहपरतम्वतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुं ।

* ऊह निञ्चसनिस्पन्दा विसिनीपत्रे राजति बलाया ।
निम्नसमर-कतभाजगपरिस्थिता अणुशक्तिरिवेति । सं ।
ऊह पक्षेत्पर्यः । टी० ।

अस्मिन्नुक्तकोकिलसखिते नेत्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ” ॥

अथ नेत्यति अपि तर्हि एवत्येवेति काका व्यज्यते ॥

चेष्टावैत्रिष्टे यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसस्येचार्पिताकृतं सीसापद्मं निमीलितं” ॥

अथ सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कथाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्यसमस्यानां वैत्रिष्टे बोद्धव्यं ॥

(२९) त्रैविधादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।

अर्थानां वाच्यसङ्ख्यव्यञ्जनेन चिरूपतया सर्वा अप्यनन-
रोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः ॥ तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा ।
“कासो मधुः” इत्यादि ॥ साक्ष्यार्थस्य यथा । “निःश्रेयस्युत-
चन्दनं” इत्यादि ॥ व्यञ्ज्यार्थस्य यथा । “उच्यते चित्तस्येत्यादि” ॥
प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वानु प्रपञ्चयिष्यते ।

(३०) शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ॥

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ।

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ॥

(३१) अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ॥

शब्दोऽपि वाचकस्तदस्यको व्यञ्जकस्तथा ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको वाचकः । अक्ष-
योपाधिको वाचकः ॥ किञ्च ।

(३२) तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमादाकार्यरूपस्य पदा-
र्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च तात्पर्यार्थ-
स्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतं * ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ कोऽर्थं रस इत्युच्यते ।

(३३) विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसनामेति रत्यादिः स्थायी भावः सञ्चेतसां ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न इत्य-
नुक्ताः । अन्तो दृष्ट्यादिव्याप्तेन रूपान्तरपरिचयो व्यक्तीकृत इव
रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वविद्धो व्यव्यते । तदुक्तं शोचन-
कारैः । “रसाः प्रतीच्यन्ते इति लोदगं पचतीतिवद्भवहार
इति” । अथ च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः
स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेण स्थायित्वप्रति-

* अभिहितानामभिधया लक्ष्यत्वा वा पदोपस्थापितान्वयबो-
धवादिनां प्राचीननैवाधिकानामित्यर्थः । अन्विताभिधानवादिनो
मीमांसकगुरुवस्तु क्रियाकारकयोः प्रथमत इवान्वयबोधो जायते ततः
प्रक्षिप्यहः । पदविशेषसमभिव्याहारात् तु विश्लेषसूचिविरिति किं वात्-
पर्यास्तद्विच्छिन्नीकारेवेत्याहुः । टी० ।

पादार्थं । ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तं । “रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” इति ॥ अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्तादप्रकारः कथ्यते ॥

(३४) सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्तादसद्देहरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्व नायमास्वाद्यते रसः ॥
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिदोच्यते ।

इत्युक्तप्रकारो वाङ्मनेयविमुखतापादकः कथनान्तरो धर्मः यत्नं तस्योद्रेकः रजस्तमवी अभिभूषाविर्भावः । अत्र च हेतुस्वभावविधासौकिककाव्यार्थपरिग्रीखनं । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशमुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थं मषट् । चमत्कारश्चित्तविक्षाररूपो विस्मयापरपर्यायः ॥ तन्प्राप्तत्वात्तदुद्भूतप्रपितामहसदृशदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नायकपादैरुक्तं । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे ।

“रसे सारस्वमत्कारः सर्वचाप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वचाप्यनुभूतो रसः ।

तस्मादनुभूतमेवाह ह्यती नारायणो रसमिति” ॥

कैश्चिदिति प्राक्तनपुष्पशालिभिः ॥ यदुक्तं । “पुष्पवन्तः प्रमिषन्ति योगिवद्रसवन्तमिति” ॥ यद्यपि “स्तादः काव्यार्थबन्धेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्वास्तादान-

तिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः ज्ञास्यते” इति काव्यनिकं भेद-
ररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः ॥ तदुक्तं । “रसमानतामाच-
चारत्वात् प्रकाशररीरादनन्व एव हि रसः” इति ॥ एवमन्व-
चाप्येवंविधस्वस्वेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रस-
ज्ञानेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनाद्याश्च ज्ञानविशेषत्वाद् इत्यो-
रैक्यमापतितं । ततश्च ।

“स्वज्ञानेनान्यधीचेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

अथा दीपोऽन्वयाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” इत्युक्त-
दिना घटप्रदीपवद् व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः पार्श्वस्वभवेति कथं रसस्य
व्यञ्जतेति चेत् सत्यमुक्तं । अत एवाहुः । विश्वरूप एवाद्यं कृति-
ज्ञप्तिभेदेभ्यः स्नादनाख्यः कश्चिद्वापारः । अत एव हि रसना-
स्नादनचमत्करणादयो विश्वरूपा एव व्यपदेशा इति अभि-
धादिविश्वरूपव्यापारताञ्च प्रसाधनगृह्यैरस्माभो रसादीनां
व्यञ्जत्वमुक्तं भवतीति ॥ ननु तर्हि कर्षणादीनां रसानां दुःख-
मयत्वाद्दुःखं न स्यादित्युच्यते ।

(३५) करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखं ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं ॥

आदिशब्दादीभक्तभयानकादयः ॥ तथाप्यसद्दद्यानां मुख-
मुद्रणाय पञ्चान्तरमुच्यते ।

(३६) किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्थात्तदुन्मुखः ।

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाच्च प्रवर्त्तते । कर्षणादिषु
च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ अनुपपत्त्यन्तरमाह ।

(३६) तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥

कह्लरसस्य दुःखहेतुत्वात् कह्लरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

(३७) हेतुत्वं श्लोकदर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

श्लोकदर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्या-
पारवन्तया कारणब्रह्मवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावब्रह्मवा-
च्यत्वं भवन्ते । तेभ्यश्च सुरते दम्नघातादिभ्य इव सुखमेव
जायते । अतश्च “लौकिकश्लोकदर्षादिकारणेभ्यो लौकिकश्लो-
कदर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
“सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति नियमात्
कश्चिद्दोषः ॥ कथं तर्हि हरिसुन्द्यादिचरितस्य काव्यनाट्य-
घोरपि दर्शनश्रवणभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते ।

(३८) अश्रुपाताद्यस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामोद्दृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत
इत्याह ।

(३९) न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिव्वासनां ॥

वासना चेदानीन्मनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र
चदि आद्या न स्वाच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि वा स्यात् ।
यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न
दृश्यते तन्न स्यात् ॥ उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

“सवासनानां सभ्यानां रसस्वास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुद्याम्नसन्निभाः” ॥

इति ॥ ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः
सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते ।

(४०) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नास्त्वा साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेन यस्यासन् पायोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्यु-
च्यते ।

(४१) उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४२) साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातडादि-
र्भवेत् परगतत्वेन सरस्यतापातः ॥ विभावाद्योऽपि प्रथमतः
साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४३) परस्व न परस्वेति ममेति न ममेति च ॥

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ।

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते ।

(४४) विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां ॥

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं ।

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्वि-
शेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानचनं ॥ अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः
समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनं ॥ सञ्चारणं तथाभूतस्यै-
तस्य सम्बन्धकारणं ॥ विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यस-
हकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

(४५) कारणं कार्यसञ्चारि रूपा अपि हि लोक्तः ॥

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते ।

(४६) प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं चेतुरुच्यते ॥

ततः सम्बलितः सर्व्वा विभावादिः सचेतसां ।

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥

यथा खण्डमरिचादीनां सम्बलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः
प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्बलनादिहापि तथेत्यर्थः ॥
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्बलितैरेव रसस्तत् कथं
एकस्य दयोर्वा सङ्गावेऽपि स आदित्युच्यते ।

(४७) सङ्गावर्षेदिभावादेर्द्वयेरेकस्य वा भवेत् ।
 झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

अन्यसमाक्षेपस्य प्रकरणादिवशात् । यथा ।

“दीर्घाच्चं प्ररदिन्दुकान्ति वदनं वाह्यं गतावंसयोः
 सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्नानमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
 मध्यः पाणिमितो नितम्बि अधनं पादावुदयाङ्गुली
 हन्द्दो नर्त्तयितुर्थ्यैव मनसः स्रष्टं तथास्या वपुः” ॥

अथ मासविकामभिस्रवतोऽग्निमिचस्य मासविकारूपवि-
 भावमाचवर्षने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च मध-
 नविस्कारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽप्युच्यं ॥ “अनु-
 कार्यगतो रसः” इति वदतः प्रत्याह ।

(४८) पारिमित्यालौकिकत्वात् साम्तरायतया तथा ।
 अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो
 लौकिको नाव्यकाव्यदर्शनादेः साम्तरायस्य । तस्मात् कथं
 रसरूपतामियात् । रसस्यैतद्दर्शयितयविलक्षणधर्मकत्वात् ॥
 अनुकर्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति ।

(५९) शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपतां ।
 दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥

किञ्च ।

(५०) काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदं ।

यदि पुनर्गतोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो
दर्शयेत् तदा सोऽपि सन्धमध्य एव गच्छते ।

(५१) नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ज्ञायं तथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ॥

(५२) यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।
तस्मान्न कार्यः

यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक
एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् ।
कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दनस्य-
र्गज्ञानं तस्यन्यसुखज्ञानं चैकदा सम्भवति । रसश्च च विभावा-
दिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणक-
त्वमित्यभिप्रायः ॥

(५३) नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ॥
असंवेदनकाले हि न भवोऽप्यस्य विद्यते ।

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवा नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपात् । कार्यज्ञाप्यविलक्ष-
णभावान् नो वर्तमानोऽपि ॥

(५४) विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसां ॥
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वाद्पि स्फुटं ।

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ॥

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य । तथा ।

(५५) साक्षात्कारतया न च ॥

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।

तत् कथय कीदृगस्य तत्त्वं ॥ एवमश्रुताद्दृष्टपूर्वनिरूपणप्र-
कारस्येत्याह ।

(५६) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं ॥

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह ।

(५७) प्रमाणं चर्चणैवान्न स्वाभिन्ने विदुषां मतं ।

चर्चणाऽऽस्वादनं । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्बोधादात्मान-
नन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारं ॥ ननु यदि रसो न कार्यस्तत् कथं
महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्द्रवनिष्पत्तिः”
इति लक्षणं हतमित्युच्यते ।

(५८) निष्पत्त्या चर्चणस्यास्य निष्पत्तिरूपचारतः ॥

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ॥

(५९) अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादस्यत्वादि ॥ ननु यदि

मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्ड-
त्वमित्याह ।

(६०) रत्यादिर्ज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्द्रसो भवेत् ॥

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यति ।

वदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्यत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तं ।
“यद्यपि रसानन्यतया चर्म्मणा न कार्य्या तथापि कादाचित्-
कतया कार्य्यत्वमुपकस्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे
रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे
चास्माकीं सिद्धान्तग्रन्थ्यामधिगम्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रा-
मुपेयाः” इति च । “अभिज्ञोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्या-
दितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-
कुर्व्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादे-
वास्याखण्डत्वं । रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्व्वे
ऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते ॥ तदुक्तं ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डज्ञो यान्द्यखण्डतां” ॥

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवाथं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववदेदि-
तस्य इति च” ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-
पेक्षार्यां विभावमाह ।

(६१) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः ॥

अे हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि

सीतादयस्त एव काव्ये नाम्ने च जिवेन्निताः सन्तो “विभाव्यन्ते
आस्वादाकुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा
एभिः” इति विभावा उच्यन्ते ॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“ब्रह्मोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥

इति । तद्भेदावाह ।

(६२) आलम्बनोद्दीपनास्थौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

स्यष्टं ॥ तत्र ।

(६३) आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः
स तत्स्वरूपवर्षणे वक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ।

(६४) त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ॥

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सदृक्तं । एवमादिगुणसम्पन्नो नेता
नायको भवति ॥ तद्भेदानाह ।

(६५) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ॥

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ।

स्यष्टं । अत्र धीरोदात्तः ।

(६६) अविक्त्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।

अविक्त्यनोऽनात्मज्ञाघाकरः । महासत्त्वो हर्षज्ञोकाद्यन-

भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्भः । दृढप्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्घ्नाङ्कः । यथा रामधुधिरादिः ॥ अथ धीरोद्भूतः ।

(६७) मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ॥

आत्मस्नाघानिरतो धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः ।

यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरलक्षितः ।

(६८) निश्चिन्तो मृदुरनिग्रं कलापरो धीरलक्षितः स्यात् ॥

कला नृत्यादिका । यथा रत्नावल्यादौ वज्रराजादिः ॥ अथ
धीरप्रशान्तः ।

(६९) सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।

यथा मासतीमाधवादौ माधवादिः ॥ एषाञ्च शूद्रारिरूपत्वे
भेदानाह ।

(७०) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन
षोडशप्रकारो नायकः ॥

(७१) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

इयोस्त्रिचतुःप्रष्टतिषु नायिकासु तु स्यान्मुरागो दक्षिणनायकः ।
यथा ।

“साता तिष्ठति कुन्तसेधरसुता वारोऽङ्गराजसुसुर्

सूतैर्रात्रिरियं जिता कमलया देवो प्रसाद्यास च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा दिवाः स्मितं नाडिकाः” ॥

(७२) कृत्वाऽपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥

यथा मम ।

“श्रोत्रं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमर्षं घातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहाये मसि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमर्षमतथा वाग्धं त्यजन्त्याः सखे

घातस्येतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥

(७३) अनुकूल एकनिरतः

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । यथा ।

“अस्माकं सखि वाससी न हृदिरे पैवेयकं नोऽञ्जलं

नो वक्त्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्नदः ।

किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमिद्यता मन्यामहे दुःस्वितं” ॥

(७४) शठोऽयमेकत्र बहुभावो यः ।

दर्शितवद्विरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥

अः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बहुभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वद्विर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरक्षितमाकर्ष्य सहसा

यदास्तिथ्यन्नेव प्रश्रियसभुजयन्धिरभवः ।

तदेतत् काञ्च्ये घृतमधुमयत्नद्वज्जवसो-

विषेवाचूर्णनी किमपि न सखी मे गणयति” ॥

(७५) एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाद्यत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥

सर्वेषामुत्तमोत्तमभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह ।

(७६) दूरावर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकोतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्हत्स्थः ॥

तस्य नायकस्य बह्व्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिदृष्टेऽनन्तरो-
क्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्हन्नामा सहायो भवति ।
यथा रामचन्द्रादीनां सुपीवादयः ॥ अथ शृङ्गारसहायाः ।

(७७) शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्माद्यु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ॥

आदिशब्दान्मासाकाररञ्जकतामूलिकगान्धिकादयः ॥ तत्र विटः ।

(७८) सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशस्यः ।

वेशोपचारकुशलो वाम्नी मधुरोऽथ बह्वमतो गोप्या ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

(७९) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

सकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिन्तनसहायमाह ।

(८०) मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः ।

यत्नच सहायकथनप्रसावे “मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि सहा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचित्सङ्घं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्त-
नोपायसङ्घप्रकरणे लक्षितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे नाय-

कस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । अदृष्टं “मन्त्रिणा ललितः श्रेया मन्त्रिणा-
चक्षुः” इति * तदपि स्वस्वकथनेनैव धीरललितस्य
मन्त्रिणाचार्यत्वाद्यर्थचिन्तनोपपत्तेर्मतार्थं । न चार्थचिन्तने तस्य
मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्य-
भावात् ॥ अद्यान्तःपुरसहायाः । तददवरोधे ।

(८१) वामनषण्डकिरातश्लेष्माभीराः शकारकुञ्जाद्याः ॥

मदमूर्खताभिमानी दृक्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाधाता राघ्नः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥

आद्यश्लेषाकादयः । तत्र षण्डवामनकिरातकुञ्जादयो यथा-
रत्नावली ।

“नष्टं वर्षवरेर्यनुष्यगणनाभावादपास्य चपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विभ्रति चासादयं वामनः ।

पर्यन्ताम्रमिभिर्निजस्य सदृशं नासः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतथैव शान्ति शनकैरात्मेषणाश्रद्धिनः” ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथा दर्शनं
ज्ञातव्याः ॥ अथ दण्डसहायाः ।

* मन्त्रिणेति । आद्यत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः ।
श्रेया धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । निश्चिन्ता इति धीरललितस्य स्व-
विशिष्टेन तस्यार्थचिन्ताद्यभावः । तेन च मन्त्रिणाचार्यत्वाद्यर्थचिन्दि-
कत्वं प्रतीयते इति भावः । इत्यादिविवरबदर्शनेन चक्षुष्यप्रथमैक-
वचनान्तश्लेषस्य चतुर्थैकवचनान्तसिद्धये इति पदस्य च मुञ्जितपूर्व-
स्यापि अनाद्यत्वं हेयत्वं च प्रतीयते ।

(८२) दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दृष्टनिग्रहो दण्डः स्वष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ।

(८३) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा । तत्र ।

(८४) उत्तमाः पीठमर्द्दाद्याः

आद्यशब्दान्त्रिपुरोद्दितादयः ।

(८५) मधौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥

आद्यशब्दान्त्रिपुरोद्दितादयः ॥ अथ प्रसङ्गाद् दूता-
नां विभागगर्भलक्षणमाह ।

(८६) निच्छष्टार्यो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं । तत्र ।

(८७) उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरं ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निच्छष्टार्थस्तु संसृतः ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

(८८) मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

(८९) शोभा विलासो माधुर्यङ्गाम्भीर्यं धैर्यतेजसो ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥

तत्र ।

(८०) प्रूरता दक्षता सत्यं मद्योत्साहोऽनुरागिता ।
नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ॥

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्व्वः प्रकृतित्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगान्त्रतेष्वभवन् नास्य विमानना क्वचित्” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ विलासः ।

(८१) धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा ।

“दृष्टिस्तृषीकृतजगन्नयसत्त्वसारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरित्रीं ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुह्यतान्दधानो

वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥

(८२) सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्य्यं परिकीर्तितं ॥

ऊह्यमुदाहरणं ॥

(८३) भीशोकक्रोधदर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।

यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्यस्य खल्योऽप्याकारविभ्रमः” ॥

(८४) व्यवसायाद्चलनं घैर्य्यं विघ्ने मद्यत्यपि ॥

यथा ।

“श्रुताश्वरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥

(९५) अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राषात्ययेऽप्यसद्गनं तत्तेजः समुदाहृतं ॥

वाग्नेशयोर्मधुरता तद्वक्त्रृङ्गारचेष्टितं ललितं ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥

एषामप्युदाहरणान्युद्धानि ॥

(९६) अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्विति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्व्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्त्विति त्रिविधा ॥ तत्र स्वस्ती ।

(९७) विनयार्ज्जवादि युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा ।

“सञ्जापञ्जत्तपसाहणादं परतन्त्रणिप्पिवासादं ।

अविणयदुम्मेहादं धन्नाणं घरे कलत्तादं” * ॥

(९८) सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ।

तत्र ।

* सञ्जापञ्जात्तपसाधनानि परतन्त्रनिष्पिपासानि ।

अविणयदुर्मेघांसि धन्यानां गृहे कलत्तादि । स० । टी० ॥

(६६) प्रथमावतीर्षयैव नमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

तत्र प्रथमावतीर्षयैव वा यथा मम तातपादानां ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वषोऽजयोर्मन्दतां

दूरं यात्युदरश्च रोमकृतिका नेषार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिबीज्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्

अङ्गामीव परस्परं विदधते निर्झुष्टनं सुभ्रुवः” ॥

प्रथमावतीर्षमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिचये ।

“इत्ने सास्रसमन्धरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात्

नोद्दामं हसति क्षणात् कस्यते स्त्रीवन्धनां कामपि ।

किञ्चिद्भावमभीरवक्रिमल्लवस्युष्टं मनाग्भावे

सभ्रुभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीं” ॥

रतौ वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो इदाति कुरुते नासापमाभाषिता

अध्यायां परिरुह्य तिष्ठति बलादाजिङ्गिता वेपते ।

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवान्निर्गन्तुमेवेहते

जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥

माने मृदुर्यथा ।

“वा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेष्टं विना

नो जानाति सविभ्रमाङ्गवसना वक्रोक्तिसंसूचनं ।

सख्यैरकपोलमूलमसितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला

वासा केवलमेव रोदिति सुठसोसालकैरश्रुभिः” ॥

समधिकलज्जावती यथा “दत्ते सास्रसमन्थरमित्यत्र श्लोके” ॥

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि सन्धाया रतिवामताया वि-
द्विष्टिविशेषवत्तया पुनः कथनं ॥ अथ मध्या ।

(१००) मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमप्रीडिता मता ॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या
चातुर्थ्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।
तत्कूजितान्वनुवदङ्गिरनेकवारं
त्रिव्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैवोदाहरणे ॥ प्ररूढयौवना यथा मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्धि पाणिद्वयं
वचोऽौ करिकुम्भविभ्रमकरोमत्युन्नतिं गच्छतः ।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यङ्घ्रिनी
सोरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षकटा” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ प्रगल्भा ।

(१०१) स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरप्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रम्भचाटुकन्नतानि रतान्तरेषु ।

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिच्छते ॥

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहात् न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य । तथा ।

(५५) साक्षात्कारतया न च ॥

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।

तत् कथय कीदृगस्य तत्त्वं ॥ एवमश्रुताद्दृष्टपूर्वनिरूपणप्र-
कारस्येत्याह ।

(५६) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं ॥

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह ।

(५७) प्रमाणं चर्चणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतं ।

चर्चणाऽऽस्वादनं । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मान-
नन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारं ॥ ननु यदि रसो न कार्यस्तत् कथं
महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्द्रसनिष्पत्तिः”
इति खण्डनं कृतमित्युच्यते ।

(५८) निष्पत्त्या चर्चणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ॥

(५९) अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ।

तस्य रसस्य । आदिप्रब्दादस्यत्वादि ॥ ननु यदि

मिलिता रत्याद्यो रसस्तु कथमस्य प्रकारत्वं कथं वाऽखण्ड-
त्वमित्याह ।

(६०) रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्द्रसो भवेत् ॥

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यति ।

अदि रत्यादिकं प्रकारशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदेवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्यत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तं ।
“यद्यपि रसानन्यतया चर्चणा न कार्या तथापि कादाचित्-
कतया कार्यत्वमुपकस्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे
रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे
चास्माकीं सिद्धान्तश्रय्यामधिगम्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रा-
मुपेयाः” इति च । “अभिज्ञोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्या-
दितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-
कुर्वन्तामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादे-
वास्याखण्डत्वं । रत्याद्यो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वे
ऽप्येकीभूताः स्फुरन् एव रसतामापद्यन्ते ॥ तदुक्तं ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डज्ञो यान्मखण्डतां” ॥

इति । “परमार्थतस्वखण्ड एवाद्यं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववेदि-
तव्य इति च” ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-
पेक्षायां विभावमाह ।

(६१) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ॥

अे हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि

सीतादयस्त एव काव्ये नाव्ये च निवेशिताः सन्तो “विभाव्यन्ते
आखादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा
एभिः” इति विभावा उच्यन्ते ॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“ब्रह्मोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षानिव कंशादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥

इति । तद्भेदावाह ।

(६२) आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥
स्यष्टं ॥ तत्र ।

(६३) आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।
आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः
स तत्स्वरूपवर्षणे वक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ।

(६४) त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ॥
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।
दक्षः क्षिप्रकारी । शीघ्रं सदृक्तं । एवमादिगुणसम्पन्नो नेता
नायको भवति ॥ तद्भेदानाह ।

(६५) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ॥
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ।
स्यष्टं । अत्र धीरोदात्तः ।

(६६) अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।
अविकत्यनोऽनात्मस्वाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-

भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छस्त्रगर्भः । दृढमतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः ॥ अथ धीरोद्भूतः ।

(६७) मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ॥

आत्मस्त्राधानिरतो धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः ।

यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरललितः ।

(६८) निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ॥

कला नृत्यादिका । यथा रत्नावल्यादौ वज्रराजादिः ॥ अथ
धीरप्रशान्तः ।

(६९) सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।

यथा मासतीमाधवादौ माधवादिः ॥ एषाञ्च शूद्राणिरूपत्वे
भेदानाह ।

(७०) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन
षोडशप्रकारो नायकः ॥

(७१) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

दयोद्विचतुःप्रथमेषु नायिकासु तु स्थानुरागो दक्षिणनायकः ।
यथा ।

“साता तिष्ठति कुन्तसेधरसुता वारोऽङ्गराजसुत्

धृतैराचिरियं जिता कमलया देवो प्रसाथाश्च च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञात विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विजाः स्मितं नाडिकाः” ॥

(७२) कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥

यथा मम ।

“श्रोत्रं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमर्षं घातः समीपं ततः

पादेन प्रहतं तथा सपदि तं धृत्वा सहाये मणि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमचमतथा वाच्यं त्यजन्त्याः सखे

घातसेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥

(७३) अनुकूल एकनिरतः

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । यथा ।

“अस्माकं सखि वाससी न हृदिरे शैवेयकं नोऽज्ज्वलं

नो वक्त्रा गतिरद्वृतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्नदः ।

किन्त्वन्धेऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो गान्धते

दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमिद्यता मन्यामहे दुःस्मितं” ॥

(७४)

शठोऽयमेकत्र बहुभावो यः ।

दर्शितवदिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बहुभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वदिरदर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरचितमाकर्ष्यं सहसा

यदास्त्रिभ्यमेव प्रत्रिथिसभुजपन्धिरभवः ।

तदेतत् काञ्चये घृतमधुमयत्वहृद्वयो-

विषेष्टाघूर्णनी किमपि न सखी मे गमयति” ॥

(७५) एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदास्तत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥

सर्वेषामुत्तमोत्तमभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह ।

(७६) दूरावर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्द्दाख्यः ॥

तस्य नायकस्य बह्व्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽगन्तरो-
क्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्द्दनामा सहायो भवति ।
यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ॥ अथ षट्कारसहायाः ।

(७७) षट्कारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्माद्यु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥

आदिशब्दान्नास्त्राकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥ तत्र विटः ।

(७८) सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशश्च ।

वेशोपचारकुशलो वाम्नी मधुरोऽथ बह्वमतो गोप्यां ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

(७९) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

स्वकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिन्तनसहायमाह ।

(८०) मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः ।

यत्तत्र सहायकचयनप्रस्तावे “मन्त्री संज्ञोभयस्यापि सहा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचिद्वचनं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्त-
नोपायवचनप्रकरणे लक्षितव्यं न तु सहायकचयनप्रकरणे नाय-

कस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री यहायः” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदुक्तं “मन्त्रिणा ललितः श्रेषा मन्त्रिणा-
चक्षुः” इति * तदपि स्वस्वकथनेनैव धीरललितस्य
मन्त्रिणाचायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्मतार्थं । न चार्थचिन्तने तस्य
मन्त्री यहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्य-
भावात् ॥ अघान्तःपुरसहायाः । तद्दवरोधे ।

(८१) वामनघण्टकिरातस्त्रेष्ठाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥

मदमूर्खताभिमानी दृक्कुलतैश्चर्ष्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभाता राघ्नः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥

आद्यशब्दात्कूटादयः । तत्र षष्ठ्यवामनकिरातकुब्जादयो यथा-
रत्नावली ।

“नष्टं वर्षवरेर्ष्यनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विभ्रति चासादयं वामनः ।

पर्यन्ताभ्रमिभिर्निजस्य सदृशं नासः किरातैः कृतं

कुब्जा गीचतथैव चान्ति शनकैरात्मेष्वाश्रयिणः” ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथा दर्शनं
ज्ञातव्याः ॥ अथ दण्डसहायाः ।

* मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः ।
श्रेषा धीरोदात्तादयः । स्वस्वकथेति । निश्चिन्त इति धीरललितस्य स्व-
विशिष्टेन तस्यार्थचिन्ताद्यभावः । तेन च मन्त्रिणाचायत्तार्थसिद्धि-
कर्म प्रतीयते इति भावः । इत्यादिविवरददर्शनेन स्वस्वकथप्रथमैक-
वचनान्तश्रेषधर्ष्यस्य चतुर्थैकवचनान्तसिद्धये इति पदस्य च मुञ्जितपूर्व-
स्वादि अनाश्रयत्वं हेयत्वं च प्रतीयते ।

(८२) दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनियहो दण्डः स्वष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ।

(८३) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा । तत्र ।

(८४) उत्तमाः पीठमर्हाद्याः

शास्त्रशब्दान्त्रिपुरोहितादयः ।

(८५) मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥

शास्त्रशब्दान्त्रिपुरोहितादयः ॥ अथ प्रसङ्गाद् दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

(८६) निदृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं । तत्र ।

(८७) उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरं ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निदृष्टार्थस्तु संसृतः ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

(८८) मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

(८९) शोभा विलासो माधुर्यङ्गाम्भीर्यं धैर्यतेजसो ।

सलितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥

तत्र ।

(८०) शूरता दक्षता सत्यं मद्योत्साहोऽनुरागिता ।
नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ॥

तचानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्व्वः प्रकृतिस्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगान्नेतेष्वभवन् नास्य विमानना क्वचित्” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ विलासः ।

(८१) धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा ।

“दृष्टिस्तृष्णीकृतजगन्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरित्रीं ।

कौमारकेऽपि गिरिवहुहृतान्दधानो

वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥

(८२) सङ्गेभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्य्यं परिकीर्तितं ॥

ऊह्यमुदाहरणं ॥

(८३) भीशोकक्रोधदर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।

यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्यस्य खल्योऽप्याकारविभ्रमः” ॥

(८४) व्यवसायाद्चलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥

यथा ।

“श्रुताश्वरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विद्वाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥

(९५) अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणायामेऽप्यसद्गनं तत्तेजः समुदाहृतं ॥

वाग्भेशयोर्मधुरता तद्वक्त्रृङ्गारचेष्टितं ललितं ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥

एषामप्युदाहरणान्युद्धानि ॥

(९६) अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्विति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्वागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्त्विति त्रिविधा ॥ तत्र स्वस्ती ।

(९७) विनयार्ज्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा ।

“सञ्जापञ्जत्तपसाहणादं परतन्त्रणिष्पिवासादं ।

अविणयदुष्मेहादं धन्नाणं घरे कलत्तादं” * ॥

(९८) सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ।

तत्र ।

* सञ्जापञ्जात्तपसाधनानि परभर्तृनिष्पिवासानि ।

अविणयदुर्मेघांसि धन्वानां गृहे कलत्तादि । स० । टी० ॥

(६६) प्रथमावतीर्षयैव नमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

तत्र प्रथमावतीर्षयैवना यथा मम तातपादानां ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वषोऽजयोर्मन्दातां
दूरं यात्युदरञ्च रोमकृतिका नेचार्च्यं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्
अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुब्धं सुभुवः” ॥

प्रथमावतीर्षमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिष्ये ।

“इत्ते सास्रसमन्धरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरान्
नोद्दामं हसति क्षणात् कस्यते द्वीवग्लणां कामपि ।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमस्रवस्युष्टं मनाग्भाषते
सभ्रूभङ्गमुदीचते प्रियकथामुह्वासयन्तीं सखीं” ॥

रतौ वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिदृश्य तिष्ठति बलादाङ्गिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवानान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥

माने मृदुर्यथा ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलना वक्रोक्तिसंस्मरणं ।
स्वर्कैरक्षकपोस्रमूखगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
वासा केवलमेव रोदिति लुठस्रोस्रास्रकैरश्रुभिः” ॥

समधिकलज्जावती यथा “दत्ते सालसमन्थरमित्यत्र श्लोके” ॥

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लज्जाया रतिवामताया वि-
हित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनं ॥ अथ मध्या ।

(१००) मध्या विचित्रसुरता प्रहृष्टस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमप्रीडिता मता ॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदङ्गिरनेकवारं

त्रिस्थायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥

प्रहृष्टस्मरा यथाऽत्रैवोदाहरणे ॥ प्रहृष्टयौवना यथा मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्धिं पाणिद्वयं

वचोऽौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गह्वतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्यकप्रतिनिधिर्व्याणी सुधास्यर्द्धिनी

स्मरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षकटा” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ प्रगल्भा ।

(१०१) स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरप्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रब्धचाटुकञ्जतानि रतान्तरेषु ।

जीवीं प्रति प्रखिहिते तु करे प्रियेष
सख्यः व्रपामि यदि किञ्चिदपि खरामि” ॥

गाढतादृश्या यथा ।

“अत्युन्नतस्नानमुरो नयने सुदीर्घे
वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्येऽधिकं तनुरनूनगुहर्नितम्बो
मन्दा गतिः किमपि चाहृतयोवनाद्याः” ॥

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“कश्चित्तान्मूलाक्तः कश्चिदमरुपद्माङ्गमखिनः
कश्चिर्बूर्खोद्गारी कश्चिदपि च सासक्तकपदः ।
वस्त्रीभङ्गाभोगैरसकपतितैः शीर्षकुसुमैः
स्त्रिधाः सर्व्वावस्यं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रुभङ्गैः छताङ्गुलितर्ज्ज्वनैर्
अस्रस्रवलितैरङ्गन्यासैर्महेत्सववभुभिः ।
अस्रद्वयकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैस्
चिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति महायतां” ॥

स्वल्पमीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ॥

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् भङ्गुरयासकं सतिसकं भासं त्रिखासिन् कुह
प्राणेषु च्छुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्थोजव ।

इत्युक्त्वा दुरतावधानसमये संपूर्णचन्द्रानना
स्मृष्टा तेन तथैव जातपुत्रका प्राप्ता पुनर्नोदयं” ॥

मध्याप्रगल्भभाभेदान्तरास्थाह ।

(१०२) ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।
ते मध्याप्रगल्भे । तत्र ।

(१०३) प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभासोकनेन” ॥

मथैव धीराधीरा यथा ।

“बाले नाथ विमुञ्च मानिनि ह्यं रोषान्मया किं ह्यतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराधति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वषसा कस्यापतो ह्यने
गन्धेतन्मम का तवास्त्रि दयिता नास्तीत्यतो ह्यने” ॥

इयमेवाधीरा यथा ।

“साहूँ मनोरथव्रतैस्तव धूर्त्तं काम्ना
सैव स्त्रिता मनसि ह्यत्रिमहावरन्त्या ।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकात्रम्
तस्मात् ह्यतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥

(१०४) प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्यकोपाकृतिसदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वद्विः ।

तत्र प्रिये । यथा ।

“एकचासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्यङ्गमाद् दूरतस्
ताम्बूखानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविन्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽम्निके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥

(१०५) धीराधीरा तु सोऽङ्गुण्डभाषितैः खेदयेदमुं ॥

अमुं नायकं । यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर हरषि मनो मे यतः प्रसभं ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरचतैस्तस्याः” ॥

(१०६) तर्ज्येन्नाडयेदन्या

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य मुखं” इत्यत्रैव । अत्र
च सर्व्वत्र हवेत्यनुवर्त्तते ।

(१०७) प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ॥ यथा ।

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोत्सवन्मानसाम्
अन्तर्हाससत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥

(१०८) मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयभेदास्तयोद्दश ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

तत्र ।

(१०९) यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥
 यथा ।

“स्वामी निश्चसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः
 अश्रूरिङ्कितदैवतं गयनयोरीहालिहो यातरः ।
 तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते
 वैदग्धीमधुर प्रबन्धरसिक व्यर्थोऽयमत्र अमः” ॥

अत्र हि मम परिणेताऽस्नाच्छादनादिदाहृतया स्वाम्येव न
 तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वल्लभो
 ऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ॥

(११०) कन्या त्वजातापयमा सलज्जा नवयौवना ।

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वं । यथा मास्रतीमाध-
 वादौ मास्रत्यादिः ॥

(१११) धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्यनायिका ॥

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणेष्वपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वक्षिः ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिशीलधनं नरं ।
 मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पण्ड्रका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिन्मञ्जुकामाद्या आसां प्रायेण वक्षभाः ॥

एषापि मदनायता कापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभं ॥

पङ्क्तको वातरोगपङ्क्तादिः । इत्थं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते
इत्थकामाः ॥ तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदनम-
ञ्जर्यादिः ॥ रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वषन्तसेनादिः ॥ पुनश्च ।

(११२) अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽयाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलम्भा प्रेषितभर्तृका ।

अन्या वासकसञ्जा स्याद्विरहोत्कण्डिता तथा ॥

तत्र ।

(११३) कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकं ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥

यथा “अस्माकं सखि वासवी” इत्यादि ॥

(११४) पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्मोगश्चिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ॥

(११५) अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशम्बदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मधि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेर्
अभिदूति काचिदिति संदिदित्रे” ॥

“उत्खिन्नं करकङ्कषदयमिदं बद्धा दृढं मेखला
यज्ञेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।
आरभ्ये रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे
चच्छालिखिमिरावगुण्डनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” ॥

(११६) संखीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्डनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु वलङ्गुपुरनिखना ।
प्रमोदस्त्रेरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविह्वगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥

तत्राद्ये “उत्खिन्नमित्यादि” * । अन्ययोरुच्चमुदाहरणं ॥
प्रसङ्गादभिसारस्नानानि कथ्यन्ते ॥

(११७) क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालया दूतीगृहं वनं ।
मालयञ्च स्नानञ्च नद्यादीनां तटो तथा ॥
एवं कृताभिसाराणां पुञ्जलीनां विनोदने ।

* तत्र यथा प्रेष्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाङ्गं दग्धमसकृद् दर्शयन्तीह घेटी
घेटी ऋषाविह्वतविरतं हेतुचीनं हसन्ती ।
स्थानस्थानस्खलितपदविन्यासमाभासमाना
यूनामये वसति कुटिजं नर्तितोच्चैर्नितम्बं ॥”
आदृतयूर्वाऽप्येव पाठः प्रकृतानुपयोगित्वाद्दधः कृतः ॥

स्थानान्यथै तथा ध्वान्तक्रेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥

यथा मम तातपादानां ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृष्ट्वा हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया ।
 पाणिभ्यामवबद्ध इन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

(११८) प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिं ।
 विप्रलम्भा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।
 याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥

(११९) नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रेषितभर्तृका ॥

यथा ।

“ताञ्जानीथाः परिमितकथाञ्जीवितं मे द्वितीयं
 दूरीभूते मयि सहस्ररे चक्रवाकीमिवैकां ।
 गाढोत्कण्ठं गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बासां
 जातां मन्ये शिञ्जिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां” ॥

(१२०) कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेशमनि ।
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केचूरे कुह करचुमे रत्नवलयेर्
असं गुर्वी घोवाभरणसतिकेचं किमनया ।
नवामेकामेकावस्त्रिमसि मयि त्वं विरचयेर्
न पथं नेपथ्यं वञ्चतरमनङ्गोत्सवविधौ ” ॥

(१२१) आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥

यथा ।

“किं रद्वः प्रियथा कथाचिदथवा सखा ममोद्देजितः
किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वसुधः ।
इत्यालोच्य मृगीदृग्ना करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दीर्घं निश्चितं चिरं च इदितं चिन्तास्य पुष्यसजः” ॥

(१२२) इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नस्यिकाभेदानां स्यात् ॥

इह च “परस्त्रियौ कन्यकोठे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पश्चाद्दूषकादिना सहाभिसरनयावभिसारिके कुतोऽपि सङ्के-
तितस्मानमप्राप्ते नायके विप्रसन्ने इति अवल्लैवानयोरस्वाधी-
नप्रिययोरवल्लान्तराधेमादिति कश्चित्” ॥

(१२३) कश्चिदन्योन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

यथा ।

“नक्षत्रवयममुख दानयोग्याः पिबति च पाति च वासकौरइत्यां ।

विट विटपममुं दृष्ट्वा तस्यै भवति घतः सद्भोश्चिराय घोमः ॥
 तत्र कितव किमाहितैर्दृष्ट्या नः क्षितिर्दृष्टपक्षवपुष्यकर्षपूरैः ।
 गनु जनविदितैर्भवद्दृष्टीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्षयुग्मं ॥
 इति गदितवती हवा जघान स्फुरितमगोरमपक्षकेसरेण ।
 अक्षयिण्यमितेन कान्तमन्या सममक्षितान्मुदरेण चक्षुषा च” ॥

इयं हि वक्रोक्ता पक्षवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च धी-
 रमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्गीर्षा । एवमन्व-
 चायुष्मं ।

(१२४) इतरा अप्यसङ्ख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ।

ता नाधिकाः ॥ अथायामलङ्काराः ।

(१२५) यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः ॥

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्वयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ॥

श्रौदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विद्विन्निर्व्विब्बोकः किलकिञ्चितं ।

मोह्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विह्वलं तपनं मोग्धं विस्रेपश्च कुट्टहलं ।

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसङ्ख्याकाः ॥

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ।

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति

किन्तु सर्व्वेऽप्यमी गायिकाश्रिता एव विहृत्तित्विभ्रेशं पुष्पन्ति ।
तत्र भावः ।

(१२६) निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥

जन्मतः प्रवृत्ति निर्व्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रे विकारो
भावः । यथा ॥

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवसा किन्तु मनोऽन्वदिव दृश्यते” ॥

अथ हावः ॥

(१२७) धुनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेष्वाप्रकाशकः ।

भाव एवाप्यसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥

यथा ॥

“विदृक्षती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः क्वचिद्दालकदम्बकण्यैः ।

याचीकृता चादतरेण तस्यै मुखेन पर्य्यस्यविलोचनेन” ॥

अथ हेला ।

(१२८) हेलात्यन्तं समालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।

स एव भाव एव । यथा ॥

“तद्द से ह्यस्ति पउत्ता वड्डए सम्बङ्गविभमा सम्भला ।

संसद्व मुद्धभावा होद्व चिरं जद्व सहीणन्ति” * ॥

अथ शोभा ॥

* तद्दसे इति । तथा तस्या भ्रष्टिति प्रवृत्ता बन्धाः सर्वाङ्गवि-
भमाः सकलाः । संग्रहितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ।
इति सं० टी० ।

(१२८) रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणं ॥

शोभा प्रोक्ता

तत्र यौवनशोभा यथा ।

“असम्भृतं मलिनमङ्गलघटेरनासवाख्यं करचं मदख ।

कामस्य पुष्पयतिरिक्तमस्तं वाखात्परं साधु वयः प्रपेदे” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ कान्तिः ।

(१२९) सैव कान्तिर्म्ममथाप्यभिता द्युतिः ।

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ॥ अथ दीप्तिः ।

(१३१) कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्षणं ॥

“तारुण्यस्य विश्वासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वञ्चीकरणं” ॥

अथ माधुर्यं ।

(१३२) सव्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्षस्य लक्ष्मीमनोति ।

इत्यमधिकमनोऽद्या वस्तुलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं गार्हतीनां” ॥

अथ प्रमत्ता ।

(१३३) निःसाध्वसत्वं प्रागस्मं

वथा ।

“समाक्षिष्टाः समाक्षेपैस्सुम्बितासुम्बनैरपि ।

दृष्टाश्च दंभजैः कामां दासीकुर्वन्ति घोषितः” ॥

अथौदार्यं ।

(१३४) औदार्यं विनयः सदा ॥

“न ब्रूते पुदुषां गिरं वितनुते न द्यूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागमि ।
काम्ना गर्भशृङ्गे गवाक्षविवरव्यापारिताच्या वहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रथच्छति परं पर्यश्रुषी खोचने” ।

अथ धैर्यं ।

(१३५) मुक्तात्मस्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

वथा ।

“अस्य तु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकसः ब्रह्मी
ददतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः स्थायस्तातो जनन्यमस्मान्प्रया
कुलममस्त्रिं न लेवाद्यं जनो न च जीवितं” ॥

अथ लीला ।

(१३६) अङ्गैर्व्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्व्वचनैरपि ॥

प्रीतिप्रयोजितैर्लीला प्रियस्यामुह्यति विदुः ।

वथा ।

“मृषासत्यासवस्रसा वेषोवन्धकपर्हिणी ।

हरानुकारिणी पातु स्त्रीसया पार्ष्वती जगत् ॥

अथ विलासः ।

(१३७) यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्भिभवातिष्ठत्त-

वैचिष्यमुत्सहितविभ्रममाचताख्याः ।

तद्गुरिषात्त्रिकविकारमपास्तधैर्यम्

आचार्यकं विजयि माम्प्रथमाविराशीत्” ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

(१३८) स्तोकाऽऽप्याक्षररचना विच्छिन्तिः कान्तिपोषकम् ॥

यथा ।

“स्रच्छाम्नः सपनविधौ तमङ्गमोष्ठम्

ताम्बूलद्युतिविभ्रदो विस्राशिनोनां ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितीयान्

आकश्यो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः” ॥

अथ विव्योकः ।

(१३९) विव्योकस्त्वतिगव्यण वस्तुनीष्टे ऽप्यनादरः ।

यथा ।

“दासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुदृष्टिः परा

थाः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।

अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
सास्त्रैस्त्रयोविंशत्यक्षरप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥

अथ किलकिञ्चित्तं ।

(१४०) क्षितगुण्युक्कदितद्वसितत्रासक्रोधश्रमादीनां ॥
साङ्कर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाह्वर्षात् ।

यथा ।

“पाषिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाच्च मधुरक्षितगर्भाः ।
कामिनः स कुर्वते करभोरुर्हारि शुष्कदितच्च सुखेऽपि” ॥

अथ मोहाद्यित्तं ।

(१४१) तद्भावभाविते चित्ते वक्ष्यभस्य कथादिषु ॥
मोहाद्यित्तमिति प्राहुः कर्षकण्डूयनादिकं ।

यथा ।

“सुभग त्वत्कारणे कर्षकण्डूतिस्त्राससा ।
उज्ज्वलवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ॥

अथ कुट्टमित्तं ।

(१४२) केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ॥
प्राहुः कुट्टमित्तं नाम शिरःकरविधूननं ।

यथा ।

“पक्षवोपमितिसाम्यसपक्षं दृष्टवत्यधरविन्ममभीष्टे ।
पर्यङ्गुलि सख्येव तदस्यासारसोऽस्यस्येन करेण” ॥

अथ विभ्रमः ।

(१४३) त्वरया चर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ॥

अस्थान भूषणादीनां विन्यासो विधमो मतः ।

“श्रुत्वाऽऽद्यात्तं वदिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भासेऽञ्जनं दृशोर्क्षाषा कपोले तिष्ठकः छतः” ॥

अथ सञ्चितं ।

(१४४) सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥

यथा ।

“गुरतरकलनूपुरानुगादं सञ्चितनर्चितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोत्तमादधाना पदमथ मन्मथमन्वरं जगाम” ॥

अथ मदः ।

(१४५) मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यबलेपञ्चः ।

यथा ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकासि

कान्तस्त्रहसिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तराधः” ॥

अथ विह्वलं ।

(१४६) वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विह्वलं मतं ।

यथा ।

“दूरागतेन कुञ्जं पृष्ट्वा गोवाच सा मया किञ्चित् ।

पर्यश्रुषी तु गघने तस्याः कथयाम्भवतुः स्वर्णं ॥

अथ तपनं ।

(१४७) तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितं ॥

यथा मम ।

“आशान्मुञ्चति भूतले विलुठति तन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावक्षरौ ।
किञ्च प्राणसमा ग काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्गधो विधिस्वामपि” ॥

अथ मैगध्यं ।

(१४८) अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वक्ष्यभस्य पुरः प्रोक्तं मैगध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥

यथा ।

“के द्रुमासौ क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।
गाथ मत्कङ्कणन्यसं येषां मुक्ताफलं फलं” ॥

अथ विज्ञेयः ।

(१४९) भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणं ।

रहस्यास्थानमीषञ्च विज्ञेपो दयितान्तिके ॥

यथा ।

“धम्मिन्नमर्द्धमुक्तं कलघति तिलकं तथा अकलं ।
किञ्चिददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥

अथ कुट्टहलं ।

(१५०) रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुट्टहलं ।

यथा ।

“प्रसाधिकासम्बन्धितमयपादमाश्लिष्य काचिद्भ्रवरागमेव ।

उत्सृष्टस्त्रीसागतिरागवाचादलक्षकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥

अथ दशितं ।

(१५१) दशितन्तु वृथादासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वपुत्री जहाय घदिसं पुनः ।

नूनं प्रसूतवाणोऽस्यां स्माराज्यमधितिष्ठति” ॥

अथ चकितं ।

(१५२) कुतोऽपि दशितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा ।

“चख्यन्ती चक्षत्रफरीविघट्टितोरु-

र्वाभोरुतित्रयमाप विभ्रमस्य ।

सुभ्यक्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-

र्त्वाभिः किमु सति कारणे तरुणः” ॥

अथ कोलितः ।

(१५३) विद्यारे सद्य कान्तेन क्रीडितं कोलिरुच्यते ॥

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-

रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघामोक्षतपीवररुषी” ॥

अथ मुग्धाकन्यथोरनुरागेङ्गितानि ।

(१५४) दृष्टा दर्शयति ब्रोडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वाऽतिक्रान्तं पश्यति प्रियं ॥
 बद्धधा पृच्छ्यमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्णितां शश्वत् सावधाना च तत्कर्था ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।

(१५५) चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बद्ध मन्यते ।
 विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घिता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटं ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बद्ध मानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियं ॥
 यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्षकषडूयनं तद्वत् कवरीभोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमास्त्रिष्य चुम्बति ।

भाले तथा वयस्याया आरभेत्तिलकक्रियां ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चाऽपि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुञ्जरीक्षते ।
 नित्यं दृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बद्ध तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं ।
 प्रार्थयत्यस्यमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
 भाषते स्वनृतं क्षिग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यब्रीडानि मध्यायाः ससमानत्रपाणि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः ॥

दिष्मन्तं यथा मम ।

“अनिकगतमपि मामिद्यमलोकयतोव हन्त इहापि ।

सरसनखक्षतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलं ॥

मथा ।

(१५६) लेख्यप्रस्थापनैः क्षिग्धैर्वोक्षितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतीसंप्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥

दूत्यश्च ।

(१५७) दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदि-
शब्दान्ताम्बुलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ॥ तत्र सखी यथा ।

“शाश्वन्मुञ्चतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्थिअ पिआसिओ विअ लहीअसि जासि ता किमन्नत्तो ।

अ मणं विवारओ इधअत्थि घरे घनरसं पिअन्ताणं”* ॥

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ॥

दूतीगुणानाह ।

(१५८) कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

माधुर्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ।

एताः दूत्यः ॥ अथ प्रतिनायकः ।

(१५९) धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥

अथा रामस्य रावणः ॥ अयोद्दीपनविभावाः ।

(१६०) उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।

ते च ।

(१६१) आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालाद्यस्तथा ॥

* पन्थिअ इति । पात्र्य पिपासित इव अक्षसे यासि तत् किमन्वच ।
न मनाअपि वारअ इहास्ति अहे घनरसं पिबता । इति सं टी० ।

षेष्टादीत्यादिब्रह्माद्रूपभूषणादयः । कासादीत्यादिब्रह्मात्
चन्द्रचन्दनकोकिलाद्यापभमरझङ्कारादयः ॥ तत्र चन्द्रो यथा
मम ।

“करमुदयमहीधरसनाये गलिततमःपटसांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेशणं विचुम्बत्ययममरेशदिभो मुखं सुधांशुः”॥

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्षणे वक्ष्यते ।

अथानुभावाः ।

(१६२) उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्विर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥

चः खलु लोके सोतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरात्मनोद्दी-
पनकारणैरीमादेरन्तर्दुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन् का-
र्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसा-
वित्याह ।

(१६३) उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः
स तत्स्वरूपवर्षणे वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

(१६४) विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कस्यनाऽऽन्तरो धर्मः ।

(१६५) सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥

गोबलीवर्हन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

(१६६) स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्त्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

तत्र ।

(१६७) स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ।
वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिघर्माश्रमादिभिः ॥
हर्षाद्गतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
मदसंमदपीडाद्यैर्व्वैस्वर्थ्यं गद्गदं विदुः ॥
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
विषादमदरोषाद्यैर्व्वर्षान्यत्वं विवर्षता ॥
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजं ।
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥

यथा मम ।

“तनुसर्गादस्या दरमुकुलिते हन्त नघने
उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति उडतामङ्गमखिलं ।
कपोलौ घर्षार्द्रौ भ्रुवमुपरतामेषविषयं
मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमं” ॥

एवमन्वत् । अथ व्यभिचारिणः ।

(१६८) विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मद्यनिर्मग्यास्त्वयस्विंशच्च तद्भिदाः ॥

स्विरतया वर्त्तमाने हि रत्नादौ निर्व्वेदादयः प्रादुर्भाव-

तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्यभिचारिणः कथ्यन्ते ॥
के ते इत्याह ।

(१६६) निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता श्रौच्यमौक्षै विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वाभरणमलसतामर्षनिद्रावदित्याः ।
श्रौत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा
हर्षास्त्रयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥

तत्र निर्वेदः ।

(१७०) तत्त्वज्ञाना * पदोर्थादे † निर्वेदः स्वावमानना ।
दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ष्याच्छ्रुसितादि*कृत ॥

तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा ।

“मृत्कुम्भवास्तुकारभ्रूपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तनङ्गोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया” ॥

(१७१) आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पोडिताङ्गता ।
उत्पातजे स्तम्भताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥
राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनं ।
गजादेःस्तम्भकम्पादिः पांश्याद्याकुलतानिलात् ॥
इष्टार्द्धाः शुचोऽनिष्टाज्जेयाश्चान्ये यथायथं ।

* तत्त्वज्ञानमिह देहविषयादावनुपादेयत्वज्ञानमेव न तु जीवा-
त्मपरमात्मनोरभेदज्ञानं तस्मिन् सति मोक्ष एव न तु स्वाव-
माननं । टी० ।

† आदिपदात् पुराणश्रवणादीनां ग्रहः । टी० ।

* आदिपदात् सस्य कुक्कुर्माद्भावनादीनां ग्रहणं । टी० ।

तत्र प्रचुरो वया ।

“अर्थमर्थमिति वादिनं नृपं मोऽनवेक्ष्य भरतायजो वतः ।

वचकोपदहनार्थिषं ततः सन्दधे दृत्रमुदयतारकां” ॥

एवमन्यदूष्णं । अथ दैन्यं ।

(१७२) दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिच्छत् ॥

वया ।

“दृष्टोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्वूषावशेषं गृहं
कासोऽभ्यर्षजसागमः कुत्रस्त्रिणी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।

बन्नात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरास्रसां निजवधूं सञ्चिरं रोदिति” ॥

अथ अमः ।

(१७३) खेदो रत्यध्वगत्यादेः आसनिद्रादिक्लेशमः ।

वया ।

“अथः पुरीपरिवरे च शिरीषमृदी

गत्वा जवान्निचतुराणि पदानि शीता ।

गन्तव्यमस्ति किञ्चिदित्यसहस्रुवाणा

रामाशुषः कृतवती प्रथमावतारं” ॥

अथ मदः ।

(१७४) सम्मोहानन्दसम्मोदो मदो मद्योपयोगजः ॥

अमुना चोत्तमः शोते मध्ये हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥

वया ।

“प्रातिभं” चिरसकेषु † गतानां वक्रवाक्चरचनारमणीवः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः” ॥

अथ जडता ।

(१७५) अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणदृष्टीभावादयस्तत्र ॥

यथा मम कुवलयाम्बुचरिते प्राकृतकाव्ये ।

“अवरिच तं जुञ्जुञ्जलं अन्धोन्धविद्विदसजसमन्वरदिष्टिं ।

आलक्ष्योपिचं विच्य खनमेतं तत्पत्तिचं मुहसङ्गं” ‡ ॥

अथोद्यता ।

(१७६) शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुद्यता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥

यथा ।

“प्रणयिषखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्खलितत्रिरीषपुष्पहननैरपि ताम्बति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव अस्त्रमुपक्षिपतः

पततु त्रिरसकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः” ॥

अथ मोहः ।

* प्रातिभं प्रागल्भ्यं इति । टी० ।

† चिरसकेषु मयेनेति । टी० ।

‡ नवरिच इति । केवलं तद् युवयुगसमन्धोन्धनिहितसजसम-
न्वरदृष्टि । आलक्ष्योपिचमिव क्षयमात्रं तत्र स्थितं मुहसङ्ग-
मिति सं । टी० । अवरिचशब्दः केवकार्थोपदेशी ।

(१७७) मोहे विचिन्तता भीतिकुःखावेगानुचिन्तकैः ।
घूर्षणागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिह्यत् ॥

वधा ।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्राम्यतेन्द्रियाणां ।
अज्ञातभर्तृव्यथना मुहूर्त्तं हतोपकारेव रतिर्बभूव” ॥

अथ विबोधः ।

(१७८) निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककृत् ॥

वधा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयिता पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचक्षितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणा-
मग्निचिसभुजचक्रा स्तेवभेदं तदस्यः” ॥

अथ सङ्गः ।

(१७९) स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयम्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥

वधा ।

“मामाकाशप्रखिहितभुजं निर्दृष्टास्तेवहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया सङ्गसन्दर्भेन ।
पद्मनीनां न खलु वज्रप्रो न खलीदेवताणां
मुक्ताखुखाकृत्किमस्येवमशुखेनाः पतन्ति” ॥

अथापकारः ।

(१८०) मनःशेषस्वपन्नारो ग्रहाद्यावेग्रनादिजः ।

भूपालकम्पप्रखेदफेनलासादिकारकः ॥

यथा ।

“आच्छिद्यभूमिं रश्मितारमुच्चैर्लङ्घ्यजाकारहृत्तरुं ।

केनाद्यमानं पतिमापगानामशावपन्नारिचमात्रवृद्धे” ॥

अथ गर्वः ।

(१८१) गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासक्तुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविगथादिह्यम् ॥

यथा ।

“भृतायुधो चावदहं तावदन्वैः किमायुधैः ।

यदा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यता” * ॥

अथ मरणं ।

(१८२) शराद्यैर्भ्रारणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिह्यत् ।

यथा ।

“रामवन्धयन्नेष ताडिता दुःसहेन हृदये निष्वाचरी ।

गन्धबद्गुधिरचन्दनोच्चिता जीवितेन्नवयति जगाम सा” ॥

अथास्यं ।

(१८३) आलस्यं अमगर्भाद्यैर्जायं जुम्भासितादिह्यत् ॥

यथा ।

* यत्र सिद्धं ममास्त्रेण वद तत् केन साध्यते इत्युत्तरार्जस्य
याठान्तरः ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीं ।
जुञ्जते मुञ्जराधीना वासा गर्भभराक्षया” ॥

अथामर्षः ।

(१८४) निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
नेचरागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिह्यत् ॥

अथा ।

“प्रावक्षिन्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि ब्रह्मण्यहमहाव्रतं” ॥

अथ निद्रा ।

(१८५) चेतःसम्मीलनं निद्रा अमक्तममदादिजं ।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणं ॥

अथा ।

“सार्थकानर्थकपदं भ्रुवती मन्बराक्षरं ।
निद्रार्द्धमीक्षिताक्षी सा लिखितेवाक्षि मे हृदि” ॥

अथावहित्या ।

(१८६) भयगौरवलज्जादेर्दृष्याकारगुप्तिरवहित्या ।
व्यापारान्तरसप्तयन्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥

अथा ।

“एवं वादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
क्षीलाकमक्षपचाषि गच्छामास पार्श्वती” ॥

अथोत्सृष्यं ।

(१८७) इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं काव्यरूपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरालेद्दीर्घनिश्चसितादिहृत् ॥

अथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरसा एव चैवचपा-
स्ते चोन्मीलितमासतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिशाः ।
या चैवास्त्रि तथापि तत्र सुरतव्यापारखोलाविधौ
रेवारोधसि वेतमीतदतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसन-
धर्मयोगिताद् यमिचारिभावस्यापि रसब्रह्मवाच्यत्वेन नतार्थं
मन्तव्यं ॥ अथोक्त्यादः ।

(१८८) चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्थानदासरुदितगीतप्रलपनादिहृत् ॥

अथा मम ।

“भ्रातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समन्तात्
प्रासाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किं” ।

स्रङ्कारमनुभूय सानन्दं ।

ब्रूषे किमोमिति सखे कथयाशु तयो

किं किं व्यवसति कुतोऽस्ति च कीदृशीर्षं ॥

अथ ब्रह्मा ।

(१८९) परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणं ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वलोकास्यशोषहृत् ॥

अथा मम ।

“प्राज्ञेन प्रहितनखरेव्वङ्गकेषु अपान्ते
आतातङ्का रचयति चिरं चन्दनास्त्रेपनाजि ।
धत्ते साधामसहदधरे दत्तदन्नावघाते
सामाङ्गीयं चकितमभितस्युषी विधिपत्नी” ॥

अथ सतिः ।

(१८०) सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूसमुन्नमनादिह्यत् ।
सृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥

अथा मम ।

“मद्यि सकपटं किञ्चित् कापि प्रणीतविक्षोभने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्य्यम्बिजृम्भिततारकं ।
स्मितमुपगतामासीं दृष्ट्वा ससञ्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननं” ॥

अथ मतिः ।

(१८१) नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ॥
स्मेरता धृतिसन्तोषौ बद्धमानश्च तद्गवाः ॥

अथा ।

“असंशयं अचपरियहसमा यदार्यमस्यामभिसाधि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥

अथ व्याधिः ।

(१८२) व्याधिर्धरादिर्व्याताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिह्यत् ।
तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । ग्रैथमयत्वे उत्कम्पनादयः ।

सदृमुदाहरणं । अथ चासः ।

(१८३) निर्घातविद्युदुक्ताद्यैस्त्रासः कल्पदिकारकः ॥

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविचङ्कितोरवः सुराङ्गनास्त्राविसोत्सङ्घट्टवः ।
उपाधयुः कल्पितपाषिपत्तवाः बलीजनस्यापि विसोकनीयतां”*॥

अथ व्रीडा ।

(१८४) धार्ष्याभावो व्रीडा वदनानमनादिहृद् दुराचारात् ।

यथा । “मयि सकपटमित्यादि” । अथ हर्षः ।

(१८५) हर्षस्त्रिष्टावाग्नेर्मनःप्रसादोऽभ्रुगद्गदादिकरः ॥

यथा ।

“समीक्ष्य पुनस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा”॥

अथास्रया ।

(१८६) अस्रयान्यगुणहर्षानामौद्वत्यादसञ्चिन्ता ।

दोषोद्दोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिहृत् ॥

यथा ।

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानममहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनी”॥

अथ विषादः ।

* परिस्फुरदिति अत्रविहारवर्जनमिति टीका ।

(१८७) उपायाभावजन्मा तु विवादः सत्त्वसङ्क्षयः ।

निःश्रासोच्छ्वासश्चापसहायान्पेषणादिह्यत् ॥

यथा मम ।

“एषा कुटिलघघनेन चिउरकडापेष तुह निबडा वेनी ।

महसहि दावह दंभह आश्रयनद्विभ कासउररह्व हिश्रं” *॥

अथ धृतिः ।

(१८८) ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णासृष्टता धृतिः ।

सौहित्यवचनेक्षासहासप्रतिभादिह्यत् ॥

यथा मम ।

“कृता दीनत्रिपीडनां निजजने बडा वषोवियहं

नैवालोच्य गरीचसीरपि चिरादामुष्णिकीर्यातनाः ।

इष्योचाः परिषद्धिताः खलु मया बन्धाः हते धाम्यते

नोवाराञ्छलिनापि केवलमहो वेवं हतार्था तनुः” ॥

अथ अपस्तता ।

(१८९) मात्सर्य्यदेवरागादेश्चापत्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपाकथ्यस्वच्छन्दाश्रयादयः ॥

यथा ।

“अन्धासु तावदुपमर्द्दवहासु भङ्ग

लोखं विनोदय मनः सुमनोखतासु ।

* श्वेति । एषा कुटिलघघनेन चिउरकडापेन तव निबडा वेनी ।
मम सलि दावयति दभत्यावसयद्धिरिब काषोरगीव हदरं ।
इति सं । टी० ॥

मुग्धामजातरजयं कश्चिकामकाले
 यथै कदर्यंयथि किं नवमाशिकायाः” ॥

अथ ज्ञानिः ।

(२००) रत्यावात्समनज्ञापसुत्विपासादिसम्भवा ।
 म्मानिर्निष्प्रायताकम्पकार्यानुत्साहतादिहान् ॥

अथा ।

“किञ्चल्यमिव मुग्धं बन्धनादिप्रसूनं
 इदमकुसुमशोषी दाहयो दीर्घशोकः ।
 म्मपयति परिपाशु काममखाः प्ररोरं
 प्ररदिञ्च इव यथैः केतकीपत्रमथै” ॥

अथ चिन्ता ।

(२०१) ध्यानं चिन्ता चिन्तानाप्तेः प्रून्यताश्वासतापहान् ।

अथा मतः ।

“कमलेषु विवसिहृष संघोएनी विरोधिषं प्रप्रिविषं ।
 करचक्षपक्षयमुषी किं चिन्तयि सुमुखि चन्तरादिचदिचया” ॥

अथ वितर्कः ।

(२०२) तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥

अथा । “ किं इद्भुः प्रिषयेत्यादि” ॥ “एते च अथकिञ्चिद्भूमि-
 चारिभेदा इति बहुलं” तदुपलक्ष्यमित्याह ।

* कमलेषु इति । कमलेन विवसितेन संघोजयन्ती विरोधिषं प्रप्रिविषं । करचक्षपक्षयमुषी किं चिन्तयि सुमुखि चन्तरादिचदिचया । इति संटी ।

(२०३) रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्थुर्ध्वभिचारिणः ।

तथा हि शृङ्गारेऽनुच्छिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्था-
विष्यद्वाचा । हासः पुनरत्यक्षमानो व्यभिचार्यैव व्यभिचारि-
सचचयोमात् । तदुक्तं “रथावज्ञः परं भावः स्थाचितां प्रति-
पद्यते” । तत्कस्य स्थाचिनः कश्चिन् रसे सञ्चारितमित्याह ।

(२०४) शृङ्गारवीरयोर्धासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥

श्रान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यसमुच्चयं स्वयंभावितबुद्धिभिः ॥

अथ स्थावी भावः ।

(२०५) अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आसादाद्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सक्रमः ॥

चदुक्तं ।

“सकृच्चट्टत्वा भावानामन्येषामनुगामुकः ।

न तिरोधीयते स्थावी तैरसौ पुष्यते परमिति” ॥

तद्भेदानाह ।

(२०६) रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विषयस्येत्यमष्टौ प्रोक्ताः श्रमोऽपि च ॥

तत्र ।

(२०७) रतिर्मनोगुणूलेऽर्थे मनसः प्रवशाश्लिं ।

वागादिवैक्यताच्चेतोविक्रान्तो हास इष्यते ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैश्चायस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वैयानुत्साह उच्यते ।
 रौद्रशक्त्या तु जनितां चित्तवैकल्यदं भयं ॥
 दोषेषुषादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
 विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥
 विस्फारयेत्तसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
 श्रमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं ॥

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेतके हासः । रामायणे
 शोकः । महाभारते श्रमः । एवमन्नेऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा
 उत्पद्यमानेस्तेष्वैर्विद्वैरविद्वैस भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
 पुष्टा एव सद्दद्यानुभवसिद्धाः । किञ्च ।

(२०८) नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।
 तस्माद्भावा श्रमो प्रोक्ताः स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥
 यदुक्तं ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभवनं” ॥

अथ रसस्य भेदानाह ।

(२०९) शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रधीरभयानकाः ।
 बीभत्सोद्भूत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥

तत्र शृङ्गारः ।

(२१०) शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनचेतुकं ।
 उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥
 परोढां कर्त्तव्यित्वाच्च वेश्याञ्चाननुरागिणीं ।
 आलम्बनं नायिकाः सुर्दक्षिणायाश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बसुताद्युद्दीपनं मतं ।
 भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्णितः ॥
 त्यक्तौघ्यमरणास्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।
 स्थायी भावो रतिः श्यामवर्षोऽयं विष्णुदैवतः ॥

यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पति-
 रक्तस्वरूपा च वाक्त्रा आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दी-
 पनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ ।
 एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भे-
 दावाह ।

(२११) विप्रलम्बोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः ।

तत्र ।

(२१२) यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्बोऽसौ ॥

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

(२१३) स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥

तत्र ।

(२१४) अत्रणाहर्षनादापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥

अवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दि सखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं ॥

अभिलाषचिन्ता स्मृतिगुणकथनेद्वेगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडतामृतिरिति दशाश्च कामदशाः ॥

अभिलाषः स्मृत्वा चिन्ता प्राप्युपावादिचिन्तनम् ।

उन्मादसापरिच्छेदस्येत्तन्नाचेतनेष्वपि ॥
 अलक्षणात् प्रसापः साचेतसो धमसाङ्गं ।
 व्याधिसु दीर्घनिःशासपाद्युताह्वयतादकः ॥
 अज्ञा दीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्ताया ।

श्रेयं सद्यः । क्रमेणोदाहरणानि ।

“प्रेमाद्रीः प्रवचस्पृशः परिचवाद्वाडारामोदवा-
 सासामुग्धदृशो निषर्गमधुरासेष्टा भवेदुर्मेषि ।
 वासन्तःकरसल वास्यकरसयापाररोधीचषा-
 दासंसापरिकल्पितास्यपि भवत्यानन्दसान्द्रो लवः” ॥

अथ मासतीषासाद्दर्शनप्रकृटरागस्य माधवसामिसाधः ॥

“कथमीषे सुरप्राचीं साशास्यचीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुसुलः कामो निद्रां नैति निश्रीधिर्यो ॥

अथ कक्षासिन्धुविकाया रन्जसाददर्शनप्रकृटरागस्य नाच-
 कस्य चिन्ता । इदं मन । “नचि वकपटमिति” चादौ नाचकस्य
 स्यतिः । “नेचे सञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनं । “सावान्
 मुञ्चतीत्यादौ” उदेनः ।

“निभागशेषासु निद्रासु च लसं निमील्य नेचे वदया अयुस्यत ।

क नीलकण्ठ प्रजयोत्यस्यवागसत्यकण्ठार्थितवाञ्छवञ्चना” ।

अथ प्रसापः । “आतर्हिरेकेत्यादौ” उन्मादः ।

“वास्तुशामं वदनं इदं सरसं तवालयस्य वपुः ।

आवेदसति नितान्तं अनियरोमं सखि इदमः” ।

अथ व्याधिः ।

“भित्तिबीजस्यचक्षीण निहितं सर्वं सुनिश्चलं चक्रं ।
दीर्घो बीजासहरो एषोसाचेर जीव्य इति परं”* ॥

अथ जडता । इदं मम ॥

(२१५) रसविच्छेदहेतुत्वाभरणं नैव वर्ण्यते ।

आप्तप्रायन्तु तदाद्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ।

तत्रार्थं यथा ।

“श्रेयासिकां विदक्षितामवलोक्य तन्वी

प्राप्तान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ष्य सम्प्रति इतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहलै-

र्मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो ममस्नानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतत्रिखरे केलोपिकाः पद्मं

प्राणाः सत्परमेश्वरकठिना गच्छन्तु गच्छन्वमी” ॥

ममैतौ । तृतीयं यथा ।

कादम्ब्यां महाश्वेतापुण्डरीकहृत्तान्ते । एष च प्रकारः

करुणविप्रसन्नविषय इति वक्ष्यामः ॥ केचित्तु । “नयनप्रीतिः

प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्ख्यः । निद्राच्छेदस्तनुताविषय-

* भित्तिबीजं । विसिनीदण्डप्रयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलं चक्रं ।

दीर्घो निम्बासमर इव साधयति जीवयति परं । इति र्व० टी० ॥

निवृत्तिस्वपानात् । उन्मादो मूर्च्छास्यतिरित्येताः स्वरद्वया-
दत्रैव स्युः” इत्याहुः ॥ तत्र च ।

(२१६) आदौ वाच्यस्त्रिया रागः पुंसः पञ्चात्तदिङ्गितैः ॥

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः ।
आदौ पुंसानुरागे सन्भवत्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

(२१७) नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतं ॥

तन्नीलीरागमास्थान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ।

कुसुम्भरागं तं प्राङ्गुर्यदपैति च शोभते ॥

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ।

अथ मानः ।

(२१८) मानः कोपः स तु द्वेषा प्रणयेर्ध्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो वर्धनीयः ।

उदाहरणं । तत्र नायकस्य यथा ।

“अस्त्रीअपसुत्तत्र विणिमीलितग्रह देसु सुहस्र मज्जह ओआसं ।

गण्डपरिउम्बणपुल्लइअङ्ग न उणो चिरादस्सं”* ॥

* अली इति । अलीप्रसुत्तत्र विनिमीलितग्रह देहि सुभय मज्ज-
मवकाशं । गण्डपरिसुम्बनपुष्कितान्ग न पुनस्त्रिरविध्यामीति
सं० । टी० ॥

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्षनावसरे । उभयोर्यथा ।

“पञ्चकुविष्णुं दोषं वि अलिअपशुन्ताणं माणदसाणं ।

विचलनिदङ्गुषीसासदिसकआणं को मल्लः” * ॥

अनुनयपर्यन्तासहने तस्य न विप्रसन्नभेदता किन्तु सभोगस-
ञ्चारीर्थास्वभावत्वं । यथा ।

“भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीचते
दङ्गायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्व्वह्यं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥

यथा वा ।

“एकस्मिन् ब्रह्मणे पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्बतो-
रन्योन्यस्य हृदिस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवं ।
दन्त्योः ब्रह्मकैरपाङ्गवस्त्रनाम्निश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भ्रष्टो मानकलिः सहासरभसव्यासककण्ठपदः” ॥

(२१९) पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥

ईर्ष्या मानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्सवप्रायितभोगाङ्गान्त्सखलनसम्भवा ॥

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रवृत्तिनि कौसुममाननासिखेन ।

तदहितसुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्दयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥

* पञ्चकुविष्णुमिति । प्रवृत्तयकुपितयोर्दयोरप्यसुप्तयोर्माननिव-
द्भवोः । निष्पन्ननिदङ्गुषीसासदिसकसर्षोः को मल्ल इति । सं० । टी० ।

यद्योगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्त्रुकेन
स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदट्टं ।
प्रतिदिग्भ्रमपरस्त्रीसङ्गभ्रंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन ब्रह्मो वरीतुं” ॥

एवमन्वय ।

(२१०) साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरं ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥
सामादौ तु परिशीणे स्यादुपेक्षावधारणं ।
रभसत्रासदुर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरं ॥

यथा । “नो चाटुअवणे इत्यादि” ॥ अत्र हि सामादयः पञ्च
सञ्चिताः । रसान्तरमूहं ॥ अथ प्रवासः ।

(२११) प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्य्याच्छापाञ्च सम्भ्रमात् ।
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥
निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किञ्च ।

(२१२) अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता दृशतारुचिः ॥
अधृतिः स्यादनालम्बस्तम्भयोन्मादमूर्च्छनाः ।
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥
असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ।

अरुचिर्व्यसुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः ॥
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।
तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा ॥

ब्रह्मं स्पष्टं । एकदेशतो यथा मम तातपादानां ।

“चिन्ताभिः क्षिप्तं मनः करतले लीना कपोलखली
प्रत्यूषक्षणेदेवपाण्डुवदनं श्यामैकखिलोऽधरः ।

अस्मःश्रीकरपद्मिनीकिञ्चलयेर्जापैति तापः श्रमं
कोऽस्त्राः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामोदुर्गा” ॥

(२२३) भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ।

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यं । तत्र भावी यथा मम ।

“सामः सुन्दरि याहि पान्य दयिते शोकं वृथा मा हयाः
शोकसे गमने कुतो मम ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ।
श्रीघ्नं न प्रयसीति मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा
भूयानस्य सह तया जिगमिषोर्जीवस्य मे सम्भ्रमः” ॥

भवन् यथा ।

“प्रस्नानं वस्त्रयैः हतं प्रियसखैरसैरजस्रं नतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चिन्तेन गन्तुं पुरः ।
घातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत् सार्धः किमु त्यज्यते” ॥

भूतो यथा । “चिन्ताभिः क्षिप्तमित्यादि” । प्रापाद् यथा ।

“तां जानीया इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पा-
तादिवः । यथा । विक्रमोर्ष्यामुर्ष्वश्रीपुरुवरयोः ॥

अथ पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामभोक्तानाञ्चाङ्गासौष्ठ-
वादीनामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र सन्धयेऽपि चिरन्तन-
प्रविष्ट्या विविञ्च प्रतिपादनं ॥

अथ कश्चः ।

(२५४) यूनोरेकत्तरस्मिन् गतवन्ति लोकात्तरं पुनर्लभ्ये ॥

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रसन्धाख्यः ।

यथा कादम्बरीं पुण्डरीकमहाश्वेतादृशान्ते ॥

पुनरलभ्ये प्ररीरान्तरेष वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।
किञ्चाचाकाशरसस्तीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याग-
चा रतेदङ्गवात् । अथन्तु “कश्चः” इत्यभिवृत्ता मन्यन्ते । यथाच
“सङ्गमप्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रसन्धशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो
भेद एव इति” केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूपविवेचसम्भवाद्भि-
न्नमपि मन्यन्ते । अथ सम्भोगः ॥

(२५५) दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ॥

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ।

आदिशब्दादन्योन्याधरपानसुम्ननादयः । यथा । “शून्यं
वासृष्टमित्यादि” ।

(२५६) संख्यातुमशक्यतया कुम्बनपरिरम्भनादिवज्जुभेदात् ॥

अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ।

तत्र स्थादृत्तुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ॥

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रमृतिः ।

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं श्लुचि मेध्यमन्यच्च ॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिन्नोके ऋषि मेधमुज्ज्वलं दर्शनीयं
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

(२२७) कथितस्तुर्विधोऽसावानन्तर्याणु पूर्वरागादेः ।

वदुक्तं ।

“न विना विप्रसम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्रुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयासागे विवर्द्धते ॥

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्ष्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानां ।

“चेमं ते ननु पञ्चसाष्टि क्विषत्रं चेमं महङ्गं दृढं

एतादृक् क्षत्रता कुतस्तुह पुषो पुङ्गं शरीरं जदो ।

केनाहं पृथुस्तः प्रिये प्रसदृशीदेहस्तु सखीसनात्

मत्तः सुभ्रु न कापि मे जद इयं चेमं कुदो पुच्छसि”* ॥

एवमन्यत्राप्युक्तं । अथ हासः ।

* चेमं ते इति संस्कृतेन नायकस्य प्रश्नः । प्राङ्गतेन नायिकाया
उत्तरं । क्विषत्रं क्षत्रवं चेमं ममाङ्गं दृढं अतिश्रयं क्षत्रं यन्म-
माङ्गं तदेव चेममित्यर्थः ।

† अपरी यथा मम ।

“पदप्रथतमाशोक्य कान्तमेकान्तकातरं ।

मुञ्चन्ती वाप्यसन्तानं सुमुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्ते घोरक्षतान्तवक्त्रकुहरात् त्वं पुच्छपुञ्जिन मे

मुक्ता क्षन्त तदर्जनमभरं प्रत्नङ्गमाणिङ्ग मां ।

इत्याकर्ष्यं निमीलितार्जनयनं स्मेरं शनैरानतं

सोच्छासं वदनाम्बुजं मृगदृष्टः स्मेरं चुचुम्बे प्रियः” टी० १२ ॥

(२२८) विकृताकारवाग्नेश्चेष्टादेः कुङ्कुमाङ्गवेत् ॥
 हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ।
 विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ॥
 तद्त्रालम्बनं प्राङ्गस्तच्चेष्टेहीपनं मतं ।
 अनुभावोऽस्त्रिसङ्कोचवदनसोरतादिकः ॥
 निद्रालस्यावचित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ।
 ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ॥
 नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ।
 ईषद्विक्रासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरं ॥
 किञ्चिन्नक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।
 मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितं ॥
 अपहसितं सास्त्राक्षं विल्लिप्राङ्गं भवत्यतिहसितं ।

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्वधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।
 अमी समाप्राप्य च तर्कवादान् समागताः कुङ्कुटमिअपादाः ।
 अस्य गटकमेककप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।

अत्र च ।

(२२९) यस्य हासः स चेत् कापि सात्तान्नैव निबध्यते ॥
 तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।
 अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ॥
 सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ।

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यं । अथ कर्षणः ।

(२३०) दृष्टनाशादनिष्टाग्निः करुणाख्यो रसो भवेत् ॥
 धीरैः कपोतवर्षोऽयं कथितो यमदैवतः ।
 शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतं ॥
 तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
 अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ॥
 वैवर्ष्योच्छ्वासनिश्वासरस्तम्भप्रलपनानि च ।
 निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्रुतिश्रमाः ॥
 विषादजडलेम्भादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ।

शोच्यं विगृह्यन्मुप्रसृति । यथा मम राघवविलासे ।
 “विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
 अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तमं” ॥
 अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनि-
 न्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाग्नादावप्युदाहार्यं । परिपोषस्तु
 महाभारते स्त्रीपर्व्वणि द्रष्टव्यः । अस्य कर्षणविप्रलम्भाद्दे-
 माह ।

(२३१) शोकस्थायितया भिक्षो विप्रलम्भादयं रसः ॥
 विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगक्षेतुकः ।

अथ रौद्रः ।

(२३२) रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ॥
 आलम्बनमरिस्तात्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारसैश्वैव ॥
 सङ्ग्रामसन्धुमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ।
 भुविभङ्गोष्ठनिर्हंशवाङ्मोहनतर्ज्जनाः ॥
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।
 अनुभावास्तथा क्षेपकूरसन्दर्शनादयः ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेषथवो मदः ।
 मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥

अथ ।

“कृतमनुभूतं दृष्टं वा चैरिदं गुह्य पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिर्हृदायुधैः ।
 नरकरिपुषा साङ्गं तेषां षभीमकिरीटिना-
 मथमहमसृष्टोदोर्मासैः करोमि दिग्वा बलिं” ॥

अथ युद्धवीराङ्गदमाह ।

(२३३) रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ।

अथ वीरः ।

(२३४) उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ॥
 महेन्द्रदैवतो हेमवर्षोऽयं समुदाहृतः ।
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्पेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मायुहैर्दयया च समन्वितस्तुर्हा स्यात् ॥

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्त-
समुद्रमुद्रितमद्योनिर्व्याजदानावधिरिति” । अत्र परशुरामस्य त्यागे उल्काहः स्वाची भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरासम्भ्रनविभावैः सत्पाश्ववसावादिभिस्त्रोद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागा-
दिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहञ्च भार्याभ्रातृसुताञ्च ये ।

यस्य लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतं” ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भो लङ्केश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतं ।

नैवञ्चेत् स्मरदूषणत्रिगिरसां कण्ठासृजा पङ्कजः

पञ्च नैष सच्चिद्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्भूकृतः” ॥

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“त्रिरामुच्चैः स्मृत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तद्यापि तावत् किं भक्षणाल्चं विरतो गदत्सन्” ॥

एष्यपि भावादयः पूर्वोदाहरणवद्वृत्त्याः ।

अथ भयानकः ।

(२३५) भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्वीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
ब्रह्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्चालम्बनं मतं ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्त्यगद्गदस्वरभाषणं ।
प्रलयखेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्प्राप्तसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्व्याद्या व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावाद्दपाश्च अपामन्तःकश्चुकि
कश्चुकश्च विघ्नति चासादयं वामन इत्यादि” ॥

अथ बीभत्सः ।

(२३६) जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्षो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिण्डितमेदास्थालम्बनं मतं ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं ॥
निष्ठीवनास्रवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोक्षोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ।

यथा ।

“उक्तव्योक्तव्यं कृत्स्निं प्रथममथ पृथुच्छोद्यभूयांसि मांसान्-
सस्त्रिकृष्टपिण्डाद्यवयवसुस्रभान्युत्पूतीनि अग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
दङ्गस्त्रादस्त्रिसंखं स्रपुटगतमपि क्रथमथ्ययमन्ति” ॥

अथाहुतः ।

(२३७) अहुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥
पीतवर्षी वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतं ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिदर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दृष्टाच्चित्तचन्द्रशेखरधनुर्दृष्टावभङ्गोद्यत-
वृद्धारधनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्रुह्याण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति” ॥

अथ शान्तः ।

(२३८) शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाऽश्लेषवस्तुनिःसारता तु या ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमश्चरिज्ञेचतीर्थरम्यवनादयः ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याद्यानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥

निर्वेददर्षस्ररक्षमतिभूतदयादयः ।

यथा ।

“रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतञ्जरत्कन्वाखवसाध्वगैः
सचासञ्च सकीतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्याजोद्धतचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्चां विलुण्ठिष्यति” ॥

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ॥

(२३९) निरङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तिताद्याग्नेर्दर्मनादङ्कारोप-
ग्रभो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाङ्कारप्रभ्रमैकरूपत्वात्
तच्चान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तं ॥
ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु ब्रह्मप्रमाणः” ॥

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिल-
क्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्व-
मित्युच्यते ।

(२४०) युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः श्रमः स एव यतः ।

रस्तामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥

यस्यास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ।
उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखं ।
दृष्ट्वाद्यसुखस्यैते गार्हतः षोडशीं कलां ॥
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं ब्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।
तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं ।
अथे गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो जिनयन
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव मेध्यामि दिवसान्” ॥

अथ मुनीन्द्रसम्मतो वत्सलः ।

(२४१) स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतं ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्त्यद्भादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरसुम्बनमीक्षणं ॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का क्षर्षगर्वाद्यो मताः ॥
पद्मगर्भच्छविर्व्यसो दैवतं लोकमातरः ।

“यदाह धाञ्चा प्रथमोदितं वचो
 यथौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीं ।
 अभूच्च नमः प्रशिपातत्रिचया
 पितुर्मुदं तेन ततान्न चोऽर्भकः” ॥

एषाञ्च रसार्गां परस्परविरोधमाह ।

(२४२) आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥
 भयानकेन करुणेनापि दास्यो विरोधभाक् ।
 करुणो दास्यश्टङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
 रौद्रस्तु दास्यश्टङ्गारभयानकरसैरपि ।
 भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
 श्टङ्गारवीररौद्राख्यदास्यशान्तैर्भयानकैः ।
 शान्तस्तु वीरश्टङ्गाररौद्रदास्यभयानकैः ॥
 श्टङ्गारेण तु वीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

आद्यः श्टङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

(२४३) कुतोऽपि कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥
 उन्मादादिर्नतु स्थायी पात्रेन स्थैर्यमेति यत् ।

यथा । विक्रमोर्व्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

(२४४) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदथौ ॥
 सन्धिः शबलता चेति सर्व्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

रसनधर्मयोगिताङ्गावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

(२४५) सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोर्रसभावयोः” ॥

इत्युक्तदिग्वा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन
सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपा-
दिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रस-
तामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः । तत्र
व्यभिचारी यथा । “एवं वादिनि देवर्षावित्यादि” । अत्राव-
हित्या देवविषया रतिः । यथा कुन्दमालार्था ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

मरके वा मरकान्तक प्रकामं ।

श्रवधीरितशारदारविन्दौ

शरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विश्लोकनेनैव तवाऽमुना मुने

कृतः कृतार्थोऽस्ति निर्वाहतां हृषा ।

तथापि ब्रुश्रुपुरहं गरीयमीर्

गिरोऽद्यवा श्रेयसि केन दृष्यते” ॥

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“तदाजिराजिनिर्दूतधूलीपटलपङ्क्तिनां ।

न धत्ते मिरसा गङ्गां भूरिभारमिषा सरः” ॥

एवमन्यत् ।

उद्दुङ्गमाचखायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यसम्प्रेदयारम्भ इवाम्बुरात्रिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विस्रोचनानि” ॥

अत्र पार्ष्वतीविषया भगवतो रतिः ॥ ननूक्तं “प्रपानकरसव-
दिभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः पार्ष्व-
काभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

(२४६) यथा मरोचखण्डादेरेकीभावे प्रपानको ॥

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ ।

(२४७) अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
यीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वापलक्षणपरं बोधं तच्च बालव्युत्प-
त्तये एकदेशतो दर्शयते ।

(२४८) उपनायकसंस्थायां मुनिगुरूपत्नीगतायाञ्च ।

वज्रनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायां ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्दधमपात्रतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्व्वादिगतकोपे ॥

शान्ते च हीननिष्ठे गुर्व्याख्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगतौ तथा धीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरौ वर्म चर्ममिदं बालाहमेकाकिनी
 शोणीमावृणुते तेमालमलिनच्छायातमःसन्ततिः ।
 तन्मे सुन्दर मुञ्च हृष्य सहसा वर्त्मिति गोप्या गिरः
 श्रुत्वा तां परिरम्भ मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” ।

अज्ञनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“काम्ताला एव भुवन्त्रितयेऽपि मन्थे
 येषां हते सुतनु पाण्डुरयं कपोलः” ॥

अनुभयनिष्ठत्वे यथा । मासतीमाधवे नन्दनस्य मासत्यां ।

“पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं” इति
 श्रीमल्लोचनकाराः ॥

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्यां । सागरिकाया अन्योन्यदर्श-
 नात् प्राक् वत्सराजे रतिः ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-
 क्रीडावर्षने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“अधमम्लानद्रूपचवल्लीगिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
 अवाचित्यं गिरौ पुरो निषया स्वरुषानुत्कथयाञ्चकार भर्त्रा” ॥
 तिर्यग्गतत्वे यथा ।

“मस्तीमतस्तीषु वनाम्नरेषु वल्ल्याम्नरे वल्लभमाङ्गयन्ती ।

चक्षुद्विपक्षीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुर्वते स्य सङ्गी” ॥

आदिब्रह्माप्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविभ्राखलोखनयनः कन्योत्तराङ्गो मुञ्ज-

र्मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आभातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्गहोर्बिक्रमं कीर्त्तय-

ञ्चसास्कोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥

भयानकाभासो यथा ।

“अब्रह्मवन् मोढुमधीरखोचनः सहस्ररश्मिरिव बस्य दर्शनं ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं जिनाय विभ्रद्विवसानि कौञ्जिकः” ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

(२४८) भावाभासो लज्जादिको तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥

स्यष्टं ।

(२४९) भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता ॥

क्रमेण यथा ।

“सुतनु जहृदि कोपं पश्य पादानतं मां

न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ॥

इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीस्त्रिताक्ष्यः

ययनजस्रमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चि” ॥

अत्र कथमोचनेनेर्थाख्यसञ्चारिभावस्य प्रमः ।

“चरुषपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निवृत्तकितवाचारेत्युक्त्वा हृषा परुषीकृते ।
प्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्नानस्नानहस्तया
नयनसखिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता” ॥

अथ विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसदृत्यापि दुःप्रापं ।

रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥

अथ हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वा कार्यं ब्रह्मलक्षणः क्व च सुखं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रब्रमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं ।

किं वक्ष्यन्मपकस्त्राषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्नास्थ्यमुपैषि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति” ॥

अथ वितर्कान्मुख्यमतिस्मरणशब्दादेव्यधृतिचिन्तानां ब्रह्म-
सता ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ढतीचः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ काव्यभेदमाह ।

(२५०) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतं ।

तत्र ।

(२५१) वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ॥

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्वा ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यं ।

(२५२) भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूला ।

अविवक्षितवाच्योऽन्येविवक्षितान्यपरवाच्यम् ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं प्राधितस्वरूपं । विवक्षितान्यप-
रवाच्यस्वभिधामूलः । अत्र एवात्र वाच्यं विवक्षितं । अन्यपरं
व्यञ्जनितं । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयत्येव व्यञ्जनार्थस्य
प्रकाशकः । यथा प्रदोषो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविवच-
तया पञ्चाभिर्देवैः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥

(२५३) अर्थान्तरं सङ्गमिने वाच्योऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्देवविध्यमृच्छति ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुखो
ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुखार्थस्य स्वविशे-
षरूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं । यथा ।

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुलामिदमूह्युगं न चमूह्युगः” ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनहत्याभिधया सामान्यकद-
ल्यादिरूपे मुखार्थे प्राधिता आद्यादिगुणविशेषकदल्यादि-
रूपमर्थे बोधयन्ति आद्याद्युतित्रयस्य व्यञ्जः । अत्र पुनः शब्दे
सर्वथा परित्यज्यर्थान्तरे परिणमति तत्र मुखार्थस्यात्यन्त-
तिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं । यथा ।

“निःश्यासान्ध इवादर्शसङ्गमा न प्रकाशते” ॥

अत्रान्धब्रह्मे मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेष-
भावाभावास्वार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं ॥ यथा ।

“भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणहे अज्ज मारिअो देव ।

जेसाअरूकअकुउज्जवादिना दरोअसीहेव” * ॥

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमस्य विधिः प्रकृतोऽनुपयुज्यमा-
नतया भ्रमविषये पर्यवस्यतीति विपरोतलक्षणाद्वा न
कार्या । यत्र सङ्गु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविद्योः
पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन
विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनितमेव । तदुक्तं ॥

“कचिद्वाद्यतया स्थातिः कचित्स्वातन्त्र्य बाधनं ।

पूर्वत्र लक्षणेव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥

अत्रापि मुख्यार्थस्वार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेष्टः न तु तिरो-
भावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्वात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ॥

(२५४) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

* भ्रम धम्मिअ इति । भ्रम धार्मिक विचक्षणः स चाऽस्य मारित-
त्वोऽन । जेसाअदीकअकुउज्जवादिना इति सं०दी० ॥

(२५५) तत्राद्यो रसभावादिरैक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गः । अत्र व्यङ्ग्यप्रती-
तेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्प-
सपन्नतव्यतिभेदवस्त्राघवाञ्च संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एक-
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्व-
निर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तं । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य
एकोऽपि सभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानसुखना-
दिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचिच्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का
गणनात्र सर्वेषां ॥

(२५६) शब्दार्थोभयशक्त्युत्पद्यङ्गोऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यङ्गव-
त्वेन अर्थशक्त्यङ्गवत्वेन शब्दार्थशक्त्यङ्गवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक-
मव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं । तत्र ।

(२५७) वस्तुलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्यङ्गवो द्विधा ।

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्यङ्गवो व्यङ्ग्यो यथा ॥

“पन्थिअ न एत्य सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्तअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु” * ॥

* पन्थिअ इति । पन्थिक नात्रालरोस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले यामे ।

उत्ततपयोधरं प्रेक्ष्य पुन र्यदिर्वससि तदस । इति सं० । टी० ।

अत्र सत्त्वादिशब्दशक्त्वा यद्युपभोगचमोऽसि तदास्त्विति वस्तु व्यज्यते ।

अलङ्काररूपेण यथा ॥ “दुर्गालङ्कितविग्रह इत्यादि” ॥
अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्षने
द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षनमस-
म्बद्धं मा प्रसाङ्गीदितोत्तरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः क-
स्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यज्यः ।
यथा वा ॥

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासे व्यज्यः । व्यज्य-
सालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ॥

(२५८) वस्तु वालङ्कृतिर्व्यापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यज्यो याति दादशभेदतां ॥

स्वतः सम्भवी औचित्यादहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्वा
सिद्धो न तौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ॥

“दृष्टिं हे प्रतिवेञ्जिनि क्षणमिहाप्यसङ्गुहे दास्यसि

प्रायेणास्य त्रिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमासाकुक्षं

नीरन्नासगुमासिसन्तु जरठच्छेदानस्यन्वयः” ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भावि-
परपुरुषोपभोगजनस्वस्रतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ॥

“दिग्नि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति
व्यतिरेकाखङ्कारो व्यज्यते ॥

“आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी” ॥

अत्रोपमाखङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना व्यञ्जकार्येण बलदेवः
अणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

“गाढकान्तदग्निस्तव्यथासङ्कटादरिबधुजनस्य चः ।

भ्राष्टविद्रुमदलान्बमोचयन्निर्दग्न् सुधि रूषा निजाधर” ॥

अत्र स्वतः सम्भविना विरोधाखङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः अत्रोप-
व्यापादितास्तेति समुच्चयाखङ्कारो व्यज्यः ॥

“सञ्जेह सुरहिमासो च आपञ्जेह जुम्भदग्निस्त्वसहे ।

अहिषससहन्नारमुधे चअपसवपत्तणे अमङ्गस्य धरे” * ॥

अत्र वसन्तः अरकारः कामो धन्वो युवतयो स्वच्छं पुष्याणि
धरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवत्सदनविजृम्भाणरूपं
वस्तु व्यनक्ति ॥

* सञ्जेह इति । सञ्जयति सुरभिमासो न चानयति युवतिजन-
कक्षसहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपक्षवपत्तनानमङ्गस्य
धरान् । इति सं० । टी० ।

“रजनीषु विमलभानोः करजासेन प्रकाशितं वीर ।

धवलथति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततं” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेष्वम्भकरजा-
सादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यञ्ज्यः ॥

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापक्रुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्री-
विनाशरूपं वस्तु व्यञ्ज्यते ॥

“धन्विणे नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुर्ह

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डसेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्त्तिराश्रित्यै

गानामष्टमतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुषां विपद्ये” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्यानामुपकारं करोषीति” विभावनालङ्कारो व्यञ्ज्यते ॥

“त्रिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दधति विन्मफलं शुक्रभाषकः” ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुष्पातित्रयसम्भ इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे कोटिसङ्घातमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पद्मता त्यक्ता पद्मताशीद्वियोगिनां” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्घातप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पद्मता

हरान् विमुच्य त्रियोनिनः श्रितेत्युत्प्रेषालङ्कारो व्यज्यते ॥

“मल्लिकामकुले चण्डि भाति मुञ्जवधुप्रतः ।

प्रयासे पञ्चवाणस्य ब्रह्ममापूरयन्निव” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्रप्रीढोक्तिषिद्धेन उत्प्रेषालङ्कारेण काम-
स्थायमुक्तादकः काव्यः प्राप्तस्तत्कथं “मानिनि मानं न मुञ्चसीति”
वस्तु व्यज्यते ॥

“महिलासहस्रभरिण तु हृदि श्रमे सुहृन्ना अमाश्रन्ती ।

अनुदिणमणसमाश्रुं अनुश्रं पि तनु एह” * ॥

“अशामाश्रन्तीति” कविनिबद्धवक्रप्रीढोक्तिषिद्धेन काव्य-
लिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति
विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागा-
द्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्रप्रीढोक्तिः कविप्रीढोक्तेरधिकं
सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च असङ्कति-
व्यञ्जनस्यैव रूपेषोत्प्रेषणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सह-
ृदयसंबन्धं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यम् ॥

(२५८) एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे

उभयव्रतयुद्धवे व्यङ्गे एकोध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिममृत्तचन्द्रचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

* महिलासहस्र इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग
सा अमाश्रन्ती । अनुदिनमनन्यमना अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति ॥
इति सं० । टी० ।

अभवत्प्रसादितसुरो मणोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव चञ्चकानां काव्यानां भेदः ।

(२६०)

तदष्टादशधा ध्वनिः ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
स्येति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वे-
नैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थाभयशक्तिमूलतया
पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च ।

(२६१) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ॥

“ध्वन्यः स एव तद्दृष्टो नयने तस्मैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्तु सन्मुखे सुमुखी” ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दे भाग्यवक्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा ॥

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य सन्मुखीगत्वादेव सन्धे प्रतिपाद्यत्वे “त्वामिति”

पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं तदर्थं लक्षयति । एवं वच्मोत्य-

नेनैव कर्त्तरि सन्धे “अस्मीति” पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं

मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समुदाय” इत्यादिवचनेनैव

“मल्लीमतस्त्रीषु वनान्तरेषु वल्लयन्तरे वल्लभमाङ्गधन्वी ।

सद्यदिपस्त्रीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुवते सा भङ्गी” ॥

आदिब्रह्मात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लवित्रासलोत्सगयनः कन्योत्तराङ्गो मुञ्ज-

मुञ्जा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आभातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्गहोर्षिक्रमं कीर्त्तय-

संसास्त्रोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥

भयानकाभासो यथा ।

“अब्रह्मवन् मोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव सख्य दर्शनं ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्दिवसानि कौत्रिकः” ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

(२४८) भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥

स्युष्टं ।

(२४९) भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिकुदयेः सन्धिः शबलता मता ॥

क्रमेण यथा ।

“सुतनु जहृदिहि कोपं पश्य पादानतं मां

न खलु तव कदाचित्कोप एवविधोऽभूत् ॥

इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीसिताच्छा

वयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चि ” ॥

अथ काष्पमौचनेनेर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य क्रमः ।

“चरुपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा हृषा परुषीकृते ।
प्रजति रमणि निःश्वस्योच्चैः स्तनस्त्रितहस्तया
नयनसखिसख्यद्वा दृष्टिः सखीषु निवेशिता” ॥

अथ विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसदृत्यापि दुःप्रापं ।

रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥

अथ हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वा कार्यं शत्रुसङ्घातः क्व च सुखं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रज्ञमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं ।
किं वक्ष्यन्मपकस्त्रापाः कृतधियः सन्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति” ॥

अथ वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणश्रद्धादैन्यधृतिचिन्तानां श्रव-
सता ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ढतीसः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ काव्यभेदमाह ।

(२५०) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतं ।
तत्र ।

(२५१) वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ॥
वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्वा ध्वनिर्गामोत्तमं काव्यं ।

(२५५) भेदौ ध्वनेरपि दावुदीरितौ लक्षणाभिधामूला ।

अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं ब्राधितस्वरूपं । विवक्षितान्यप-
रवाच्यस्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितं । अन्यपरं
व्यञ्जनितं । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकारवत्त्वेव व्यञ्ज्यार्थस्य
प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषय-
तया पञ्चाग्निर्देवः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥

(२५६) अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुखो
ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुखार्थस्य स्वविशे-
षरूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं । यथा ।

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुलामिदमूह्युगं न चमूहृद्भ्रः” ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनहत्यभिधया सामान्यकद-
ल्यादिरूपे मुखार्थे ब्राधिता जात्यादिगुणविभ्रितकदल्यादि-
रूपमर्थे बोधयन्ति जात्याद्यतिशयस्य व्यञ्जः । अत्र पुनः स्वार्थं
सर्वथा परित्यज्यर्थान्तरे परिणमति तत्र मुखार्थस्यात्यन्त-
तिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं । यथा ।

“निःश्यासान्ध इवादर्शसङ्गमा न प्रकारे” ॥

अत्रान्धब्रह्मे मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशातिव्यस्य व्यक्तः । अन्धत्वाप्रकाशब्रह्मयोः सामान्यविशेष-
भावाभावाकार्यान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं ॥ यथा ।

“भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणहो अस्स मारिओ देव ।

मोक्षाणईकअस्सुडुवासिना दरोअसीहेव” * ॥

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमा-
नतया भ्रमविषये पर्यवस्यतीति विपरोतलक्षणाशङ्का न
कार्या । यत्र खलु विधनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविधयोः
पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन
विधनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनितमेव । तदुक्तं ॥

“कचिद्वाध्यतवा स्वातिः कचित्स्वातस्त बाधनं ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥

अत्राद्ये मुख्यार्थस्वार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेष्टः न तु तिरो-
भावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्वात्यक्तं
तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्था ॥

(२५४) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यक्तो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यक्तः संलक्ष्य-
क्रमव्यक्तश्चेति द्विविधः ।

* भम धम्मिअ इति । भ्रम धार्मिक विचक्षणः स चाऽस्य मारित-
क्षेप । मोक्षानदीकअस्सुडुवासिना इति सं०दी० ॥ इति सं०दी० ॥

(२५५) तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जः । अत्र व्यञ्जप्रती-
तेर्बिम्भावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्प-
त्तपत्रगतव्यतिभेदवस्त्राघवाञ्च संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एक-
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जध्व-
निर्नाम काव्यमेकभेदमेवाहं । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य
शकोऽपि सभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बना-
दिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का
गणनाच सर्वेषां ॥

(२५६) शब्दार्थोभयशक्त्यत्यव्यञ्जोऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यञ्जस्तिविधः कथितो बुधैः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुराणरूपो यो व्यञ्जस्तस्य शब्दशक्त्युद्भव-
त्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक-
मव्यञ्जनाच्चो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं । तत्र ।

(२५७) वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यञ्जो यथा ॥

“पन्थिअ न एत्य सत्यरमत्यि मणं पत्यरत्यसे गामे ।

उन्नअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु” * ॥

* पन्थिअ इति । पथिक नात्रालोक्ति मनाक् प्रस्तरत्यसे ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुन र्यदिर्वससि तदस । इति सं० । टी० ।

अत्र सत्त्वादिशब्दशक्त्वा यद्युपभोगक्षमोऽपि तदास्त्विति वस्तु
स्यञ्चते ।

असङ्काररूपे यथा ॥ “दुर्गलङ्घितविग्रह इत्यादि” ॥
अत्र प्राकरणिकस्य उमागाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्षने
द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षणमश-
म्भुं मा प्रसाङ्गीदितोत्तरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः क-
स्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमासङ्कारो व्यञ्जः ।
यथा वा ॥

“अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ।

अहितः सहितः साधुर्यग्नोभिरसतामसि” ॥

अनामित इत्यादावपिशब्दाभावादिरोधाभाषो व्यञ्जः । व्यञ्ज-
सासङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादसङ्कारत्वमुपचर्यते ॥

(२५८) वस्तु बालकृतिर्व्यापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भित्तैर्व्यञ्ज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्यङ्गवो व्यञ्जो याति दादशभेदतां ॥

स्वतः सम्भवी श्रौचित्यादहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धो न लौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ॥

“दृष्टिं हे प्रतिवेग्निं क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि

प्रायेणास्य त्रिग्नोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमासाकुलं

गीरन्नास्तनुमासिखन्तु जरठच्छेदानस्यन्वयः” ॥

अग्नेन खतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भावि-
परपुहोपभोगजनसङ्गतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ॥

“दिग्नि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥

अग्नेन खतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति
अतिरेकाखङ्कारो व्यज्यते ॥

“आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥

अत्रोपमाखङ्काररूपेण खतः सम्भविना व्यञ्जकार्येण बलदेवः
अणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

“गाढकामदग्रनक्षत्रव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य चः ।

श्रोष्ठविद्रुमदलान्बमोचयन्निर्दग्न् बुधि रूपा निजाधर” ॥

अत्र खतः सम्भविना विरोधाखङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः अत्रवे
व्यापादिताश्चेति समुच्चयाखङ्कारो व्यञ्जः ॥

“सञ्जेद् सुरदिमासो च आपसेद् जुम्भद्ग्रनसङ्कलसहे ।

अद्विष्टअसहअरमुहे चअपसवपत्तये अमङ्गस्य ग्ररे” * ॥

अत्र वसन्तः अरकारः कामो धम्बो युवतयो सख्यं पुषाणि
ग्ररा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं
वस्तु व्यनक्ति ॥

* सञ्जेद् इति । सञ्जयति सुरभिमासो न चानयति युवतिजन-
कक्षसहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्तनानमङ्गस्य
ग्ररान् । इति सं० । टी० ।

“रत्रनीषु विमलभागेः करजालेन प्रकाशितं वीर ।

धवलस्यति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततं” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेऽद्भुत्करजा-
लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यञ्ज्यः ॥

“दञ्जाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापक्रुत्यलङ्कारेण भविव्यङ्गाक्षसश्री-
विनामरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

“धन्विस्ते नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिंताभोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डसेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक लत्कीर्त्तिराश्रियैौ

नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुषां विद्यहे” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति” विभावनालङ्कारो व्यञ्ज्यते ॥

“त्रिखरिणि क्व नु नाम किञ्चिद्विरं किमभिधानमसाक्करोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दधति विम्बफलं शुक्कवावकः” ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुष्पातित्रयसभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे कोटिसञ्ज्वलमुपेत्य मदनाशुनैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीदिव्योगिनां” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामञ्जराणां कोटि-
सञ्ज्वलप्राप्त्या निखिलविव्योगिमरणेन वस्तुना ञ्जराणां पञ्चता

भरान् विमुच्य विधोगिनः अन्तेत्युपेक्षासङ्कारो व्यज्यते ॥

“मत्सिकामुकुले चष्टि भाति नुञ्ज्याधुव्रतः ।

प्रयागे पञ्चवाणस्य ब्रह्ममापूरवन्निव” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्वेन उपेक्षासङ्कारेण काम-
स्वायमुच्चादकः काण्डः प्राप्तस्तत्कथं “मानिनि मागं न मुञ्चसीति”
वस्तु व्यज्यते ॥

“महिलासहस्रभरिए तुहृद्विभ्रमे सुहृद्व वा अमाश्रयी ।

अनुदिणमणस्यमाश्रयं अनुश्रं पि तनु एह” * ॥

“अशामाश्रयीति” कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्वेन काव्य-
लिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति
विशेषोक्त्यासङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागा-
द्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं
सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च असङ्कति-
व्यञ्जनस्यैव रूपेणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सह-
दयसंबन्धं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वं ॥

(२५८) एकः शब्दार्थशक्तयुत्ये

उभयशक्त्युद्भवे व्यञ्जे एकोध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिममुक्तचन्द्ररश्मिः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितभीमकेतमः ।

* महिलासहस्र इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग
सा अमाश्री । अनुदिनमनन्यमना अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति ।
इति सं० । टी० ।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥

अत्र माधवः हृष्यो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥
एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

(२६०)

तदष्टादशधा ध्वनिः ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्कुमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
श्चेति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वे-
नैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थाभयशक्तिमूलतया
पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च ।

(२६१) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥

तत्र अर्थान्तरसङ्कुमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ॥

“ध्वन्यः स एव तदृषो गयने तस्मैव गयने च ।

युवजममोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवक्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा ॥

“लामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीगत्वादेव लक्ष्णे प्रतिपाद्यत्वे “लामिति”

पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मोत्य-
नेनैव कर्त्तरि लक्ष्णे “अस्मीति” पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं
मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समुदाय” इत्यादिवचनेनैव

वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वञ्चोति” वचनं “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्नातिग्रहं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यक्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्गमित्वाद्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा ॥ “निश्वासान्ध इवेत्यादि” । वाक्यगतो यथा ॥ “उपहृतं वज्रं तचेत्यादि” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतं । पदगतत्वे यथा ।

“सावष्टं तदसौ कान्तिसद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूद्धुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र सावष्टादीनां तादृगनुभवेकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यं । अन्येषाम् तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनित्यपदेशः ॥ तदुक्तं ध्वनि कृता ।

“एकावचवसंख्येन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥

एवं भावादिष्वप्युक्तं ।

“भक्तिमुक्तिद्वेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य ज्ञानन्दनिस्सन्दं विदधाति सदागमः” ॥

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुषणाद्यकं प्रति सञ्ज्ञास्मार्थ-मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति ॥ ननु “सदागमः सदागम इवेति” न कथमुपमाध्वनिः । सदागमशब्दार्थयो रूपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् इत्यसंगोपनार्थमेव

हि द्वयर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सञ्ज्ञा-
क्षाभिधानस्यासम्भवात् ।

“अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
ब्रह्मशक्तिमूलौ संसृज्यक्रमभेदौ ॥

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समासेपितं

घातोऽस्त्राचक्षमौखिमन्तरमणिर्विभ्रम्भमत्रागतिः ।

आसुर्यं तव सौकुमार्यमतिभिः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीखनयतिकरं ब्रह्मेति तेनासितुं” ॥

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया ज्ञाता
ऽधीति वस्तु व्यथते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदा-
चिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना पदस्यैवेत-
रपदार्योत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविखीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाङ्गादक्षीणपुच्छचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणं ।

गिरच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्तका” ॥

अत्राशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफ-
लराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताङ्गादयोः
प्रत्याचनमित्यतिब्रह्मेतिदयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयस्योक्त्या । अत्र
च यच्चकस्य प्रौढैर्निमनरेषापि सम्भवात्स्वतः सम्भविता ॥

“पद्मनवसङ्ख्यपत्रगां त्वहानजसवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मानं गोपवत्युपमूर्द्धनि” ॥

इदं मम । अथ “पद्मनीति” कविप्रौढोक्तिषिद्धेन काव्यलि-
ङ्गाख्यकारेण न केऽप्यन्ये दातारस्य सद्गुणा इति व्यतिरेकाख-
्यकारोऽसङ्ख्यपदस्योक्तः । एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभे-
देषुदाहाख्यं । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थ-
ब्रह्मत्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवत्येकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये
पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥

(२६२) प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ।

प्रबन्धो महावाक्यं । अनकारोक्तदादशभेदोऽर्थब्रह्मत्यः ।
यथा महाभारते युधमोमायुसंवादे ॥

“असं खिला अज्ञानेऽस्मिन् युधमोमायुसकुले ।

कङ्कालवज्रले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥

इति दिवसे ब्रह्मस्य युधस्य अज्ञाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां
दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टं ॥

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतं ।

वज्रविभो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्षाभं बालमप्राप्तयौवनं ।

यद्भवाक्यात् कथं बालाख्यजध्वमविशङ्किताः” ॥

इति निम्नि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित
इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः । एव-
मन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥ एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतं ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि” । व्यञ्ज्यार्थस्य
यथा । “उच्चषिचलेत्यादि” । अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्य-
ञ्ज्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥

(२६३) पदांशवर्षारचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यञ्जो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वज्रज्ञो वेपथुमतीं
रहस्यास्थाधीव खगसि मृदु कर्षान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिबर्वस्वमधरं
वयं तस्मान्वेषान्मधुकर इतास्वं खलु हृती” ॥

अत्र “इता” इति न पुनर्दुस्वं प्राप्तवन्त इति ह्यन् प्रकृतेः ।

“मुञ्जरङ्गुलिसंघृताधरौघं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामं ।

मुखमंसविवर्त्तिपञ्चलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥

अत्र “तु” इति निपातस्नानुतापव्यञ्जकत्वं । “न्यङ्कारो ह्यय-
मेव मे चदरय इत्यादौ” । “अरय” इति वज्रवचनस्य “ता-
पय” इत्येकवचनस्य “अचैवेति” सर्वनाम्नः “निहन्तीति” “जीव-
तीति” च तिङ्कः “अहो” इत्यथयस्य “ग्रामटिकेति” करूपत-
द्धितस्य “विलुष्टमेति” श्युपसर्गस्य “भुञ्जेरिति” वज्रवचनस्य
व्यञ्जकत्वं ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
 नासाये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
 मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विद्यमाभाति ते
 तद्रूपाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि” ॥
 अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्येति” “परेति”
 च विशेषणद्वयस्य “मौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व-
 नाशः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रथमस्मारणस्य
 “असि भो” इति सोपहासोत्प्रासस्य “किं वा” इत्युत्तरपक्षदार्ढ्य-
 स्तुचकस्य वाग्व्यस्य “असीति वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्ज-
 कत्वं सहृदयमंवेष्टं । वर्त्तमानयोर्हदाहरिष्यते । प्रबन्धे महा-
 भारते ज्ञान्तः । रामायणे कश्यपः मासतीमाधवरत्नावस्त्रादौ
 शृङ्गारः । एवमन्यत्र ॥

(२६४) तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्भ्रताः ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संदृष्ट्या चैकरूपया ॥

वेदस्वामिशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ।

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाश्रता योजनेत्यर्थः । दिङ्मात्रं तूदा-
 द्वियते ।

“अत्युन्नतस्वनयुगा तरसायताणी

द्वारि स्त्रिता तदुपयानमष्टोत्सवाय ।

सा पूर्णकुम्भनवनोरज्जोरणस्रक्

सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते” ॥

अत्र “सनावेव पूर्णकुक्षौ वृष्टय इव नवनीरजस्रज इति”
रूपकध्वनिरसध्वन्द्वेरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धुम्वन्धमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निसम्पन्नसम्भवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यमौहृदसगर्भसमीरणानि” ॥

अत्र निसम्पन्नेत्यादिष्वसामूलध्वनीनां संछट्टिः ॥ अथ गुणी-
भूतव्यञ्जं ।

(२६५) अपरन्तु गुणीभूतव्यञ्जं वाच्यादनुत्तमे व्यञ्जे ॥

अपरं काव्यं । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

(२६६) तत्र स्यादितराङ्गं काक्षा सिप्रञ्च वाच्यसिद्धाङ्गं ।

सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं ॥

व्यञ्जमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ।

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यञ्जं यथा ।

“अयं स रमनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूहजघनस्यर्षी नीवीविस्रंसनः करः” ॥

अथ शृङ्गारः कस्यस्याङ्गं ।

“मानेक्षतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्वत्सैन्गसागररवोद्गतकर्षतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिसोःकः” ॥

अथौत्सुक्यत्राससन्धिसंज्ञातस्य कदम्बस्य राजविषयरतावन्न-
भावः ।

“जनस्त्राने भ्रान्तं कनकमृगदृष्ट्यान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुद्भु प्रस्रपितं ।
कृता लङ्काभर्तुर्भुवनपरिपाटीषु घटना
मयात्रं रामत्वं कुञ्जलवसुता न लधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।
वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोप-
नमपाहृतं । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतया
ऽङ्गतां नीतं । काक्ता चित्रं यथा ।

“मद्यमि कौरवव्रतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य हधिरं न पिबाम्युरसः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥

अत्र “मद्याम्येवेत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितं ।

“दीपयन् रोदसीरभ्रमेष ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र वैरिवंशदवानसः” ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानस-
त्वारोपसिद्धाङ्गं । “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ” विलोचन-
व्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ॥

“ब्राह्मणानिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्धनायते” ॥

अत्र परंपुरामो रचःकुलस्यं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यं ।

“सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनियहः ।

अन्वापदो नृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” ॥

अत्रान्वापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रश्न-
मोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नागामपि स्मृतित्यस्फुटं ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदर्शना ।

अहं प्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परं” ॥

अत्र प्रतीक्षमानोऽपि ब्राह्ममुनेस्तिर्य्यक्चोषिति बलात्कारोप-
भोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यगूढं ।

“वाषीरकुञ्जुञ्जीसज्जिकोलाहसं सुषन्तीए ।

घरकस्यवावठाए वङ्गए सीअन्ति अङ्गाहं” * ॥

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतामृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् “सीद-
न्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं ।
किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमासलङ्कारो व्यङ्ग्यः स
नुशीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारवि-
धायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“असङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्भातः” ॥

* वाषीर इति । वाषीरकुञ्जोञ्जीनशकुनिकोलाहसं प्रदणवन्त्याः ।
मृहकर्मथापुताया बध्नाः सीदन्ति अङ्गानि । सं० । कुञ्जो
जवामृहमिति चण्डीदासः ॥ टी० ॥

अथ च ब्रह्मान्तरादिना गोपनेकतत्त्वात् तस्य त्रिपर्यायः । यथा ।

“दृष्ट्या केवलवगोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनाथ स्वस्मितासि नाथ पतितां किं नाम नालम्बमे ।
एकस्त्वं विषयेषु खिन्नमनसां सर्व्यावलानां गति-
र्गोप्यैवं गदितः सखेन्नमवताद्गोपे हरिर्वसिरं” ॥

अथ गोपरागादिब्रह्मानां गोपे राम इत्यादिष्वङ्गार्थानां
“सखेन्नमिति” पदेन स्फुटतयावभासः । सखेन्नमितिपदस्य प-
रित्यागे धनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्रलङ्काररसादिरूपस्य ङ्गानां
रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।
तदुक्तं तेनैव ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतस्य ङ्गोऽपि धनिरूपतां ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यायोचनया पुनरिति” ॥

अथ च ।

“अत्रोक्तदानां प्रमदाजनानामङ्गुलिहः शोणमणीमयस्रैः ।

सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषा-
मतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्त-
मस्मात्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीर्षण्डिदासपादैः । “काव्यार्थस्वा-
खण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादद्वाराणां गुणप्रधानभाव-
भासस्वावधानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यायोचनया
भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्त-
त्वादिति” । केचित् चिन्तास्थं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः ।

“ब्रह्मचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्गं त्ववरं स्यतं” ।

इति तत्र । यदि हि अव्यङ्गत्वेन व्यङ्गाभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तं । ईषद्वाङ्मूलमिति चेत् । किं नाम ईषद्वाङ्मूलं । आस्त्राद्यव्यङ्गत्वं अनास्त्राद्यव्यङ्गत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदघोरस्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वं । यदि चास्त्राद्यत्वं तदा शुद्धत्वमेव । शुद्धतायामनास्त्राद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणोभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेदनिरूपणो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

(२६७) वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां ।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनां ॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने समत्वं न च सङ्केतितो रसादिः । न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं । तस्य तदैकरूप्यागङ्गीकारात् ॥ अथ च स्वप्नभेदाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः । कश्चिच्च “शृङ्गाररसोऽयं” इत्यादौ स्वप्नभेदाभिधानेऽपि न तन्नतीतिः । तस्य स्वप्नप्रकाशानन्दरूपत्वात् । अभिहितान्यथादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे परि-

श्रीषा न व्यङ्ग्यबोधिनी ॥ यच्च केचिदाहुः । “बोऽयमिवोरिव
दीर्घदीर्घतराऽभिधाव्यापारः” इति ॥ यच्च ध्वनिकेनाहं ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

थावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाद्यतमिति” ।

तथोहपरि शब्दबहुिकर्षणां विरम्य व्यपाराभाववादिभि-
रेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाद्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः ॥ किमिति
च “ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्ना ते गर्भिणीत्यादौ” अपि हर्ष-
भोकादीनामपि न वाच्यत्वं । यत्पुनरहं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च
वाक्यं सर्वमेव कार्यपरं अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुष्मन्तवाक्यत्रत्
ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रति-
पाद्यप्रतिपादकयोः प्रष्टव्यैपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निर-
तिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते यत्परः शब्दः स
शब्दार्थ इति न्यायादिति” । तत्र प्रष्टव्यं । किमिदं तत्परत्वं
नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः ।
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या
वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये
दत्तमेवोत्तरं । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि
तुरीयवृत्तिसिद्धेः ॥ नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभावा-
ङ्गीकारात् ॥ यदाह मुनिः । “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोग-
गाद्भवन्निश्चरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयो-

रिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् ॥ “गङ्गायां घोष इत्यादौ” तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च कुतः प्रीतलपात्रनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्तिरपास्यैवेति निर्विवादमेतत् ॥ किञ्च ।

(२६८) बोद्धृस्वरूपसङ्ख्याननिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां ।

आश्रयविषयादीनां भेदाङ्गिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्व्येष्ट्याकरणैरपि सद्दयैरेव च संवेद्यतश्च बोद्धृभेदः ॥ “भम धम्मिञ्च इत्यादौ” कश्चिदाद्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । कश्चित् “निःशेषच्युतचन्द्रमित्यादौ” निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः । “गतोऽस्ममर्क इत्यादौ” च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्दोद्गादिभेदात् । कश्चित् “कान्तमभिसरेति” । “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्थायमागमनावसर इति सन्नापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः ॥ वाच्यार्थः शब्देऽचारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मन्त्रादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपद्याङ्गावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्षसङ्घटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ॥

“कस्तुष्वव होद् रोमो ददुष पित्राद् सव्मानं अहरं ।

सभमरपउख्यग्वाइणि वारिअवामे सहस्रएन्निं” * ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मात्साभिधेय एव
अङ्गः ॥ तथा ।

(२६८.) प्रागसत्त्वाद्द्रसादेर्ज्ञो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥

न बोधिकेति श्रेयः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापारा-
ङ्गो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे
लक्षणाभिधे बोधयेतां । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोष” इत्या-
दावुपात्तब्रह्मार्थानां बुभूषणेवाश्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव
हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ॥

“श्रुताश्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थाश्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सकृतिः” ॥

न पुनः “श्रुत्यं वासयहमित्यादौ” मुख्यार्थबाधः ॥ यदि
च “गङ्गायां घोष इत्यादौ” प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य
मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोज-
नान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि
प्रयोजनविघ्नित एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्धुनपत्प्रती-
त्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया
अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः ।

* कस्यवेति । कस्य न वा भवति रोषः पश्यतः प्रियायाः सन्न-
मधरं । सभमरपद्माभ्रायिखि वारितवामे सहस्रेदानीं ॥ इति
सं० ॥ उपनायकदृष्टाधरां पद्मीं तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः
सख्या उक्तारियं ॥ इति टी० ॥

(२७०) नानुमानं * रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं ।

आभासत्वेन चेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥

व्यक्तिविवेककारेण † हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिच्छते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । तत्र वहिः प्रतीयमाना आस्वादपदवीकृताः सन्तो रसा उच्यन्ते इत्यवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशु-भावितायासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रम इति” यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यं । किं ब्रह्माभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावयथा भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससञ्ज्ञया नोच्यते ऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्देतेराभासतया ऽसिद्ध एव । यद्योक्तं तेनैव । “यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिषामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव इति” सुग्रहैव व्याप्तिः पञ्चधर्मता च । तथा ।

* नाद्ये रसत्वेनाहार्थज्ञानविषये नटे काव्ये तु रामे एव प्रथमं विभावादिभीरत्याद्यनुमानं ततस्तदनुमानाभ्यधिगतया सामाजिकानां वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्ज्ञतो रामादिरत्या ऽङ्गी रस इत्याशङ्ककमतानुयायिनां व्यक्तिविवेककारादीनां मतं दूषयति । नानुमानमिति ॥ टी० ॥

† तन्मतं दूषयितुं परिष्करोति । व्यक्तिविवेककारेण हीति । टी० ॥

“याऽर्थात्तरामिव्यक्तौ त्रः सामघोष्टा निबन्धनं ।

सैवानुमितिपद्ये नो गमकत्वेन सम्भतेति” ॥

इदमपि नो न विदुः । न श्लेषविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेना-
स्वाकमभिमतता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः साम्नागन्दनि-
र्भरः । तेनात्र सिद्धाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्धेतो-
राभासता । यच्च “भमधश्चित्र” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“असकेशितरसकरतसमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।

अगदवतु कोकयूगोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथा हि
अनुमानं नाम पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपञ्चव्यावृत्तत्वविशिष्टास्त्रिङ्गा-
स्त्रिङ्गिनो ज्ञानं । ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावन्न प्रतीयते
अन्वयातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकघोरार्थयोः कश्चित्सम्बन्धो
ऽस्यैव । ततश्च बोधकोऽर्थो स्त्रिङ्गं बोध्यश्च स्त्रिङ्गी बोधकस्य चा-
र्थस्य पञ्चसत्त्वं निबद्धमेव । सपञ्चसत्त्वविपञ्चव्यावृत्तत्वे अनिवद्धेऽपि
सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र यदाचार्यास्त्रिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनो व्य-
ङ्ग्यार्थस्त्वावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति” । तत्र । तथा च्च
“भम धश्चित्र इत्यादौ” गृहे अनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं मोदाव-
रीतीरे सिंहेपलन्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैका-
न्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण
च गमनस्य सम्भवात् । पुंसस्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दि-
ग्धासिद्धेः । “असकेशीत्यत्र” य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवा-
कविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेचमिति न

वाच्यं । उन्नासकादावगैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थ-
 बोधक एवंविधार्थत्वाद्यकैवं तत्रैवमित्यनुमानेऽपि आभासस-
 मानयोगचेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधा-
 निष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे प्रतिवेन्ननि
 चक्षमिहाप्यस्त्रादित्यादौ” मलपन्थीनां तनूखिखनं एकाकितया
 च खेतोगमनं तस्याः परकामुकोपभोगस्य सिद्धिर्गो सिद्ध-
 मित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्त्रेणापि सम्भवतीति
 अगैकान्तिको हेतुः । यच्च “निःश्रेयस्युत्पन्दनमित्यादौ”
 दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यया दूत्या
 तत्कालसन्निहितैर्बान्धैः तत्काव्यार्थभावनया वा सद्दृष्टैः ।
 आद्ययोर्भ्रं विवादः । द्वितीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्यस्ये
 व्यभिचारः ॥ ननु वक्तास्यवस्त्रासद्दृष्टतत्वेन विज्ञेयो हेतुरिति न
 वाच्यं । एवंविधव्याप्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्चैवंविधानां का-
 व्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावस्यकत्वेन सन्दि-
 ग्धासिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना साधमपदसहायानामेवेषां
 पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं
 न वेत्यपि कथमनुमानं । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यञ्जानाम-
 पासं । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीयैव प्रवृत्तेः ।
 यथा ।

“यो जीवति स कुचाप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्य-
 मानस्यैव इत्यादि” ॥

किञ्च वस्त्रकयादौ तर्जनीतोखनेन दृग्मस्य्यादिवत्सूत्रन-

बुद्धिवेषोऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिसौक्तिक-
प्रमाणासापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
अन्यत्वाद्द्रवादिबुद्धिः स्मृतिरिति” केचित् तत्रापि प्रत्यभिज्ञा-
चामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गासङ्घितेत्यादौ” च
“द्वितीयार्थो नास्त्वैवेति” यदुक्तं महिमभङ्गेन तदनुभवसिद्धम-
पक्षपतो गजनिमीलिकैव । तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्द्रवादिष-
वसार्थसाप्रत्यापसापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्तित्रया-
बोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति सिद्धं । इत्यञ्च व्याप्ता-
द्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्बलं । तत्किं नामिकेयं
वृत्तिरित्युच्यते ।

(२७१) सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसरूपप्रसाव इति सर्वमवदातं ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्वापनो नाम पञ्चमः
परिच्छेदः ॥ * ॥

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जनेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृश-
्यव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

(२७२) दृश्यंश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतं ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तत्

तस्य रूपकसञ्ज्ञाहेतुमाह ।

(२७३) रूपारोपात्तु रूपकं ॥

तद्व्यञ्जं काव्यं नटैरानामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

(२७४) भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाचार्यः सात्त्विकस्तथा ॥

नटैरङ्गादिभीरामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ॥
रूपकस्य मेदानाह ।

(२७५) नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईदामृगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

(२७६) नाटिका त्रेटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकं ।

प्रस्थानोक्ताप्यक्राव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रोगदितं शिष्यकञ्च विलासिका ।

दुर्मक्षिका प्रकरणी हस्तीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राञ्जलरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतं ॥

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च । तत्र ।

(२७७) नाटकं ख्यातवृत्तं ख्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितं ।

विलासर्थादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरं ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्गाः परिकीर्त्तिताः ॥
 प्रख्यातवशो राजर्षिर्भोरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवासायको मतः ॥
 एक एव भवेदङ्गी षट्ङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्व्वहणोद्भुतं ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
 गोपुच्छायसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितं ॥

स्वातं रामायणादि प्रसिद्धं वृत्तं । यथा रामचरितादि ॥
 सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायं । सुख-
 दुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तं । राजर्षयो
 दुष्यन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यो यो
 दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानो । यथा श्रीरामचन्द्रः । “गोपु-
 च्छायसमाग्रमिति क्रमेषाङ्गाः सूक्ष्माः कर्त्तव्या इति” केचित् ।
 अन्ये त्वाङ्गः । यथा गोपुच्छे केचिद्दाला द्रुक्षाः केचिद्दीर्घाः
 तथेह कानिचित् कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित्
 प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित् कानिचिदिति” ॥

(२७८) प्रत्यक्षनेहचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः सुद्रक्ष्यकसंयतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्सलग्रविन्दुकः ।

युक्तो न बद्धभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥
 नानेकदिननिर्व्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
 दूराङ्गानं वधो गुह्यं राज्यदेशादिविप्रवः ।
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यूरतन्तथा ॥
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।
 शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनं ॥
 स्नानानुलेपने चैभिर्व्वर्ज्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥

विन्हादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि ॥ अङ्कप्र-
 सावाद् गर्भाङ्कमाह ।

(२७९) अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सवीजः फलवानपि ॥

यथा बाह्यरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवणैः पेयमनेकैर्दृग्भ्यं दीर्घैश्च लोचनैर्वज्रभिः” ।

भवदर्धमिव निबद्धं नाव्यं सीतास्त्रयम्बरणं” ॥

इत्यादिना विरचितः सीतास्त्रयम्बरो नाम गर्भाङ्कः ॥

(२८०) तत्र पूर्वं पूर्व्वरङ्गः सभापूजा ततः परं ।

कथनं कविसञ्ज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं ॥

तत्रेति नाटके ।

(२८१) यस्मात्प्रवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥
प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥

अस्याः स्वरूपमाह ।

(२८२) आशीर्वाचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्व्या पदैस्त ॥

अष्टपदा यथा । अनर्घ्यराघवे “निघ्नत्यूहमित्यादि” ॥
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्यमालोयां ।

“त्रिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुहृषिगिरीन्द्रपुत्री ।
अथ चरणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तं ।
वस्तुतस्तु “पूर्व्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते ।
यदुक्तं । “यस्माद्भिनयो ह्यत्र प्राथम्याद्भवतार्थते ।

“रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गभिनयात्मकमिति” ।

उक्तप्रकारायास्तु नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्त-
व्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहाकवि-
प्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदधी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः ब्रह्मे यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यस्य मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्हृग्यते
स स्नातुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥

एवमादिषु गान्धीलक्षणायागात् । उक्तञ्च “रङ्गदारमा-
रभ्य कविः कुर्यादिति” । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु “गान्धन्ते
सूत्रधार” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं
दृश्यते । अथ पश्चात् “गान्धन्ते सूत्रधार” इति लिखनं तस्या-
यमभिप्रायः “गान्धन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति
मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ॥

(२८३) पूर्वैरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्येषु तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तदिति सूत्रधारस-
द्वृत्तगुणाकारः । इदानीं पूर्वैरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक
एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं
वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्या भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-
तरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथोदात्तराचवे ॥

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगाभ्यासामिवाञ्चां गुरोस्-
तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोजिह्वतं ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनगतौ गीतौ परां सम्पदं
प्राप्सिक्ता दम्भकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥”

वीजं यथा रत्नावल्यां ।

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिग्भोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभृतः ॥”

अत्र हि समुद्रे वहिचभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकू-
लदैवसाहितो वत्सराजगृहप्रवेष्टो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य
रत्नावलीप्राप्तौ वीजं । मुखं श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपा-
दको वाम्बिशेषः ।

यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः अरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्साय गाढतमसं घनकालमुपं

रामो दग्नास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥”

पात्रं यथा ब्राह्मणले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रथमं इतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेषातिरंहसा ॥”

(२८४) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थस्वचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ॥

अतुञ्च कश्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स स्थापकः । प्रायेणेति कश्चिद्दूतोरकीर्त्तनमपि । यथा
रत्नावल्यां । भारतीवृत्तिस्तु ।

(२८५) भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥

संस्कृतवङ्गलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

(२८६) तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥

प्रस्तुताभिगयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रष्टव्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्यां ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेषुवा गुणयाहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाञ्चे च दत्ता वयं ।
वस्त्रकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्-
मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥”
वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।*

(२८७) नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैर्व्याक्यैः स्वकार्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तन्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

सूत्रधारसदृशत्वात् † स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्या-
नुचरः पारिपार्श्विकः । तस्मात् किञ्चिद्दूरो नटः ।

(२८८) उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

तत्र ।

* आमुखमाह । † आमुखभेदानाह ।

(२८८) पदानि त्गतार्थानि तदर्धगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रः ।

“कूरुयहः स केतुसन्त्रं सन्पूर्वमण्डलमिदानीं ।

अभिभवितुमिच्छति वस्त्रात् इति” । अगन्तरं नेपथ्ये “आः
क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अचान्यार्थवन्थपि पदानि इदिस्वार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्ग-
मस्य पात्रप्रवेशः ।

(२८९) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्यां । “दीपादन्वस्मादपीत्यादि” सूत्र-
धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “दीपादन्वस्माद-
पीत्यादि” पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेष्ट्यां ।

“निर्व्याणवैरदहनाः प्रब्रमादरीणां

गन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभ्रुवः क्षतवियहास्य

सुखा भवन्तु कुरुराजसुताः सद्यत्याः ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् वृथा मङ्गलपाठक कथं सुखा भवन्तु मयि जीवति
धार्तराजाः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य प्रवेशः ।

(२९०) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

यथा कुण्डमालार्था । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या । सूत्रः ।
कोऽयं खलु आर्याङ्गानेन महावकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।
कष्टमतिकदरुषं वर्त्तते ।”

“लक्ष्मणस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकापरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्ध्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्गानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः ।

(२९२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्षयेत् ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आसादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः ॥

(२९३) यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि नीतिरागेषे-
त्यादि ॥” ततो रामः प्रवेशः ।

(२९४) योज्यान्यत्र यथासाभं वीथ्यङ्गानितराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उद्गात्यकावलगितबोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि ॥ नखकुट्टस्तु ।

(२९५) नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
 समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
 एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाश्रित्यैव ह्यत्रधृक् ॥
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ।

वस्त्विति वृत्तं ।

(२९६) इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरं ॥
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येति वृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितं ।

(२९७) अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ।

अस्याधिकारिकमिति वृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्रा-
 सङ्गिकं । यथा सुग्रीवादिचरितं ॥

(२९८) पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैह वस्तुनि ।

इह नाव्ये ।

(२९९) यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥

तद्भेदानाह ।

(३००) सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयमिति” राजा यदा तत्क-
ष्टपात्रं मोक्षयति तदा तदुक्त्वा “सागरिकेयमिति” प्रत्यभि-
ज्ञाय “कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रमित्यादि”
फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती
उक्तव्या” ॥

(३०१) वचः सान्निध्यस्त्रिंशत् नानाबन्धसमाश्रयं ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥

यथा वेष्यां भीमः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविद्यहास्य

सुखा भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ।

अत्र रत्नादीनां रुधिरञ्जरीरार्थहेतुकक्षेषवशेन वीजार्थ-
प्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानं ।

(३०२) अर्थीपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

स्त्रिंशत्प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ।

लीनमव्यक्तार्थं स्त्रिंशत्तु सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन
प्रत्युत्तरोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते
यत्तत्तृतीयं पताकास्थानं । यथा वेष्यां द्वितीयेऽङ्के ।

कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नं । राजा । केन । कञ्चु । भीमेन । राजा ।
कस्य । कञ्चु । भवतः । राजा । आः किं प्रसवसि । कञ्चु । सभयं देव
ननु त्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् वृद्धापसद
कोऽयमस्य ते व्यामोहः । कञ्चु । देव न व्यामोहः सत्यमेव ।

“भग्नं भीमेन भवतो मदता रथकेतनं ।

पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिवचितौ” ॥

अथ दुर्बोधनोद्भङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपशेषम् ।

(३०३) ह्यर्थो वचनविन्यासः सुस्मितः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परं ॥

यथा रत्नावल्यां ।

“उद्दामोत्कृष्टिकां विपाद्भुरदृशिं प्रारम्भजृम्भां चणा-

दायामं असनोद्यमैरविरसैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानस्यतामिमां समदनां गारोमिवान्यां भुवं

पश्यन् कोपविपाटस्यद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहं” ॥

अत्र भावार्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि कश्चिन्नङ्गस्वार्थं कश्चिदमङ्गस्वार्थमपि सर्व्वसन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनचिदुक्तं “मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेषु भवन्तीति” । तदन्ये न मन्यन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्व्वत्रापि सर्व्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

(३०४) यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य हृद्यना वासुधवः । तत्र उद्दामतराघवे नोक्तमेव । सुयोववीरचरिते तु कस्त्री रामवधार्थमागतो रामेष हत इत्यन्वया कृतः ।

(३०५) अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।
या च स्यादर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥
अन्या च विस्तरा ह्यस्या अर्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

(३०६) वर्षादूर्द्ध्वं तु यदस्तु तत् स्यादर्षादधोभवं ॥

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासहतं वर्षषष्ठितं वापि ।

तस्यै कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्” ॥

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधव-
धादयः कथां प्राप्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

(३०७) दिनावसाने कार्यं यद्दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(३०८) अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥

वृत्तवर्त्तिव्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सङ्घिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

तत्र शुद्धो यथा । मासतीमाधवे अज्ञाने कपालकुण्डला ।

सङ्कीर्णा यथा रामाभिनन्दे चपलककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

(३०९) प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेष्ठां
अन्त्यामाङ्के राक्षसमिथुनं । अथ चूलिका ।

(३१०) अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
जिकाः प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानीत्यादि” “रामेण परशुरामो
जित इति” नेपथ्ये पात्रैः सूचितं । अथाङ्गावतारः ।

(३११) अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गेऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्षः । अथाङ्गमुखं ।

(३१२) यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गानां सूचना ऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याङ्गवर्ज्यार्थस्थापकश्च तत् ॥

यथा मासतोमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवसोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिशिप्तकथाप्रबन्धस्य च
प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

(३१३) अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गस्यं किन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ।

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्गान्ते । “प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ वग्निष्ठविश्वामित्रौ
भवतः सभागवानाङ्गयतः । इतरे । क भगवन्तौ । सुमन्त्रः ।
महाराजद्वयस्थान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव गच्छामः” ॥ इत्य-
ङ्गपरिषमाप्तौ “ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वग्निष्ठविश्वामित्रपरशु-
रामा इत्यत्र” पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण प्रता-
नन्दजमककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गास्थिति ।
एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तं । अन्ये तु “अङ्गावतारेणैव इदं
गतार्थं” इत्याहुः ।

(३१४) अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरं ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्थो विष्कम्भको नाव्य आमुखाक्षिप्रपात्रकः ।

यथा रत्नावल्यां । योगम्भरायणप्रयोजितः ।

(३१५) यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥

यथा ब्राह्मणसे ।

(३१६) विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां गयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्रसङ्कारस्यैरिति” ॥

(३१७) वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र वीजं ।

(३१८) अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बद्ध्वा यद्विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो चेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकू-
ल्यलालितो यौगन्धरायणव्यापारः ॥ यथा वा वेष्यां द्रौपदी-
केन संयमनहेतुर्भूमिसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

(३१९) अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरुच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिषमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनखेन्दोरिवोदीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षं । कथं
एषोसो उदञ्चं निरिन्दोः * इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

(३२०) व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेष्यां भीमादेः शकुन्तले विदू-
षकस्य चरितं ।

(३२१) पताका नायकस्य स्यान्न स्वकीयफलान्तरं ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्वाहस्तस्य जायते ॥

यथा सुग्रीवादेर्वाञ्छप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तं ।

“आगर्भादाविमर्षादा पताका विनिवर्त्तते” इति ।

* कथं एष स उदयनं निरिन्दो रिति । सं । टी० ॥

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्व्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति” व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

(३२२) प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ।

यथा कुसुमपत्यङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

(३२३) प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरं ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापन्नन्तु तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं ।

यथा रामचरिते रावणवधः ।

(३२४) अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशनियताग्निफलागमाः ॥

तत्र ।

(३२५) भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।

यथा रत्नावल्यां । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरा-
यस्यौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु
बोद्धव्यं ।

(३२६) प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

यथा रत्नावल्यां । “तद्वि ण अत्थि असो दंशणोवाओ
जिन्ति जधा कधा आस्सिद्धिअ जधा समीहिदं करइस्सं” * ॥

* तद्वीति । तथापि नास्यन्यो दर्शनेोपाय इति यथा तथा
आलेख्य यथा समीहितं करिष्यामीति ॥ सं० । टी० ॥

इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिवत्सराजस-
ङ्गमोपायः । तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

(३२७) उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्याशा प्राप्तिस्मभवः ।

यथा रत्नावल्यां दृतीयेऽङ्के । वेत्रपरिवर्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायादासवदत्तालक्षणापायशङ्काया च अनिर्द्धारितैका-
न्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

(३२८) अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा
रत्नावल्यां । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्वमत्रोपायं
पश्चामीति” ॥ देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणाश्रित-
फलप्राप्तिः सूचिता ।

(३२९) सावस्था फलयोगः स्याद्यः समयफलोदयः ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभसङ्गवर्तित्वलक्षणाफलान्त-
रलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

(३३०) यथा सङ्ख्यमकस्याभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥

तल्लक्षणात् ।

(३३१) अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाज्ञानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानात् ।

(३३२) मुखं प्रतिमुखं गर्भे विमर्ष उपसंहतिः ।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमास्तक्षणमुच्यते ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३३) यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

(३३४) फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहे-
तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिन्नक्षस्य वासवदत्तया चित्रफलकटुत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्योद्देशरूप उद्भेदः ॥

(३३५) फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
गर्भे यत्र समुद्भेदो द्वासान्वेषणवान्मुहुः ॥

फलस्य गर्भोकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुस-
ङ्गता । “गहि अदक्षिणा दानिसि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्येन
गहिदावि कोवं ण मुच्चसीत्यादौ” * समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ता-
प्रवेशे द्वासः । द्वितीयेऽङ्के “तद्दार्त्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिर-

* सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं यदेवं भर्ता हत्येन गृहीतापि
कोपं न मुच्चसीति ॥ सं० । टी० ॥

यति वसन्तक” इत्यन्वेषणं । “विदू । ही ही भो कौशम्बीर-
 व्यसन्नेषावि ण तादिन्नो पिअवअस्सुस्स परितोषो जादिन्नो
 मम सक्कासादो पिअवअणं सुण्णिअ भविस्सुदि इत्यादौ” *
 उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् द्वाषः । पुनः
 सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं । पुनर्लतापात्रकरणे
 उद्भेदः । अथ विमर्षः ।

(३३६) यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

अथा ब्राह्मन्तसे चतुर्थ्याद्वादौ । “अनुसूया । पिअवदे जइवि
 गान्धर्व्वेन विवाहेन निव्वित्तकल्याणा प्रियसखी सउत्तसा तथावि
 अनुरूपभन्तिभाइणी सम्भुत्तन्ति णिव्वुदं मे हिअअं” † ।
 इत्यत आरभ्य सप्तमाहोपनिषात् प्रागर्थसञ्चयः ब्रह्मन्तसा-
 विस्मरणरूपविप्रासिद्धितः । अथ निर्व्वहणं ।

(३३७) बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्षा यथायथं ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्व्वहणं हि तत् ॥

यथा वेष्यां । “कञ्चुकी । उपसृत्य सहर्षं महाराज वद्वसे ।

* हीहीति । कौशम्बीराण्यजाभेनापि न तादृशः प्रियवचस्यस्य
 परितोषो यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्य-
 तीति ॥ सं० । टी० ।

† जइवीति । यद्यपि गान्धर्व्वेन विवाहेन निर्व्वित्तकल्याणा प्रिय-
 सखी अनुसूया तथापि अनुसूयाभर्तृभागिनी संबन्धेति निर्व्वतं
 मे हृदयं इति ॥ सं० । टी० ।

अयं खलु भीमसेनो दुर्व्याधनक्षतजारुणीकृतसर्वशरीरो दुर्ल-
क्ष्यव्यक्तिः” । इत्यादिना द्रौपदीकेप्रसंयमनादिमुखसन्ध्यादि-
वीजानां निजनिजस्नानोपस्त्रिप्तानामेकार्थयोजनं । यथा वर
ब्राह्मणसे सप्ताहे । ब्रह्मन्मखाभिश्चावादुत्तरोऽर्थरात्रिः ॥
एषामङ्गान्याह ।

(३३८) उपक्षेपः परिकरः परिन्यसे विलोभनं ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावन ॥

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ।

यथोद्भेदं लक्षणमाह ।

(३३९) काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रसूताभिधेयः । यथा वेष्टां भीमः ।

“साक्षाद्युहानसविषान्नसभाप्रवेष्टैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृत्य पाण्डवबधूपरिधानकेभान्

सुखा भवन्ति मयि जीवति धार्तराजाः” ॥

(३४०) समुत्पन्नार्थवाङ्मत्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।

यथा तत्रैव ।

“प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-

र्न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवां ।

जरासन्धस्योरःस्त्रलमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा भीमः सन्धिं विषटयति यूयं घटयत” ॥

(३४१) तस्मिन्पत्तिः परिन्यासः

यथा तत्रैव ।

“सञ्जहुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्षितोद्दयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्वानावगद्गुघनभ्रोषितभ्रोषपाणि-
हस्तंसचिञ्चति कर्षांस्तव देवि भीमः” ॥

अत्र उपरोपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपरोपणमात्रं । परिकरसाक्षैव वञ्जस्वीकरणं । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तन्वयापि ॥

(३४२)

गुणास्थानं विलोभनं ।

यथा । “तत्रैव द्रौपदी । नाथ किं दुष्करं तए परिक्वुवि-
देन” * ॥ यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्षणे । “मेयं
तादृश्यस्य विस्मास इत्यादि” । यस्तु प्राकुन्तलादिषु “श्रीवा
भङ्गाभिराममित्यादि” मृगादिगुणवर्षणं तद्दीजार्थसम्बन्धाभा-
वाच्च सन्ध्यङ्गं । एवमङ्गान्तराणामप्युद्धं ॥

(३४३) सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा वेषां सहदेवो भीमं प्रति । “आर्य्यं किं महाराज-

* नाथेति । नाथ किं दुष्करं त्वया परिक्वुपितेन । सं० । टी० ।

सन्देहो मम स्युत्पन्न एवार्थेण गृहीत इति” अतः प्रभृति यावद्भोमवचनं ।

“युष्मान् ह्येपयति क्रोधासोके ब्रजुकुलस्यः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केनकर्षणमिति” ॥

(३४४)

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा तत्रैव ।

“मय्यामि कौरवव्रतं समरे न कोपाद्”

इत्यादि द्वौपदी श्रुत्वा स हर्षं । नाथ अस्युदपूर्वं क्तु एदं वचनं ता पुषो पुषो भण * ॥

(३४५) वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव । “नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां” ।

“यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमगसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्मर्त्तुमपीहितं ब्रमवता शान्तिं कुललोच्छ्रता ।

तद्युतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवसे यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥

अथ “सुखा भवन्ति मयि जीवतीति” आदिवीजस्य प्रधानायकाभिमतत्वेन सम्बगाहितत्वात् समाधानं ।

(३४६) सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ।

यथा बालचरिते ।

* नाधेति । नाथ अस्युदपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण्यं । सं० । टी० ।

“उत्साहातिशयं कस्य तव मास्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ममः” ॥

यथा वा मम प्रभावत्यां “नयनयुगासेचनकमित्यादि” ॥

(३४७) कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ॥

यथावेषां द्वैपदी “युद्धं स्यान्न वेति” मंशयाना त्वर्थ्यशब्दानन्तरं ।

“नाथ किं दानिं एषो पलभजलहरत्यणिदमत्यरो खडे
खणे समरदुन्दुभी ताडीअदि” * ॥

(३४८) वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः

यथा तत्रैव ।

“द्वैपदी । नाथ पुणोवि तए समासादइदव्वा ।। भीमः ।

भूयः परिभवचान्तिस्त्रजावन्धुरिताननं ।

अनिःशेषितकौरथं न पश्यसि वृकोदरं” ॥

(३४९)

कारणां पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः

यथा तत्रैव “देवि गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलचयायेति” ।

(३५०)

भेदः संक्षतिभेदनं ॥

यथा तत्रैव । “अत एवाद्य प्रथमि भिक्षोऽहं भवद्भ्यः” ।

केचित्तु “भेदः प्रोक्ताहनेति” वदन्ति । अथ प्रतिमुखाङ्गानि ।

* नाथेति । नाथ किमिदानीमेव प्रलयजलहरस्तमितमन्सरः खडे
खणे समरदुन्दुभिस्ताद्यते इति । सं० । टी० ।

† नाथेति । नाथ पुनरपि त्वया समाश्रास्यितव्या इति ।
सं० । टी० ।

(३५१) विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥
 विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनं ।
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥

तत्र ।

(३५२) समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।

रतिखलणस्य भावस्य चो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
 'पुरुषो वा तदर्था समीक्षा विलासः । यथा ब्राकुन्तसे ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्शनाश्वासि ।
 अहतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥

(३५३) दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

अथा ब्राकुन्तसे राजा । “भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।
 “अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
 द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥

(३५४) कृतस्थानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।

यथा तत्रैव ।

“अखं वो अन्नपुरविरहपञ्चसुएण राएसिना उवह-
 धेन” * । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिरिति” वदन्ति ॥

* अन्नमिति । अखं वोऽन्नःपुरविरहपञ्चसुकेन राजर्षिद्योपह-
 जेन । सं० । टी० ।

(३१७) बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र बीजं ।

(३१८) अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बद्ध्वा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकू-
ल्यलाभितो योगम्बरायणव्यापारः ॥ यथा वा वेष्यां द्रौपदी-
केन्द्रसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

(३१९) अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरुच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनखेन्दोरिवोदीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सङ्घर्षं । कथं
एषोमो उदङ्घणं निरिन्दोः * इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

(३२०) व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेष्यां भीमादेः श्राकुन्तले विदू-
षकस्य चरितं ।

(३२१) पताका नायकस्य स्यान्न स्वकीयफलान्तरं ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्वाहस्तस्य जायते ॥

यथा सुग्रीवादेर्नायकप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तं ।

“आगर्भादाविमर्षादा पताका विनिवर्त्तते” इति ।

* कथं एष स उदयनं निरिन्दो रिति । सं । टी० ॥

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्व्वहणपर्य्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति” व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

(३२२) प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरो मता ।

यथा कुक्षपत्यङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

(३२३) प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरं ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापन्नन्तु तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं ।

यथा रामचरिते रावणवधः ।

(३२४) अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताग्निफलागमाः ॥

तत्र ।

(३२५) भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।

यथा रत्नावल्यां । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरा-
यस्यौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु
बोद्धव्यं ।

(३२६) प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

यथा रत्नावल्यां । “तद्वि ण अत्थि अन्नो दंशणोवाओ
जिण्णि जधा कधा आत्तिहिअ जधा समीहिदं करइस्सं” * ॥

* तद्वीति । तथापि नास्वन्धो दर्शनेोपाय इति यथा तथा
आकेत्थ्य यथा समीहितं करिष्यामीति ॥ सं० । टी० ॥

दत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्यास्त्रिचक्षेत्रादिर्वत्सराजस-
ङ्गमोपायः । तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

(३२७) उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिस्मन्भवः ।

यथा रत्नावल्यां दृतीयेऽङ्के । वेन्नपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायादासवदन्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितैका-
न्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

(३२८) अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा
रत्नावल्यां । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा मान्यमत्रोपायं
पश्यामीति” ॥ देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणास्त्रियत-
फलप्राप्तिः सूचिता ।

(३२९) सावस्था फलयोगः स्याद्यः समयफलोदयः ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभसङ्गवर्त्तित्वलक्षणाफलान्त-
रलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

(३३०) यथा सङ्घमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥

तल्लक्षणाह ।

(३३१) अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांज्ञानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह ।

(३३२) मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहतिः ।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाक्षयणमुच्यते ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३३) यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

(३३४) फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहे-
तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकटृप्ता-
न्तेन किञ्चिदुक्तीयमानेऽस्योद्देशरूप उद्भेदः ॥

(३३५) फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
गर्भो यत्र समुद्भेदो द्वासान्वेषणवान्मुहुः ॥

फलस्य गर्भोकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुस-
ङ्गता । “सहि अदक्षिणा दानिसि तुमं वा एवं भट्टिणा इत्येन
गहिदावि कोवं ण मुच्चसीत्यादौ” * समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ता-
प्रवेशे द्वासः । तृतीयेऽङ्के “तदार्त्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिर-

* सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं यदेवं भर्त्सा इत्येन गृहीतापि
कोपं न मुच्चसीति ॥ सं० । टी० ।

यति वसन्तक” इत्यन्वेषणं । “विदू । ही ही भो कौशमीर-
 व्यसन्वेषावि ण तादिभो पिअवअस्सुस्स परितोषो जादिभो
 मम सक्कासादो पिअवअणं सुण्णिअ भविस्सुदि इत्यादौ” *
 उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् द्वासः । पुनः
 सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं । पुनर्लतापात्रकरणे
 उद्भेदः । अथ विमर्षः ।

(३३६) यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायस्य स विमर्ष इति स्मृतः ॥

अथा शकुन्तले चतुर्थीकादौ । “अनुसूया । पिअवदे जइवि
 गान्धर्वेण विवाहेण निव्वित्तकज्जाणा प्रियसखी सउत्तखा तथावि
 अनुरूपभक्तिभाइणी सम्भुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअं” † ।
 इत्यत आरभ्य सप्तमाहोपनिष्ठात् प्रागर्थसञ्चयः शकुन्तला-
 विस्मरणरूपविप्लवसिद्धिः । अथ निर्व्वहणं ।

(३३७) वीजवन्तो मुखार्थ्या विप्रकीर्षा यथायथं ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्व्वहणं हि तत् ॥

यथा वेण्यां । “कञ्चुकी । उपसृत्य सहर्षं महाराज वद्वंसे ।

* हीहीति । कौशमीराण्यजाभेनापि न तादृशः प्रियवचस्यस्य
 परितोषो यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्य-
 तीति ॥ सं० । टी० ॥

† जइवीति । यद्यपि गान्धर्व्वेण विवाहेण निर्व्वित्तकख्याया प्रिय-
 सखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभक्तृभागिनी संबन्धेति निर्व्वहं
 मे हृदयं इति ॥ सं० । टी० ॥

अयं खलु भीमसेनो दुर्व्याधनक्षतजारुणीकृतसर्व्वशरीरो दुर्ल-
क्ष्यव्यक्तिः” । इत्यादिना द्रौपदीकेप्रसंयमनादिमुखसन्ध्यादि-
वीजानां निजनिजस्नानोपस्त्रिप्तानामेकार्थयोजनं । यथा वा
शकुन्तले सप्तादे । शकुन्तलाभिज्ञावादुत्तरोऽर्थराशिः ॥
एषामङ्गान्याह ।

(३३८) उपक्षेपः परिकरः परिन्वसो विलोभनं ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावन ॥

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ।

यथोद्भेदं लक्षणमाह ।

(३३९) काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्यां भीमः ।

“साक्षाद्युद्धानस्यविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृत्य पाण्डवबधूपरिधानकेज्ञान्

सुखा भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥

(३४०) समुत्पन्नार्थवाङ्मूल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।

यथा तत्रैव ।

“प्रवृद्धं यदैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-

र्न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवां ।

जरासन्धस्योरःस्रस्रमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥

(३४१) तन्निष्पत्तिः परिन्यासः

यथा तत्रैव ।

“सञ्जहुजभमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्षितोद्युगस्तस्य सुयोधनस्य ।
स्वामावनद्रुषणभोषितभोषपाषि-
द्वत्सयिष्यति कर्षास्तव देवि भीमः” ॥

अत्र उपरोपेो नाम इतिवृत्तसङ्घस्य काव्याभिधेयस्य सङ्गेषोपरोपसमाचं । परिकरस्यैव वञ्जसीकरणं । परिन्या-
सस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां
भेदः । एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येष भवन्ति । अङ्गा-
न्तराणि तन्वयापि ॥

(३४२)

गुणास्थानं विलोभनं ।

यथा । “तत्रैव द्रौपदी । नाथ किं दुष्करं तए परिकुवि-
देन” * ॥ यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्षणे । “सेयं
तारुण्यस्य विलास इत्यादि” । यत्तु ब्राकुन्तलादिषु “योवा
भङ्गाभिराममित्यादि” मृगादिगुणवर्षणं तदीजार्थसम्बन्धाभा-
वात् सन्ध्यङ्गं । एवमङ्गान्तराणामप्युङ्गं ॥

(३४३) सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा वेद्यां सद्देवो भीमं प्रति । “आर्य्यं किं महाराज-

* नाथेति । नाथ किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन । सं० । टी० ।

सन्देहो मम व्युत्पन्न एवार्थेण गृहीत इति” अतः प्रभृति
यावद्भीमवचनं ।

“युष्मान् द्वेषयति क्रोधासोके ब्रुवुकुलक्षयः ।
न लज्जयति दाराणां सभार्यां केनर्कषणमिति” ॥

(३४४) प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा तत्रैव ।

“मथामि कौरवघ्नतं समरे न कोपाद्”

इत्यादि द्वौपदी श्रुत्वा सख्यं । नाथ अस्तुदपुष्यं क्व एदं
वचनं ता पुषो पुषो भण * ॥

(३४५) वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव । “नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां” ।

“यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीदितं प्रमवता शान्तिं कुलसोच्छ्रिता ।
तद्भूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेनाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्ज्योतिरिदं महत्कुरुबले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥

अत्र “सुखा भवन्ति मयि जीवतीति” आदिवीजस्य प्रधा-
ननायकाभिमतत्वेन सम्बन्धाहितत्वात् समाधानं ।

(३४६) सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ।

यथा बालचरिते ।

* नाधेति । नाथ अश्रुतपुष्यं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण ॥
सं० । टी० ।

“उत्साहातिग्रहं कस्य तव वाक्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः” ॥

यथा वा मम प्रभावत्यां “नवनयुमासेचनकमित्यादि” ॥

(३४७) कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ॥

यथावेष्ट्यां द्रौपदी “युद्धं स्थाक वेति” संशयाना त्वर्थ्यशब्दानन्तरं ।

“नाथ किं दानिं एषो पलत्रजलहरत्वषिदमत्यरो खणे
खणे समरदुन्दुभी ताडीअदि” * ॥

(३४८) बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः

यथा तत्रैव ।

“द्रौपदी । नाथ पुणोवि तए समासादइदव्वा † । भीमः ।

भूयः परिभवचान्तिस्सज्जाबन्धुरिताननं ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरं” ॥

(३४९)

कारणा पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः

यथा तत्रैव “देवि गच्छामो वयमिदानीं कुहकुलचयायेति” ।

(३५०)

भेदः संवृतिभेदनं ॥

यथा तत्रैव । “अत एवाद्य प्रवृत्ति भिक्षोऽहं भवद्भ्यः” ।

केचित्तु “भेदः प्रोत्साहनेति” वदन्ति । अथ प्रतिमुखाङ्गानि ।

* नाथेति । नाथ किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तमितमन्सरः क्षणे
क्षणे समरदुन्दुभिस्तापते इति । सं० । टी० ।

† नाथेति । नाथ पुनरपि त्वया समान्वासयितव्या इति ।
सं० । टी० ।

(३५१) विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्मन् नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनं ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंचार इत्यपि ॥

तत्र ।

(३५२) समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
'पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः । यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्शनाश्यासि ।

अह्नतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥

(३५३) दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

अथा शाकुन्तले राजा । “भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

दारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥

(३५४) कृतस्थानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।

यथा तत्रैव ।

“अस्यं वो अन्नपुरविरहपञ्जुस्तुएण राएसिना उवह-
ध्वेन” * । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिरिति” वदन्ति ॥

* अन्नमिति । अस्यं वोऽन्नःपुरविरहपञ्जुस्तुकेन राजर्षिभ्योप-
द्वेन । सं० ॥ टी० ॥

(३५५) उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुःखहजनानुरागो लज्जा घुरुरी परवरसो अप्या ।

प्रियसहि विषमं प्रेमं मरणं शरणं नवरि एकं * ॥

(३५६) परिहासवचो नर्म

यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता । सहि जस्य कदे तुमं आअदा सो अयं दे पुरदो चिह्दि । सागरिका साभ्यस्यं । कस्य कदे अहं आअदा । सुयं । अइ अन्नसंकिदे न चित्तफलअस्य” ॥

(३५७)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि अदक्षिणा दाणिसि तुमं जा एवं भट्टिना इत्यावलम्बितावि कोपं न मुञ्चसि † ।” साग । सभ्रुभङ्गमीषदिहस्य । “सुसङ्गदे दानिं वि कील्लिहुं न विर-

* दुःखहेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा । प्रियसहि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकमिति । सं० । नवरि शब्दः केवलार्थोद्देशीति । टी० ॥

सहीति । सहि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्त्रिहति । इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता इति सं० । अयि अन्यशक्तिते न चित्तफलकस्य । सं० । टी० ॥

† सहीति । सहि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा इत्यावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसीति । सं० । टी० ॥

मसि * ॥ केषिन्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्माद्युतिरिति”
वदन्ति ।

(३५८) प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं ॥

यथा विक्रमोर्ब्वश्यां । उर्ब्वशी । “अन्नदु अन्नदु महाराजो + ।
राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया अय उदीर्यते इत्यादि” ।

(३५९) विरोधो व्यसनप्राप्तिः

यथा चण्डकौशिके राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया-
भ्येनेव स्फुरच्छिखाकसापो ज्वलनः पश्यां समाक्रान्तः” ॥

(३६०) द्वातस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्यर्थ्यपासनं

रत्नावल्यां । विदू । “भो मा कुप्य एषा हि कदलीघर-
न्तरं गदेत्यादि” † ।

(३६१) पुष्यं विशेषवचनं मतं ॥

यथा तत्रैव राजा । “हस्ते गृहीत्वा स्यर्षं नाटयति” ।
विदू । “भो वन्नस्स एषा अवरुत्वा सिरी तए षामासा-
दिदा” ॥ । राजा । वयस्य सत्यं ।

* सुसङ्गते इदानीमपि क्रीडितं न मुञ्चसीति । सं० । टी० ।

+ अश्वदिति । अयतु अयतु महाराज इति । सं० । टी० ।

‡ भो मा कुप्येति । एषा हि कदलीघरान्तरं गतेति । सं० । टी० ।

॥ भो वन्नस्सेति । भो वयस्य एषा अपूर्वां श्रीश्रवा समासादि-
तेति । सं० । टी० ।

“श्रीरेषा पाण्डिरप्यस्त्राः पारिजातस्य पत्नवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्त्रेदच्छामृतद्रवः” ॥

(३६२) प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं

यथा तत्रैव राजा । “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।
सुसं । न केवलं तुमं समं चित्तफलएष ता जाव गदुअ देवीए
णिवेदरस्त्री * ॥

(३६३) उपन्यासः प्रसादनं ।

यथा तत्रैव । सुसं । भद्रा अस्त्रं सङ्गाए मएवि भद्रिनीए
पसादेन कीखिदं ज्जेव एदिहिं ता किं कणाभरणेन । अदेवि
मे गह्अरो पसादो एषो अं तए अहं एत्य आखिहिदत्ति
कुविदा मे पिअसही सागरिका एसाज्जेव पसादीअदु † ॥
केषिन्तु ।

“उपपत्तिरुक्तो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव । अदिमुहरा क्खु सा
गर्भदासीति ‡ ।

* न केवलं तुममिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तद्यावद्गत्वा
देव्यै निवेदयिष्यामीति ॥ सं० । टी० ॥

† भद्रेति । भर्तुरस्त्रं शङ्खाया मयापि भर्त्याः प्रसादेन कीडितमेव
एतैः तत्किं कणाभरणेन अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद
एष यत् तया अहं अत्र आखिखितेति कुपिता मे प्रियसखी
सागरिका एषैव प्रसाद्यतामिति ॥ सं० । टी० ॥

‡ अतिमुखरा खल्वेषा गर्भदासीति ॥ सं० । टी० ॥

(३६४) चातुर्वर्ष्यापगमनं वर्षसंहार इध्यते ॥

यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्
सममृषिभिरमात्यैर्लामपादस्य वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते” ॥

इत्यत्र ऋषिचक्रादीनां वर्षानां मेक्षणं अभिनवगुप्तपादास्तु
“वर्षशब्देन पाचाक्षुपलक्ष्यन्ते । संहारो मेखनमिति” व्याचक्षते ।
उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

अदोवि मे अन्नं गृह्णो प्रसादो * इत्यादेरारभ्य षं इत्ये
नेहिस्र प्रसादेहि षं † । राजा काशौ कासावित्यादि ॥ अथ
गर्भोद्धानि ।

(३६५) अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्गृह्यनुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्रिरेव च ॥

चोटकाधिबलोद्देगा गर्भे स्यार्वद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतं ॥

यथा अश्वत्थामाङ्के ।

“अश्वत्थामा इत इति पृथास्त्रनुना स्पष्टमुक्त्वा

सैरं श्रेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥

* अदोषोति । अतोऽपि मे अयं गृह्णतः प्रसाद इति । सं० टी० ।

† वनु इत्ये गृहीत्वा प्रसादव र्णा इति । सं० टी० ।

(३६६) तत्त्वार्थकथनं मार्गः

यथा चण्डकौत्रिके राजा । भगवन्

“दृष्टतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्वार्थे करिष्यामि चाष्टाश्लेषात्मविक्रयं” ॥

(३६७) रूपं वाक्यं वितर्कवत् ।

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चक्षुं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं यमं धर्मैः शिखीमुखैः” ॥

(३६८) उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥

यथा अश्वत्थामाक्षे ।

“यो यः ब्रह्मं विभर्ति स्रभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूर्गां

सो यः पाञ्चाशद्वेगेन त्रिंशुरधिकवद्या गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्षसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धसास्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(३६९) भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्

यथा ब्राह्मणस्य राजा । “स्नाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा
प्रियामवलोकायामि । तथाहि ।

“उत्समितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुस्तकाक्षितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥

(३७०)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्यक्

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य इदके पारितोषि-
कमिति कटकं ददाति ।

(३७१) लिङ्गादृष्टोऽनुमानता ॥

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरिचीम्
आलोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चन कान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमधुष्यताञ्च” ॥

(३७२) रतिर्दूर्घात्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां । प्रिये सागरिके ।

“भीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ
रत्नासम्भनिभं तद्योरुद्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसाङ्घिः ब्रह्ममालिङ्ग मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येष्टेहि निर्व्वापय” ॥

इदञ्च प्रार्थनास्थमङ्गं । यन्मते निर्व्वहणे इह भूतावसरत्वात्
प्रब्रह्मिनामाङ्गं नास्ति तस्मत्तानुसारेणोक्तं । अन्यथाङ्गानां पञ्च-
षष्टिसङ्ख्यत्वप्रसङ्गात् ।

(३७३) रचस्यार्थस्य त्वङ्गैः क्षिप्रिः स्यात्

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्त्तते ।

केग्रयहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥

(३७४)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

यथा चण्डकौत्रिके कौत्रिकः ।

“आः पुनः कथमद्यापि न सम्भूताः स्वर्षदक्षिणाः” ॥

(३७५)

अभिवलमभिसन्धिच्छलेन यः ॥

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमासा । “भट्टिनि इन्द्रं सा चित्त-
शालिन्ना वसन्तश्च सञ्जरोमीत्यादि * ।

(३७६) नृपादिजनिता भीतिरुद्देगः परिकीर्तितः ।

यथा वेष्यां ।

“प्राप्तावेकरथारूढो पृच्छन्तो स्वामितस्ततः ।

स कर्षारिः स च क्रूरो वृककर्षो वृकोदरः” ॥

(३७७) शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्भूतं दृग्गाननं ।

विलोक्य वामरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥

अथ विमर्षाङ्गानि ।

(३७८) अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनं ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं क्वादनं तथा ।

दोषप्रस्थाऽपवादः स्यात्

* भट्टिनीति । भर्त्सयं सा चित्रशालिका वसन्तस्य सञ्जां करोमीति ॥ स० । टी० ।

यथा वेष्णां युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कचिदासादिता तस्य
दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव दुरात्मा
देवीकेत्रपात्रस्यर्घपातकप्रधानहेतुरूपलब्धः ।

(३७९) सम्फोटो रोषभाषणं ॥

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तमय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्मां ज्ञाघसे । शृणु रे ।

“हृष्टा केत्रेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दूतदासी ।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपहृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाकोर्वीर्यातिभारद्रविणगुहमदं मामजिलैव दर्पः” ॥

“भीमः सक्रोधं आः पाप । राजा । आः पाप इत्यादि” ।

(३८०) व्यवसायस्य विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा दुर्व्येधनस्योर्व्वीर्भीमोऽयं त्रिरसा नतः” ॥

(३८१) द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् हृष्णायज सुभद्राभ्रातः ।

ज्ञातिप्रीतिर्भगसि न हता क्षत्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुष्टाः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः क्षेपबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वं” ॥

“मखन्नतपरिपूतं मोक्षमुद्गापितं चत्
 सदसि निविडचैत्यन्नघोषैः पुरस्तात् ।
 मम निधनदन्नायां वर्त्तमानस्य पापै-
 स्सदसद्ब्रमनुष्यैर्युज्यते घोषणायां” ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-
 मिति प्रसङ्गः ।

(३८५) मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मास्यतीमाधवे ।

“दसति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
 वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनां ।
 ज्वल्यति तनून्मन्तर्द्वाहः करोति न भस्मसात्
 प्रहरति विधिर्भस्मच्छेदी न हन्ति जिवितं” ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

(३८६) ईक्षितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते ।

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे कथमिह
 तमेकाकी वर्त्तसे क्वनु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा
 मे प्रभावती । विदू । असुरवद्वेषा आम्भारिभ कसिं वि
 षीदा * । प्रद्युम्नः दीर्घं निश्चल ।

“सा पूर्णचन्द्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे
 मामानताञ्चि परिहाय कुतो गतासि ।

* असुरपतिना आकाशं कुचापि गीता । सं० ।

गच्छ तमद्य ननु जीवितं तूर्धमेव
दैवं कदर्यनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥

(३८७) कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं ॥

यथा वेष्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानखे निवृत्ते
कर्षात्रीविषभोगिनि प्रव्रमिते ब्रह्मे च याते दिवं ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादस्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंग्रथं वयममी वाचा समारोपिताः” ॥

(३८८) प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

यथा वेष्यां पाञ्चाक्षकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्यन्तां सखिखेन रत्नकलत्रा राज्याभिषेकाय ते
छण्डाऽत्यन्तचिरोष्मिन्कृते तु कवरीबन्धे करोतु चणं ।
रामे ज्ञातकुठारभास्वरकरे चचद्रुमोष्केदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संग्रथः” ॥

(३८९) कार्य्यसंग्रह आदानं

यथा वेष्यां । “ननु भोः स्वमन्तपञ्चकचारिणः ।

नाहं रक्षो न भूतो रिपुदधिरजसाहादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजसनिधिगहनः क्रोधनः सचिद्योऽसि ।
भो भो राजन्यवीराः समरत्रिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वम्-
चासेनानेन स्त्रीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥

अत्र समस्तरिपुत्रधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानं ।

(३८०) तदाऽऽश्वादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्य्यं ।

“अप्रियाणि करोत्वेष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृभ्रतो दुःखी प्रस्त्रापैरस्य का व्यथा” ॥

अथ निर्व्वहसाङ्गानि ।

(३८१) सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणं ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनं ॥

भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयाम्यङ्गानि नामतः ॥

तत्र ।

(३८२) वीजोपगमनं सन्धिः

यथा वेष्यां भीमः । “भवेति यज्ञवेदिसम्भवे स्मरति भवती
सम्प्रयोक्तं चञ्चहुजेत्यादि” ॥ अनेन मुखे क्षिप्रवीजस्य पुनरुप-
गमनमिति सन्धिः ।

(३८३) विबोधः कार्य्यमार्गणां ॥

यथा तत्रैव भीमः । “मुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकं । युधि-
ष्ठिरः । किमपरमवशिष्टं । भीमः । सुमहदवशिष्टं । सर्वमयामि
तावदनेन सुबोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चास्त्रा दुः-
शासनावकृष्टं केशहस्तं । युधिष्ठिरः । गच्छतु भवाननुभवतु

तपस्विनो वेषीसंहारमिति” अनेन केवलसंघमनकार्यस्थान्वेषा-
द्विबोधः ।

(३९४) उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चासि न खलु मयि जीवति संह-
र्तन्त्या दुःशासनविलुप्तिता वेषिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं
संहारामीति” अनेन कार्यस्योपस्येपाङ्गग्रथनं ।

(३९५)

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनं

यथा तत्रैव भीमः । “देव अजातशत्रुो अद्यापि दुर्यो-
धनहतकः । मयापि तस्मै दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्रं शरीरं निहितमिदमस्यकन्दनाभं निजाङ्गे
सञ्जीरार्थं निषिक्त्वा चतुरदधिपयः सीमया सार्द्धंमूर्था ।
मृत्या मिचापि योधाः कुङ्कुलमनुजा दग्धमेतद्रुषाग्री
नामैकं यद्गवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराजस्य श्रेवं” ॥

(३९६) परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषणं ।

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्ये अथ सा तत्रभवती कि-
माख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्मै धर्मदारपरिहासने
नामं गेन्विस्सदि” * ॥

(३९७) लब्धार्थागमनं कृतिः ।

* कस्यस्य धर्मदारपरिहासिने नाम यहीव्यतीति । सं० । टी० ॥

यथा वेष्णां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृत-
वोऽभिषेकं धारयन्तस्त्रिष्टन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

(३९८) शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंचयनं ।

(३९९) आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव । द्रौपदी । विश्वमवि दं एदं वावारं नाधस्य
पषादेन पुषोवि सिक्खिसं * ।

(४००) समयो दुःखनिर्याणं

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग समस्य वही-
षिए समस्यस † ।

(४०१) तद्भवेदुपगूहनं ।

यस्यादद्भुतसम्प्राप्तिः

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युत्तेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणोर्ध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुष्टिनकरगौरैर्धवलय-

न्वितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदं” ॥

* विश्वमपि तदेतद् व्यापारं नाधस्य प्रसादेन पुनरपि सिक्खिस्या-
मीति ॥ सं० । टी० ।

† समान्त्वसीद्वि भगिनि समान्त्वसीद्वीति ॥ सं० । टी० ।

(४०२)

सामदानादिभाषणं ॥

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकात्मधितिष्ठ” ॥

(४०३) पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनं ।

यथा वेष्टां भीमः । “बुद्धिमतिके क्व सा भानुमती परि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” ।

(४०४) वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्व्वच । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

(४०५) नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥

यथा प्रभावत्यां ।

“राजानः सुतनिर्व्विज्ञेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणसाहिषः ।

ब्रह्मस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु चमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगता भक्तिश्च नारायणे” ॥

अत्र च उपसंहारप्रबन्धो रन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः ।

“इह च मुखसन्धौ उपशेषपरिकरपरिव्यासयुक्तुद्देशसमाधा-

नानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्जोपन्यासपुष्पाणां गर्भे

अभूताहरणमार्गनोटकावशेषाणां विमर्षे अपवादशक्तियवसा-

यप्ररोचनादानानां प्राधान्यं । “अन्येषाञ्च यथा सम्भवं स्थिति-

रिति” केचित् ।

(४०६) चतुःषष्टिविधं स्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य सन्भावपि निवेशनं ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्योधनकर्षयोर्माहत्म्यधारणं । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्निघम एवेति” उक्तं तन्न च्छविर्द्वन्द्वं ।

(४०७) इष्टार्थरचनास्वर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलं ।
अङ्गहीनो नरो यदन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ॥
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।
सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ।

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तूपक्षेपादित्रयं वीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

(४०८) रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनं ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

तथा च घटेशां । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रसन्धो दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितं ।

(४०९) अविद्वन्तु यदृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकं ।

तदप्यन्यथयेद्दीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

अनयोद्दाहरणं मत्प्रवन्धेऽभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।

(४१०) षट्कारे कौशिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

क्षत्रयो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

तत्र कौशिकी ।

(४११) या स्रष्टव्यानेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥
नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भस्य ।
चत्वार्यङ्गान्यस्याः

तत्र ।

(३१२) वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।

दृष्टजनावर्जनकृतञ्चापि त्रिविधं मतं ॥

विहितं शुद्धहास्येन स्रष्टृङ्गारभयेन च ।

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्यां । वासवदत्ता
फलकमुद्दिश्य महासं । “एसा वि अवरान् तव समीपे जा लिहिदा
एदं किं अज्ज वसन्तस्स विखाणं” * । स्रष्टृङ्गारहास्येन यथा
ब्राकुन्तले । राजानं प्रति ब्रकुन्तला । “असन्तुष्टो उन किं
करिष्यसि † । राजा इदमिति व्यवसितः । ब्रकु । वक्कं ठैकते” ।
समयहास्येन यथा रत्नावल्यां । आस्येख्यदर्शनावसरे । “सुसञ्जा ।

* एषाप्यपरा तत्र समीपे यथा लिखिता इदं किमार्थं वसन्तस्स
विखाणमिति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति । सं० ॥ टी० ॥

निदो मए एसो वुत्तन्तो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ
निवेदइस्सुं”* । एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्म्मोदाहृतं । एवं वेशचेष्टा-
सम्बन्ध्यपि ।

(४१३) नर्म्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमः ।

यथा मासविकायां सङ्केतनायकमभिसृतार्थां नायकः ।

“विस्त्रज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं
ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
प्रतिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्त्वात्ताचरितं मयि” ॥

मासविका । भङ्गा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं न
पारेमि इत्यादि” † । अथ नर्म्मस्फोटः ।

(४१४) नर्म्मस्फोटो भावलेखैः छचितोऽत्परसो मतः ॥

यथा मासतीमाधवे ।

“गमनमस्यसं शून्या वृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
अक्षितमधिकं किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽद्यवा ।
अमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवमं
सहितमधुरास्त्रे ते भावाः क्षिपन्ति च धीरतां” ॥

अस्यसगमनादिभिर्भावलेखैर्भाधवस्य मासत्यामनुरागः श्लोकः
प्रकाशितः ।

* नीतो मया एव वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन ता देव्यै गत्वा
निवेदयिष्यामीति । सं० । टी० ।

† भर्त्तर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्त्तुं न पारयामीति ॥ सं० । टी० ॥

(४१५) नर्मागर्भा व्यवहतिर्नेतुः प्रकृत्स्नवर्त्तिनः ।

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मास्रत्या मरण-
व्यवसायवारणं । अथ सात्त्वती ।

(४१६) सात्त्वती बद्धला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्ज्वैः ।
सहर्षा क्षुद्रघृष्टङ्गारा विशोका साङ्गुता तथा ॥
उत्यापकोऽथ संचात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥
उत्तेजनकरी शचेर्वागुत्यापक उच्यते ।

यथा वीरचरिते ।

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैदृष्यन्तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।
यस्माद्ब्रह्ममुखसख नास्य विषयः किं वा बद्धव्याहते-
रस्मिन् विस्मृतजामदम्यविजये बाहो धनुर्जम्भता” ॥

(४१७) मन्त्रार्थद्वैवशक्त्यादेः संचात्यः सङ्गभेदनं ।

मन्त्रशक्त्वा यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन
सुबुद्ध्या भेदनं । अर्थशक्त्वापि तत्रैव । द्वैवशक्त्वा यथा रामायणे
रावणादिभोषणस्य भेदः ।

(४१८) संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः ।

यथा वीरचरिते रामः । “असंग्रहं किल सपरिवारका-
र्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीखलोहितेन परिवत्सर-

सहस्रान्नेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम दाशरथे स एवाद्यमार्यपादानां प्रियः परशुरित्यादि” ।

(४१८) प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

यथा वेष्टां भीमः । “सहदेव गच्छ त्वं गुह्यमनुवर्त्तस्व अह-
मप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा आ-
मन्त्रधितथैव मया पाञ्चासीति” । अथारभटी ।

(४२०) मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता वधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥

वस्तूत्यापनसम्फोटौ सङ्क्षिप्तिरवपातनं ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

मायाद्युत्यापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ।

चघोदात्तराघवे ।

“जीघन्ते जघिनो निजान्मतिमिरत्रातैर्विद्यज्ञापिभि-

र्भास्त्रस्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते षोडशकम्बकण्डर्द्धिरेराभायमानोदरा

मुञ्चन्म्यानकन्दरानसमुचस्त्रीप्राप्तवान् फेरवा इत्यादि” ॥

(४२१) सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्दयोः ।

यथा मास्रत्यां माधवाघोरघष्टयोः ।

(४२२) सङ्क्षिप्ता वस्तुरचना शिष्यैरितरथापि वा ।

सङ्क्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ॥

यथा उदयनचरिते किञ्चिच्च हस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ॥

वालिनिवृत्ताः सुधीवः । यथा वा परशुरामसौ द्रुत्यनिवृत्ता
ब्रान्तवापादानं । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” ॥

(४२३) प्रवेशनासनिष्क्रान्तिदुर्षविद्रवसम्भवं ।
अवपातनमित्युक्तं

यथा ह्यत्यारावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविशन् खड्गहस्तः पुरुष इति”
अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तं ।

(४२४) पूर्वमुक्तैव भारती ॥

अथ नाद्योक्तयः ।

(४२५) अत्राव्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मत्तं ।
सर्वत्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितं ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशते ।
त्रिपताकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथां ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यस्याञ्जनान्ते तञ्जनान्तिकं ।
किं ब्रवीषीति यन्नाद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तस्यादाकाशभाषितं ।

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्मान्तरत ऊर्द्धं सर्वाङ्गुलि-
नामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं ह्यवान्येन सह यन्मथ्यते
तञ्जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितं । शेषं स्पष्टं ।

(४२६) दत्ता सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेद्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वस्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेष्ठा यथा वसन्तसेनादिः । वणिम्विष्णुदत्तादिः । चेटः
कल्लहंसादिः । चेटो मन्दारिकादिः ।

(४२७) नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकं ।

यथा रामाभ्युदयादिः ।

(४२८) नायिकानायकाख्यानां सञ्ज्ञाप्रकरणादिषु ॥

यथा मालतोमाधवादिः ।

(४२९) नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणं ।

यथा रत्नावलोकपूर्वमञ्जर्यादिः ।

(४३०) प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥

यथा ब्राकुन्तले । षष्ठी । गच्छाव इत्यर्थे साधयावस्तावत् ।

(४३१) राजा स्वामोति देवेति मृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्व्ययस्येति तथा विदूषकेषु च ॥

राजन्नित्युषिभिर्व्याच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतारैः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटोऽङ्गधारावार्य्यनाम्ना परस्परं ॥

ङ्गधारं भवेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।

ङ्गधारो मारिषेति षण्डे इत्यधमैः समाः ॥

वयस्येत्युत्तमैर्दक्षे मध्वैरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥

वदेद्राशीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन्वयिनं हृतो वृद्धं तातेति चेतारः ॥
 वस पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति पतस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः ।
 हलेति सदृशी प्रेध्या हञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितं ।

अथ भाषाविभागः ।

(४३२) पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनां ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषितां ॥

आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रों प्रयोजयेत् ।
 अचोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणां ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्याद्वन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या द्वि दीव्यतां ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारों सम्प्रयोजयेत् ॥
 वाङ्मोकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभूरो चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरो चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेटिनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणां ॥
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।
 देवोमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कौशित्तथोदितं ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितं ।
 कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्या भाषाविपर्य्ययः ॥
 योषित् सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु 'बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
मम तातपादानां भाषार्थवे ।

(४३३) षट्त्रिंशत्क्षरणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि बोध्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यद्यालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके । तत्र
लक्षणानि ।

(४३४) भूषणाक्षरसंज्ञातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंग्रहदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्बिचर एव च ।
दिष्टोपदिष्ट च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
दार्ढ्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गच्छन् तथा ॥ -
पृच्छा प्रसिद्धिः साहचर्यं सङ्क्षेपो गुणकीर्तनं ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

तत्र ।

(४३५) लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणं ।

यथा ।

“आश्चिप्यन्धरविन्दानि मुग्धे तव मुखत्रियं ।
कोषदण्डसमयाणां किमेषामसि दुष्करं” ॥

(४३६) वर्षानाक्षरसंज्ञातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा ब्राह्मणक्षेत्रे राजा । “कश्चित् सखीं विनाऽतिबाधते
शरीरसन्नापः । प्रियम्बदा । सम्पदं लब्ध्वासहो उग्रसमं गमि-
स्सदि” ॥*

(४३७) सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

स्निष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

यथा ।

“सदंशसम्भवः शूद्रः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्प्रभुः” ॥

(४३८) यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतं ॥

यथा ।

“अनुद्याक्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतं ।

का दिनश्रीर्विनाकेष का निशा शश्विना विना” ॥

(४३९) हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्देतुदर्शनात् ।

यथा वेष्ठां भीमं प्रति चेटी । “एवं मए भण्डिदं । भानु-
मदि तुष्णाणं अमुक्केसुं केसहत्येसुं कधं अच्चाणं देवीए केशाः
संयमीअन्तित्ति ॥ †

(४४०) संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ।

* साव्यतं लब्ध्वासह उपग्रमं गमिष्यतीति । सं० । टी० ।

† एवमिति । एवं मया भवितं भानुमति युष्णाकं अमुक्तेषु केश-
हस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति । सं० । टी० ।

यथा यथातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनायस्य स्वप्नीः किं वचकन्धका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्ष्वती” ॥

(४४१) दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं ।

यथा वेष्णां भोमः । “आर्य्य उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्योधनकलत्रं हि सेत्यादि” ।

(४४२) तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

व्रतसङ्घा पुनरियं सामुजं स्पृशतीव मां” ॥

(४४३) सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ।

ब्राकुन्तले यथा ।

“अधरः किञ्चल्यरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धं” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

(४४४) यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

यथा ।

“अत्रधर्मोचितैर्धर्मैरसं शत्रुवधे मृपाः ।

किन्तु वाञ्छिनि रामेण मुक्तो वाणः पराश्रुखे” ॥

(४४५) अभिप्रायस्तु सादृश्याद्भुतार्थस्य कल्पना ।

यथा ब्राह्मणसे ।

“इदं किल्लाव्याजमनोहरं वपु-
स्त्रपःकृतं साधयितुं च इच्छति ।
भ्रुवं च गोलोत्पलपत्रधारया
ब्रमीतस्त्वं हेत्तुमृषिर्यवस्थति” ॥

(४४६) प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ।

यथा मम प्रभावत्यां । “अनेन खलु सर्वतस्वरता चञ्चरी-
केशावच्छं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” ।

(४४७) विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं ।

यथा मम चन्द्रकलायां “राजा । नूनमिद्यमन्तःपिहित-
प्रमदमदनविकारा वर्त्तते । यतः ।

इयति परितोषरहितं निरोक्ष्यमाणापि मेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्ध्यामसमञ्च समुत्तरं दत्ते” ।

(४४८) देशकालस्वरूपेण वर्त्तना दिष्टमुच्यते ।

यथा वेद्यां सहदेवः ।

“वद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये क्रुद्धेऽद्य सभृतं ।

तन्नाट्टिव लण्ण्यं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥

(४४९) उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा ब्राह्मणसे ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुर्व प्रियसखीदृप्तं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषवतथा मा स्य प्रतीपं नम इत्यादि” ॥

(४५०) गुणानिपातः कार्यं यदिपरोमं गुणान् प्रति ।

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “जह संहरिञ्जह तमो
जेव्यह सञ्जलेहिं ते पाञ्चो वससि सिरे पसुवदषो तद्वि इत्यीञ्च
जीञ्चं हरसि” * ॥

(४५१) यः सामान्यगुणोद्रेकः सगुणानिगयो मतः ।

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तश्चन्द्रिकचनवलीलाञ्जयुगल-

सालस्फूर्ज्जत्कम्बुर्विलसदस्त्रिमङ्गात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रे विगलितकलङ्कः सुमुखि ते” ॥

(४५२) अर्थान् सिद्धान् बहनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणं ।

यथा ।

“दृष्ट्वापहारी विमलो दिजावासो जनप्रियः ।

इहः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाग्रयः” ॥

(४५३) पूर्वसिद्धार्यकथनं निरुक्तिरिति कीर्तितं ।

यथा वेष्टां । “निहताशेषकौरव्य इत्यादि” ।

(४५४) बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ।

यथा ।

* जहती । यदि संझियते तमो ऋच्छते सकलैस्ते यादः वससि
सिरसि पसुपतेक्षयापि स्त्रिया जीवन् हरसि इति । सं०।टी०।

“यदीयं कूर्मराजस्य वचनं श्रेयस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राज्ञेकच त्वयि तत्स्थितं” ॥

(४५५) इन्द्रादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वचः ।

वेष्ठां कञ्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“सहस्रत्यगणं सबान्धवं सहमिचं ससुतं सहानुजं ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाप्सुसुतः सुधोधनं” ॥

(४५६) विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे चैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजञ्च तथा श्ववसाधिनः” ॥

(४५७) दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनं ।

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा तं हि विभीषण ।

आर्यैषानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥

एवं चेष्टयापि ।

(४५८) वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनं ।

यथा वेष्ठां अश्वत्थामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्रयामको
विदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाष्यते त्वयि” ।

(४५९) माला स्थाद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनं ।

यथा प्राकुन्तसे “राजा ।

किं भीतसैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं
 वञ्चयामि नखिनीदक्षतास्रवृत्तैः ।
 अह्ने निवेद्य चरणावृत पद्मताम्रौ
 संवाहयामि करभोर यथा सुखं ते” ॥

(४६०) अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ।

यथा वेष्या । द्रोणोऽञ्चत्वामानं राम्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
 कथयन्तं कथं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज साधु” कथमन्वया ।
 “दत्ता भयं सोऽतिरथो वन्धमानं किरोटिना ।
 विन्धुराजमुपेक्षेत् नैवं चेत्कथमन्वया” ॥

(४६१) भूषणोद्दोषव्यासां तु भर्त्सना गर्हणां तु तत् ।

यथा तत्रैव कथं प्रति “अश्रयामा । निर्वीर्यं गुरुप्रापभा-
 पितवन्नात् किं मे तवैवायुधमित्यादि” ।

(४६२) अभ्यर्थनापरैर्व्याक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतं ।

यथा तत्रैव “सुन्दरकः । अस्मा अस्म्य अवि हाम सारधि-
 दुदिभो दिट्टो तुष्टोहिं महारात्रो दुर्व्योधन न वन्ति” * ॥

(४६३) प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैस्तत्कृष्टैरर्थसाधनं ।

यथा विक्रमोर्व्व्यासां “राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं द्रुतः पतिर्द्वाभ्यामुर्व्व्यासा च भुवा च वः” ॥

* अस्मेति । आर्या अथ अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टोद्युक्ता-
 भिमहाराजो दुर्व्योधनो न वा इति । सं० । टी० ।

(४६४) साक्ष्यमभिभूतस्य साक्ष्यात् सोभवर्त्तनं ।

यथा वेष्ठां । दुर्योधनभ्रान्त्वा भीमं प्रति “युधिष्ठिरः ।
“दुरात्मन् दुर्योधनहतकेत्यादि” ॥

(४६५) सङ्क्षेपो यत्तु सङ्क्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायां । “राजा । प्रिये ।

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेखवानि मुधा ।”
आत्मानं निर्दिश्य ।

“अथमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

(४६६) गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनं ।

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” ।

(४६७) स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं ।

यथा वेष्ठां “राजा ।

इते अरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य त्रिखण्डिनं ।

या स्थाया पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥

(४६८) मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेषो मन्मथमन्थरः ।

पश्य सुभ्रु समाश्रयां कादम्बसुम्नति प्रियां” ॥

(४६९) विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

यथा वृहदृषवाटिकायां ।

“दृशेते तन्वि चावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कस्त्राणनामानावुभौ तिस्रपुनर्वसु” ॥

(४७०) स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं ।

यथा ब्राह्मणसे ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पवः ।

निमित्तनैमित्तिकखोरथं विधि-

स्य प्रसादस्य पुरस्तु सत्यदः” ॥

अथ नाट्यालङ्काराः ।

(४७१) आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं स्युहासोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसोध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसञ्ज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादे नीतिरर्थविशेषणं ॥

प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनं ।

उत्कीर्त्तनं तथा याञ्चा परीहारो निवेदनं ॥

प्रवर्त्तनास्थानयुक्तिप्रदर्शाश्चोपदेशनं ।

इति नाट्यालङ्कारतयो नाट्यभूषणचेतवः ॥

आशीरिष्टजनाशंसा

यथा ब्राह्मणसे ।

“यथातेरिव त्रिभिर्घटा पत्युर्ध्वज्जमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सन्नाजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥

(४७२)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।

यथा वेषां । “कञ्चुकी । हा देवि कुम्भि राजभवनपताके
इत्यादि” ।

(४७३) कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ।

यथा कुक्षपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्षणो युधि संश्रयं” ॥

(४७४) अक्षमा सा परिभवः स्वप्नोऽपि नाभिसङ्घते ।

यथा ब्राह्मणे “राजा । भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं
तावदस्माभिः । किं पुनरिमांभिसन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः ।
विनिपात इत्यादि” ।

(४७५) गर्वोऽवलेपजं वाक्यं

यथा तत्रैव “राजा । ममापि नाम सत्त्वरभिभूयन्ते गृहाः” ।

(४७६)

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ।

यथा कुम्भे “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् ॥”

(४७७) ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोरश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भत्सनाङ्के । “विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामीति” ।

(४७८) उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ।

यथा ब्राह्मणे । “शार्ङ्गरवः । राजन् अथ पुनः पूर्वव-

ज्ञानमन्वसङ्गादिस्यतो भवान् तत्कथमधर्षभीरोर्दारपरित्याग
इत्यादि” ।

(४७९) आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
यथा तत्रैव “राजा ।

चादृशा स्फुरितेनाथमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुष्णां ददातीव प्रिणाधरः” ॥

(४८०) अधिलेपवचःकारी शोभः प्रोक्तः स एव तु ।
यथा ।

“तथा तपस्विचाञ्छाल प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो वासो स्वात्मा च परलोकतः” ॥

(४८१) मोहावधीरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।

यथाऽनुतापाङ्गे । “रामः । किं देव्या न विष्णुमितोऽस्मि
वज्रो मित्याभिन्नप्रसदेति” ।

(४८२) उपपत्तिर्मता हेतोरूपन्यासोऽर्थसिद्धये ।
यथा वध्यत्रिसार्था ।

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः” ॥

(४८३) आशंसनं स्यादाशंसा

यथा अत्राने “माधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलमृष्टं भूयोऽपि
तस्या मुखमिति” ।

(४८४)

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः ।

“अस्य वचः क्षणेनैव निर्णय्य गदयानया ।

शीलयोन्मुखयाम्नेव भुवनद्वयमद्य वः” ॥

(४८५) विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं ।

यथा वेष्टां । “एकस्य तावत्पाकोऽयमित्यादि” ।

(४८६) कार्यग्रहणमुल्लेखः

यथा ब्राह्मणे । राजानं प्रति “तापसो । समिदाहरणाय प्रक्षितावावां । इह चास्यहुरोः कस्यस्य साधिदैवत इव ब्रह्म-
नास्यानुमानिनीतीरमाश्रमो दृश्यते न चेदस्यः कार्यातिपातः
प्रविश्य मृच्छतामतिथिसत्कार इति” ॥

(४८७)

उत्तेजनमितीथ्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ।

यथा ।

“इन्द्रजिह्वस्त्ववीर्योऽसि नासैव बलवानसि ।

धिक् धिक् प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्यद्गयाकुलः” ॥

(४८८) भर्त्सना तु परीवादः ।

यथा सुन्दराक्षे “दुर्योधनः । धिक् धिक् सत किं हत-
वानसि बलस्य मे प्रकृतिदुर्लभितस्य पापः पापं विधास्यति
इत्यादि” ॥

(४८९)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनं ।

यथा ब्राह्मणे दुष्यन्तः । “विनीतवेत्तप्रवेशानि तपोव-
नानीति” ॥

(४८०) उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुक्तीर्णममनेकधा ।
उपासकस्यरूपेण तत्स्यादर्शविशेषणं ।

यथा ब्राह्मणखे राजानं प्रति “ब्राह्मरवः । आः कथमिदं
नाम किमिदमुपम्यस्यमिति । ननु भवानेव मितरी लोकावृ-
त्तान्ते निष्णातः ।

यतीमपि ज्ञातिबुद्धीकसंभवा
जनोऽन्वया भर्तृमतीं विप्रदृते ।
अतः समीचे परिचेतुरिच्छते
त्रिषामिवा वा प्रमदा खबन्धुभिः” ॥

(४८१) प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनं ।
यथा वाचरामायणे ।

“काशरात्रिकरासेधं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।
तज्जगन्नितयं चातुं तात ताउच ताउकां” ॥

(४८२) साहाय्यं सङ्कटे यस्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेषां रूपं प्रति “अयत्यामा । त्वमपि तावद्ब्राह्मः पार्श्व-
वर्ती भव । रूपः । वाञ्छाम्यहमस्य प्रतिकर्तुमित्यादि” ।

(४८३) अभिमानः स एव स्यात्

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः किमप्यसदृशं रूपं
वचस इत्यादि” ।

(४८४)

प्रथयादनुवर्तनं ।

अनुवृत्तिः

यथा शकुन्तले राका शकुन्तलां प्रति । “अथि तपे
वर्द्धते । अगस्त्या । दाषिं अदिधिविषेसलाह्येणादि”* ॥

(४९५) भूतकार्याख्यामन्तुकीर्त्तनं मन्त्रं ।

यथा वासुरामावसे ।

“अचासीत् फणियात्रवन्धनविधिः ब्रह्मा भद्रहीनरे
गाढं वचसि ज्ञाप्तिने इणुमता द्रोणाद्रिरचाहत इत्यादि” ॥

(४९६) यात्रा तु कापि यात्रायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं इवाद्युप्तमि राचवः ।

त्रिरोभिः कन्दुककीर्त्ता किं कारवसि वानरान्” ॥

(४९७) परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनं ।

यथा ।

“प्राचप्रवाचसुःखार्त्तं सत्त्वामाव्यगत्तरं ।

तत्त्वमस्य विभो किञ्च सुधीवसे समर्पितः” ॥

(४९८) अवधिरित्यवर्त्तयकथनन्तु निवेदनं ।

यथा राचवाभ्युदये “सप्तमः । आर्यं सप्तद्राभ्यर्त्तय
नन्तुमुद्यतोऽपि क्रिजेतम्” ।

(४९९) प्रवर्त्तनन्तु कार्यस्य यस्यात् साधुप्रवर्त्तनं ।

यथा वेद्यां “राजा । कञ्चुकिन् देवस्य देवकीनन्दनस्य

* दाषिंविधिः । इत्यान्वेषविधिविक्रमेणावेषेणादि ॥ सं० । टी० ।

वञ्जमानादस्यैव भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तनां तत्रोप-
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्

यथा तत्रैव । “देवः सोऽवमरातिशोषितजलैर्यस्मिन् इदाः
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१)

युक्तिरर्थावधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति सत्यो-

र्भवमिति युक्तमितोऽन्वतः प्रधातुं ।

अथ मरुत्वमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मस्मिन् वयः कुर्वध्वं” ।

(५०२) प्रसङ्गः प्रमदाधिक्यं

यथा ब्राह्मणे “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्वमनो-
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३)

शिक्षा स्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “यदि च जुप्तं अस्यमवाशिषो जलस्य अकि-
दस्यकारं अदिधिविसेषं उज्जिह्वस्य सञ्चन्दो गमनं” * ।
एषाञ्च अक्षयं नास्याञ्जद्वाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि
भेदेन व्यपदेशो गङ्गाश्लिकाप्रवाहेषु । एषु च केवाञ्चिद् गुणाञ्ज-

* सङ्गीति । सखि न युक्तमात्मवाशिषो जनस्याञ्जवसत्वारम-
विधिभिन्नेवमुञ्जिता सञ्चन्दतो गमनं इति । सं० । टी० ।

ह्वारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-
त्तद्विशेषोक्तिः । एताभि च ।

“पञ्चसन्धि चतुष्टयं चतुःषष्पङ्गसंयुतं ।
षट्चिंशत्तच्छेषोपेतमल्लङ्कारोपशोभितं ॥
महारसं महाभोगमुदान्धरचनान्वितं ।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥
सुस्निष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाग्रयं ।
सृदुर्बद्धातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकं” ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते । सास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं ॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं द्यौतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

अथ च ।

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्त्रत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
श्रुष्कं गानं गेयपदं

अथ गौरीमृदे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“सत्पुष्पकमल्लकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।
मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

अभिनवगुप्तपादास्वाङ्गः । “उपलक्ष्यचैतत् । कोपोद्गा-
नस्यापि प्राकृतपठनं स्तितपाद्यमिति” ।

(५०७) निखिलातोद्यरक्षितं श्लोकचिन्तान्वितावला ।
सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥
अतोद्यमिश्रितं गेयं च्छन्दांसि विविधानि च ।
स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥
अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥
स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं चिगूढकं ।

वथा मासत्यां । “मकरन्दः । एषोऽस्मि मासती संवृत्तः ।

(५०८) कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणाश्रितः ।
प्राकृतं वचनं वक्ति यच्च तस्मैन्वचं विदुः ॥

करणं वीणादिक्रिया ।

(५०९) चतुरश्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥
कोपप्रसादजमधिलेपयुक्तं रसोत्तरं ।
द्वावच्छेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरं ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

(५१०) एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतं ।

अद्वैतश्च दशभिर्धारा मद्धानाटकमूचिरे ॥

एतदेव नाटकं यथा वास्तरामायणं । अथ प्रकरणं ।

(५११) भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितं ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकं । अमात्यनायकं मास्यतो-
माधवं । वणिक्नायकं पुष्यभूषितं ।

(५१२) नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्वयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

कितवद्युतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ।

कुलस्त्रीपुष्यभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि मृच्छक-
टिकाद्यां । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् । त्रैषं नाटकवत् । अथ
भाषः ।

(५१३) भाषः स्याद्दर्शनचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादकाशभूषितैः ॥

सूचयेदीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्षनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥

मुखनिर्व्वहणे सन्धी सास्याङ्गानि दशापि च ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य-
वर्षणया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
सास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीखामधुकरः ॥
अथ व्यायोगः ।

(५१४) ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिः श्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽचाङ्गिनो रसाः ॥

यथा सौगन्धिकाहरणं । अथ समवकारः ।

(५१५) वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयं ।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥
सन्धी दावन्धयोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।
नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
गायत्युष्णिङ्मुखान्यत्र क्वन्दांसि विविधानि च ॥
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चार्यं त्रिविधवः ।

बसु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गं ॥

द्वितीयेङ्के च तिद्धभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नाडिका घटिकादयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
क्तावपि नेह विधातव्यौ ॥ तत्र ।

(५१६) धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शूद्रङ्गारः कपटः पुनः ।

स्वाभाविकः ह्यन्विमस्य दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ।

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशूद्रङ्गारः । अर्थसाभार्थ-
कल्पितः अर्थशूद्रङ्गारः । प्रहसनशूद्रङ्गारः कामशूद्रङ्गारः । तत्र
कामशूद्रङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति
समवकारः । यथा समुद्रमथनं ॥ अथ डिमः ॥

(५१७) मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्का मता नेह विव्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्व्वयत्तरलोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥

वृत्तयः कौशिकीदीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशूद्रङ्गारवर्जिताः ॥

अचोदाहरणञ्च । “चिपुरहाह” इति महर्षिः । अथे-
शाम्भुः ।

(५१८) ईशाम्भुगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ, धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिष्कन्तीमपहारादिनेष्कतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरभं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥
महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्दितारे ।

मिश्रं ख्याताख्यातं । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानाय-
कास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिश्रिता इव । नायको मृगवदसर्था
नायिकामत्र ईदृते वाञ्छतीतीशाम्भुः । यथा कुसुमवेखर-
विजयादि । अथाहुः ।

(५१९) उत्कृष्टिकाङ्क एकाङ्कोनेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र कल्पः स्थायी बद्धस्त्रीपरिदेवितं ॥
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्व्विद्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥

यद्वच्च वाचा कर्तव्यं निर्व्वेदवचनं वज्र ।

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्गपरिच्छेदार्थं उत्सृष्टि-
काङ्गनामानं” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्रेति” उत्सृष्टिकाङ्गः । यथा ब्रह्मिष्ठाद्यथातिः । अथ
वीथी ।

(५२०) वीथ्यामेको भवेदङ्गः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥

सूचयेद्गुरिष्टङ्गारं किञ्चिदन्यावसानपि ।

मुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । श्टङ्गारवज्रसत्ताचास्ताः
कैश्चिकीर्त्तितिवज्रसत्तं ।

(५२१) अस्यास्तयोद्देशाङ्गानि निर्द्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तं ॥

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याघारसृष्टवानि च तानि तु ।

तपोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे बोदाहरणं लक्षिते ।

(५२२) मिथो वाक्यसमुद्भूतः प्रपञ्चो हास्यङ्गन्मतः ।

यथा विक्रमोर्षश्चां । वज्रभीलविदूषकशेष्पोरन्वोन्यवचनं ।

(५२३) त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं शुनिसाम्यतः ।

यथा तत्रैव राजा ।

“सर्वचित्तिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्नेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ।

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह” । अत्र
प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितं । “नटादिचितयविषयमेवेद-
मिति” कश्चित् ।

(५५४) प्रियाभैरप्रियैर्व्याक्यैर्विलोभ्य क्लृप्तनाच्छलं ।

यथा वेषां “भीमार्जुनौ ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयन्नरयोद्दीपनः सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुह्यरनुजग्रतस्याङ्गराजस्य मित्रं ।

कृष्णा केन्नोत्तरीयव्यपनवनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

काशे दुर्योधनोऽसौ कथयतु न ह्यत्र द्रष्टुमभागतौ स्तः” ॥

(५५५) अन्ये त्वाङ्गच्छलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चना द्वास्यरोपकृतं ॥

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ।

द्वितीत्युपसृचणं यथा ।

“भिषो मांसनिषेवणं प्रकुहणे किन्तेन मद्यं विना

मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेष्ठाप्यर्थदक्षिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः” ॥

“केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिर्व्याक्येच्चिरि-
त्याहुः” । अन्ये च “अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं” ।

(५२६) अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पष्टयाधिवलं मतं ।

यथा मम प्रभावत्यां “वज्रनाभः ।

अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्वाय्य गदधामया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद अलममुना वज्रप्रसापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोद्-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजक्षतजोचितेयं

शोणिः क्षणेन पिश्रितान्नलोभनीया” ।

(५२७) गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ।

यथा वेष्यां “राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनखलस्य

पर्याप्तमेव करभोद् ममोद्द्युम्नं ॥

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । देव भयं भयमित्यादि ।” अथ रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूद्भङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धं ।

(५२८) व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ।

यथा हलितरामे “सीता । जाद कासं क्लु अओच्छ्राएण गन्तव्यं तर्हि सो रात्रा विणएण पण्यिदध्वो * । खवः । अद्य

* जादेति । पुत्र क्लु खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा विनयेन प्रकथितव्यः । इति सं० टी० ।

किमावाभां राजोपजीविभां भवितव्यं । शीता । जाद सो
 तुझ्णाणं पिदा * । खवः । किमावभोरर्चुपतिः पिता । शीता ।
 सात्रहं मा अशधा संकधं षं क्खु तुझ्णाणं सअसाए ज्जेव पुइवी
 एत्ति" † ॥

(५३९) प्रहेलिकैव शास्त्रेण युक्ता भवति नाशिका ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां । "सुसङ्गता ।
 सहि जस्स कदे तुमं आअदा सो इधज्जेव चिट्ठदि । सागरिका ।
 कस्स कदे अहं आअदा । सुसं । षं चित्तफलअस्स" ‡ । अच तं
 राअः छते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

(५४०) अस्तप्रलापो यदाकथमसम्बद्धं तथोत्तरं ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ।

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्यां । "प्रद्युम्नः । सहकारवशी-
 मवसोक्त्य सागन्दं । अहो कथमिहैव ।

अस्त्रिकुलमञ्जुसकेत्री परिमल्लवज्जला रसावहा तन्वी ।

किञ्चलयपेक्षसपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"॥

* पुत्र स युष्माकं पितेति । सं० । टी० ।

† मा अन्वया शब्देभ्यो न खलु युवयोः सकलाया एव एषिका
 इति । सं० । टी० ।

‡ सङ्गति । सखि यस्य छते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति । सं० ।
 टी० । कस्यार्थमङ्गमागतेति । सं० । टी० । ननु चिचमन्नस्येति ।
 सं० । टी० ।

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेद्यां दुर्बोधं प्रति
गान्धारीवाक्यं ।

(५७१) व्याहारो यत्परस्परार्थे हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मास्यविकाग्निमिषे । सास्यप्रयोगावसाने मास्यविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुग्धा गमि-
स्यसि * इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां
यस्यया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पठमं वक्ष्यपूजा भोदि
या इमाए लक्ष्मिदा † । मास्यविका “स्यत” इत्यादिना नाश-
कस्य विष्णुङ्गनायिकादर्शनप्रयत्नेन हास्यलोभकारिणा वचसा
व्याहारः ।

(५७२) दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्फुर्त्तद्वं हि तत् ।

क्रमेण यथा ।

“प्रियजीवितता क्लैर्यं निःश्रेयत्वं हतव्रता ।

भूयसाद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥

तथासाद्रूपसौन्दर्यं भूषितं घोवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीथ्यामवश्यं विधे-
षानि । विस्मृततया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीदोदाहृतानि
वीथी च । गानारसानाद्याच मास्यारूपतया स्थितत्वादीथीयं ।
यथा मास्यविका । अथ प्रहसनं ॥

* मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यस्योति । सं० । टी० ।

† प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया कर्ततेति । सं० । टी० ।

(५३३) भाष्यसन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितं ।
भवेत्प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितं ॥

अथ नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशको ।

(५३४) अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ।
तत्र ।

(५३५) तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

अथा कन्दर्पकेलिः ।

(५३६) आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ।
अथा धूर्त्तचरितं ।

(५३७) वृत्तं बहूनां भ्रष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे ।
तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितं ॥

अथा नटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह ।

“वेष्णाचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकीच यत्र स्युः ।
अविहृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति” ।

(५३८) विहृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः ।
भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥

इदन्तु सङ्कीर्णैव गतार्थमिति मुनिना पृथगोक्तं । अथो-
परूपकाणि । तत्र ।

(५३९) नाटिका कृष्णवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।
 नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
 सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्वासेन शङ्कितः ।
 देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
 पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
 वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वप्नविमर्षाः सन्धयः पुनः ॥

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविहङ्गशासभञ्जि-
 कादि । अथ चोटकं ।

(५४०) सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयं ।

चोटकं नाम तत् प्राङ्गः प्रत्यङ्गं सविदूषकं ॥

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
 साक्षितरत्नं । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्ध्वशी । अथ गोष्ठो ।

(५४१) प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्याप्यलङ्कृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठो कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषष्ठोषिदम्बिता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥

यथा रैवतमदनिका । अथ सङ्कं ।

(५४२) सङ्कं प्राकृताशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकं ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाङ्गुतो रसः ॥

अङ्गा जवनिकास्थाः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमं ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकं ।

(५४३) नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रताललयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दीपनायकं ॥
 हास्योऽङ्गत्र सष्टङ्गारो नारी वासकसञ्जिका ।
 मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दग्नापि च ॥
 केचित्प्रतिमुखं सन्धिमिथ नेच्छन्ति केवलं ।

तत्र सन्धिद्वयवती यथा गर्भवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विद्यासवती । अथ प्रस्थानं ।

(५४४) प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
 अङ्गौ द्वौ लयतालादिर्व्विलासो वज्रलक्षया ॥

यथा श्टङ्गारतिलकं । अथोक्तायं ।

(५४५) उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितं ।
 शिष्यकाङ्कर्युतं हास्यश्टङ्गारकरुणैरसैः ॥
 उक्तायं वज्रसङ्ग्रामं व्यसगीतिमनोहरं ।
 चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

शिष्यकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवं ।
 अथ काव्यं ।

(५४६) काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसङ्कुलं ।
 खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतं ॥
 वर्षामात्राच्छुलिकाश्रुतं शृङ्गारभाषितं ।
 नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

यथा चाद्वोदयः । अथ प्रेङ्खणं ।

(५४७) गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकं ।
 असूत्रधारमेकाङ्गमविष्कम्भप्रवेशकं ॥
 नियुहसम्फोटयुतं सर्व्ववृत्तिसमाश्रितं ।
 नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

यथा बालिवधः । अथ रासकं ।

(५४८) रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्व्वहणान्वितं ।
 भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतं ॥
 असूत्रधारमेकाङ्गं सवोथ्यङ्गं कलान्वितं ।
 श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकं ॥
 उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं ।
 इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥

यथा मेनकाहितं । अथ संलापकं ।

(५४९) संलापकेऽङ्गास्यत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।
 पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणोत्तरः ॥
 भवेयुः पुरसंरोधश्चलसङ्ग्रामविद्रवाः ।
 न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥

यथा मायाकापालिकं । अथ श्रीगदितं ।

(५५०) प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकं ।
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितं ॥
भारतीवृत्तिवज्जलं श्रीतिशब्देन संयुतं ।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरूपरूपकं ॥

यथा श्रीद्वारघातलं ।

“श्रीराधीना श्रीगदिते गायेत्किञ्चित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते” ॥

अक्षमुदाहरणं । अथ त्रिस्यकं ।

(५५१) चत्वारः शिष्यकोऽङ्काः स्युस्तस्यो वृत्तवस्तथा ।
अग्रान्तदास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥
वर्षनात्र श्शग्रानादेर्चीनः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥
आग्रंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावदित्याप्रतिपत्तयः ॥
विलासालस्यवाम्यानि प्रदर्षास्त्रीलमूढताः ।
साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥
लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनं ।
चमत्कृतिसौत्यमोषां स्पष्टत्वात्तन्म नोच्यते ॥

सम्प्रेतयथगयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धं । यथा कनका-
वतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(५५२) षट्कारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्द्देन भूषिता ।
चीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां चीननायका ।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥

केचित्तत्र विद्यासिकास्थाने “सासिकेति” पठन्ति तस्यास्तु
“दुर्मत्तिकायामन्तर्भाव” इत्यन्ये । अथ दुर्मत्तिका ।

(५५३) दुर्मत्तौ चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥
त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
षष्टालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्द्दविलासवान् ।
चतुर्यो दशनालिः स्याद्दङ्कः क्रीडितनायकः ॥

वशा विन्दुमती । अथ प्रकरषिका ।

(५५४) नाटिकैव प्रकरणो सार्थवादादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥

मृग्यमुदाहरणं । अथ हस्तोत्रः ।

(५५५) हस्तोत्र एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तसङ्कुलः ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताल्लयस्थितिः ।

यथा केचिरैवतकं । अथ भाषिका ।

(पू५६) भाषिका झृष्टानेपथ्या मुखनिर्व्वहणाश्विता ।
 कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥
 उदात्तनाशिका मन्दपुरुषो ऽत्राङ्कसप्तकं ।
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥
 समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ।
 उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनं ॥
 निर्व्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।
 भ्रान्तिनाशो विबोधः स्थान् मिथ्यास्थानन्तु साध्वसं ॥
 सोपालम्भवचः कोपपीडयेच्च समर्पणं ।
 निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
 संहार इति च प्राङ्ग्यत्कार्यस्य समापनं ॥

सृष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषा-
 मपि नाटकप्रकृतिकलेऽपि यथौचित्यं यथास्वाभं नाटकोक्त-
 विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
 तत्सङ्गावस्य निबन्धः । अथ अव्यकाशानि ।

(पू५७) अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ।

तत्र पद्यमयान्याह ।

पू५८) छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं ।

दाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतं ।

नानिखल्या नानिदोर्वाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कस्यन इश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्माध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सभोगविप्रलम्बी च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 बर्षनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

सन्ध्यङ्गानि यथास्वाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यदृत्तकै-
 रिति बहुवचनमविवक्षितं । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधु-
 पानादयः । यथा रघुवंशत्रिंशुपाख्यवधनैषधादिः । यथा वा
 मम राघवविखासादिः ।

(५६०) अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः ।

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतं ।

(५६१) प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः ।

कन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयाम्बरचरितं ।

(५६२) अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि कन्दांसि विविधान्यपि ।

यथा कर्षपराक्रमः ।

(५६३) भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितं ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितं ॥

यथा भिच्छाटनं आर्याविलासश्च ।

(५६४) खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा मेघदूतादि ।

(५६५) कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्तावल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यं ।

(५६६) वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्सकञ्च चतुर्विधं ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परं ।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमासकं ॥

मुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुररसीत्यादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम । “समरकण्डूननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
भिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर” । अत्र कुण्डलीकृतकोद-
ण्डेत्यनुष्ठुप्सृत्तस्य पादः । समरकण्डूनेति च प्रथमाक्षरद्वय-
रहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव । “अणिस
विस्मर णिसिद्धरसरविसरविदलितसमरपरिगदपवरपरब-

ज्ञेत्यादि” * । चूर्णकं यथा मम । “गुणरत्नसागर जगदेकना-
गर कामिनीमदन जगरञ्जनेत्यादि” ।

(पू६७) कथायां सरसं वस्तु पद्यैरेव विनिर्मितं ।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनं ।

यथा कादम्बर्यादि ।

(पू६८) आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनं ॥
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ॥
आर्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनं ॥

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तथाप्यन्यैरदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका गायकेनैव
निबद्ध्या” इत्याहुस्तदयुक्तं । आख्यानादद्यश्च कथाख्यायिक-
योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव ।

“अत्रैवान्तर्भव्यन्ति श्लेषाद्याख्यानजातय इति” ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

(पू६९) गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।

* अथिसेति । अनिशं विसर निशिततरश्चरविसरविदणितसम-
रपरिगतप्रवक्षपरवक्षेत्वादि । सं० । टी० ।

यथा देवराजचरितं ।

(५७०) गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विद्वद्मुच्यते ।

यथा विद्वदमणिमाला ।

(५७१) करम्भकन्तु भाषाभिर्विधाभिर्विनिर्मितं ।

यथा मम षोडशभाषामधी प्रशस्तिरज्ञावली । एवमन्ये
ऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वाद्युक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथक्स्व-
चिताः ॥

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणे नाम षष्ठः
परिच्छेदः ॥ * ॥

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

(५७२) रसापकर्षका दोषाः

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

(५७३) ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

तत्र ।

(५७४) दुःश्रवं त्रिविधास्त्रीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरं ।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥

परुषवर्षतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वं । यथा ।

“कार्त्तार्थं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा” ।

अस्त्रीलत्वं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वाच्छिधा । क्रमेणो-
दाहरणं ।

“दृप्तारिविजये राजन् साधनं सुमहत्तव ।

प्रससारन्नैर्ब्बाद्युर्विनाशे तन्वि ते तदा” ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अस्तीलाः ।

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभृता रणाध्वरे” ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वं । अप्रयुक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं । यथा । “भाति पद्मः शरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । याम्यत्वं यथा । “कटिस्ते हरते मनः” । अत्र कटिशब्दे याम्यः । अप्रतीतत्वमेकदेश-
मात्रप्रसिद्धत्वं । यथा । “योगेन दक्षिताश्रयः” । अत्र योग-
शब्द एव वासनार्थं आश्रयशब्दः ।

“आग्नीःपरम्परां वन्द्यां कर्षे हत्वा हपां कुरु” ।

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति सन्देहः । नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं सञ्चार्य-
प्रकाशनं । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्” ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं सञ्चयं । निहतार्थत्वमुभयार्थ-
स्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बरमम्बरं
व्यतानीत्” । शम्बरशब्दे दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले निहतार्थः ।
“गीतेषु कर्षमादत्ते” । आङ्पूर्व्या दाञ्धातुर्दानार्थेऽवाचकः ।
यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तकृत्वापि यामिनी” ।

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकं । क्लिष्टत्वमर्थप्रतीते-
र्यवहितत्वं । “शीरोदजावसतिजम्भुवः प्रसम्नाः” । अत्र शीरो-
दजा सञ्जीवसत्या वसतिः पद्मं तस्य जम्भुवो जलानि । “भूतये

ऽस्य भवानीशः” । अथ भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्र-
तीतिकारित्वादिदृग्भ्रमवगमयति ।

“स्वर्ग्यामटिकाविलुष्टनट्टयोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अथ ट्ट्यात्वं विधेयं तच्च समामे गुणीभावाद्गुणाद्यत्व-
प्रतीतिहत् । यथा वा । “रक्षांसि पुरःस्नातुमलं रामानु-
जस्य मे” । अथ रामस्येति वाच्यं । यथा वा । “आसमुद्रश्चिती-
शानां” । अथासमुद्रमिति वाच्यं । यथा वा ।

“यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चन्नरस्य” ।

अथ षष्ठ इवेत्युपेक्ष्यं । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाद्य मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

अथामुक्तेत्यत्र गञः प्रसव्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितं । यदाहुः ।

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसव्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र गञ्” ।

यथा ।

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न हृत्तनिनाधरः” ।

अथोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे गञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न गञ्” ॥

तेन ।

“जुमोपात्मानमचक्षो भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टभुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥

अत्राचक्षतामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति गजः पर्यु-
दासतया गुणभावो युक्तः । नन्वग्राह्यभोजी ब्राह्मणः, असूर्य्यम्यग्ना
राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवि-
ष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियाग्नेन गजः
सम्बन्धः स्नात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं । न च तथा ।
विशेष्यतया प्रधानेन तद्गोच्यार्थेण कर्त्तव्येनैव गजः सम्बन्धात् ।
यदाहुः ।

“आह्नभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्गोचनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्बिधानत इति” ॥

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च
क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ।

“स्मरार्थन्धः कदा लस्ये कार्त्तार्थं विरहे तव ।

कृतप्रवृत्तिरन्वर्थे कविर्वान्तं समञ्जते” ॥

अत्र जुगुप्सायञ्चकास्त्रीलता ।

“उद्यत्कमलसौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः” ।

अत्र कमलसौहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गभावाध्याः ।

रज्यत्यपूर्व्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभां” ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं रज्यतीति सम्बन्धः
क्लिष्टः । “न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र चायमेव न्यङ्कार
इति न्यङ्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं । तत्र शब्दरचनावैपरी-

त्येन गुणीभूतं । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाणा इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिस्तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रं । यथा ।

“यः स ते नयमानन्दकरः सुभ्रु स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन खितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति । यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं । यथा “आत्मा जानाति यत् पापं” । एवं ।

“यं सर्व्वभ्रैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च” इत्यादावपि । तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वं । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः खान इवादेशं सुगीवं संन्यवेशयत्” ॥

“स वः शन्निकसामौलिस्तादात्म्याद्योपकल्पतां” ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं इदि चिन्तयामि” ॥

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
स्त्रिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा ।

“विभाति मृगशावाची येदं भुवनभूषणं ।

इन्दुर्विभाति यस्नेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥

कश्चिदनुपात्तयोर्दयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा ।

“न मे श्रमयिता कोऽपि भारस्येतुर्वि माशुचः ।

मन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्वद्भुतपौरुषः” ॥

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य श्रमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यं । तथा हि
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्व्वात्मकं वस्तु विवक्षितं ।
तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्य-
मतत्वेनोदाहरणं बोध्यं । पदांशे अतिकटुर्यथा । “तद्गच्छ सिद्धौ
कुर्व देवकार्यं” । “धातुमन्तां गिरिधन्ते” । अत्र मन्ताशब्दः
शीवार्थे निहतार्थः ।

“वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः ऋप्रत्ययार्थेऽवाचकः । “पाणिः
पञ्चवपेखवः” । पेखवशब्दस्याद्याक्षरे अस्तीले ।

“सङ्ग्रामे निहताः शूरा वषोबाणत्वमागताः” ।

अत्र वषःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं । तथा तत्रैव
बाणस्थाने श्ररेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिषट् ।

जस्यधादौ तुत्तरपदं वाङ्मवानसादौ पूर्वपदं । एवमन्येऽपि यथा
 सम्भवं पदाङ्गदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां चयाणाञ्च पद-
 मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । यथा । “मुञ्च मानं हि मानिनि” ।
 अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः । “कुञ्चं हन्ति ह्यो-
 दरी” । अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थं ।
 “गाण्डीवी कनकत्रिलानिभं भुजाभ्यामाजग्ने विषमविलोचनस्य
 वचः” । “आङ्गे यमहनः (पा० १ । ३ । २८) स्नाङ्गकर्मकाचेति”
 (पा० १ । ३ । २८ । सू० वा० १) अनुज्ञासनवसादाङ्पूर्वस्य
 हनः स्नाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितं । इह तु तद्वृत्त-
 मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् श्रुतसंस्कारत्वं । नन्वत्र “आजग्न”
 इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य
 वाङ्मदोषता । मैवं । तथा हि गुणदोषाखङ्काराणां शब्दार्थ-
 गतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधाच्चित्तं हेतुः । इह तु
 दोषस्य “आजग्न” इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधाच्चित्तं ।
 पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष
 एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः तथा
 हन्प्रकृतेरपीति न पदाङ्गदोषः । एवं “पद्म” इत्यत्राप्युक्तस्य
 पद्गतत्वं बोध्यं । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि श्रुत-
 संस्कारत्वमूढं । इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं
 विरलप्रयोगे निहतार्थत्वं । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं ।
 अप्रतीतत्वे लोकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्र-
 युक्तत्वमेकार्थशब्दविषयं । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं । असम-

सर्वे हन्यादद्योऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः
प्रकाशमवाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजा-
तोषा वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

(५७५) वर्षानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताद्यतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथितपदताद्यतवृत्तताः ॥

पतत्रकर्षता सन्धौ विभ्रोषाञ्जीलकष्टताः ।

अर्हान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्थानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

वर्षानां रथानुगुणविपरोतत्वं प्रतिकूलत्वं । यथा मम ।

“ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिण्णि मोट्टाअइ षो परिहट्टइ ।

दिअएण फिट्टइ लज्जार खुट्टइ दिहीए सा” * । अत्र टका-

राः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं व्रक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः ।

एषाञ्चैकदिचिचतुःप्रयोगेषु न तादृशसम्बन्ध इति न दोषः ।

“गता निजा इमा वासे” । अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता ओत्वं

* ओवट्टइ इति । उदस्यति उल्लोटयति अथने कस्मिन्नपि मोट्टा-
यति न परिघट्टति । हृदयेन स्फुटयति कज्जया खट्टयति धृतैः
सा इति ॥ सं० । टी० । उदस्यति देहमुत्तानीकरोति । उल्लो-
टयति पार्श्वपरिवर्तनं करोति । मोट्टायितभावं न करोति ।
स्फुटयति भङ्गति । खट्टयति कुण्डिता भवति इत्यर्थः ॥ टी० ।

प्राप्ता विसर्गा यच्च । यथा । “धीरो वरो नरो यातीति” । “पह-
वाहतिरक्तोष्ठी” । अत्राहतिपदमधिकं । एवं “सदाशिवं नौमि
पिनाकपाणिमिति” विशेषणमधिकं । “कुर्व्यां हरस्यापि पिना-
कपाणेरिति” अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा
वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिकं उवाचेत्यनेनैव
ह्यतार्थत्वात् । कश्चित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा ।
“उवाच मधुरां वाचमिति” । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषण-
स्यापि क्रियाविशेषणं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते”
यथा । “उवाच मधुरं धीमानिति” ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनं ।

“रतिलीलाग्रमं भिन्ने सखीलमनिखो वहन्” ।

लीलाग्रब्धः पुनरुक्तः । एवं “जघुर्विसं धृतविकाशिविसप्र-
सूना” । अत्र विसग्रब्धस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्व्वना-
ञ्चैव परामर्शो युक्तः । इत्तं वृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्वयं रसान-
नुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “इत्तं सतत-
मेतस्या इदयं भिन्ने मनोभवः कुपितः” । “अयि मयि मानिनि
मा कुह मानं” । इदं वृत्तं हास्यरसखैवानुकूलं । “विकसित-
सहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । अत्या-
दान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्व्वत्र द्वितीयचतुर्थपाद-
विषयं । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिस्त्रकादेरेव । अत्र
प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहसभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्त्रलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अथ वस्त्राणि चेति बन्धस्य स्यथत्वश्रुतिः । “वस्त्राण्यपीति”
पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलच्चिति”
काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु “लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यमिति”
अन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुषटाकटः ।

आसक्षिप्तकुलङ्काभृत् पातु वो नरकेसरी” ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दक्षिते उत्पले एते अचिणी अमलाङ्गि ते” ।

एवंविधसन्धिविशेषस्यासक्तप्रयोग एव दोषः । अनुप्रासनमु-
क्तञ्च दृप्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु सद्यदपि । यथा ।

“वासवाग्रामुखे भाति इन्दुसन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जकमसौलत्वं

“उर्यसावच तर्वास्त्री मर्वन्ते चार्ववस्थितिः” ।

अथ सन्धौ कष्टत्वं ।

“इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्लयन् करैः ।

अगन्ता कुरु तन्वङ्गि मानं पादानते प्रिये” ॥

अथ अगदिति प्रथमाङ्गै पठितुमुचितं ।

“नाश्रयन्तो अगध्वान्तं तापयन्तो विद्योगिनः ।

पतन्ति श्रद्धिनः पादा भासयन्तः चमातस्य” ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरान्तः । अभवन्त-
सम्बन्धो च यथा ।

“या जयन्तीर्मनोजस्य यथा जगदसङ्कृतं ।

यामेषाचीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा” ॥

अत्र चञ्चद्भिर्निर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना ह्येषाचीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एषाची सा कुतोऽद्य मे” ।

इति तञ्चद्भिर्निर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि चञ्च-
द्भिर्निर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईशसे यत्कटाशेषे तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईशसे चेदि-
ति” तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्ना च यः पयःपूरस्सारकाः कैरवानि च ।

राजति व्योमकासारराजशंसः सुधाकरः” ॥

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्शे च देवाविमृष्टं तदेव दुष्टं । इह तु प्रधा-
नस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयःपूरादि-
पदार्थसदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभास
इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कष्टं परशुना तव ।

बहुस्यर्द्धः कृपाणोऽयं सञ्जते मम भार्गव” ॥

अथ “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठहृदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त इति” प्राच्याः । “परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं स्यात्तद्यतीति” आधुनिकाः ।
अक्रमता चया ।

“समय एव करोति वस्त्रावस्त्रं प्रशिगदन्त इतीव शरीरिणां ।
शरदि संशरवाः पदधीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां” ।

अथ परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिब्रह्मप्रयोगो शुभ्रो न
तु प्रशिगदन्त इत्यनन्तरं । एवं ।

“इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कक्षा च सा कान्तिमती कक्षावत-
स्वमस्य लोकस्य च नीचकौमुदी” ।

अथ त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अमतपरार्थता
चया ।

“राममन्मथशरशेत्यादि” । अथ श्टङ्काररसस्य व्यञ्जको द्वितो-
षोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वाद्निष्ठः । वाच्यस्थानभिधानं चया ।

“व्यतिक्रमसर्वं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि” ।

अथ व्यतिक्रमसर्वमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे
वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेक्षु न तथात्वमित्यनयो-
र्भेदः । एवमन्यथापि । चया वा ।

“चरन्तानतकान्तायास्तन्नि कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्नाधीति” वाच्यं । भग्नप्रक्रमता यथा ।

“एवमुक्तो मन्विमुखैरावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं
तेन “रावणः प्रत्यवोचतेति” पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कश्चि-
तपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह
हि वचनप्रतिवचनयोर्द्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं । यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्ममेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपद्यते तदान्वोऽर्थ
इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगयति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामस्य पुनः प्रेक्ष्य च गृह्णन्ति” ।

सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्युः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्या-
मेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनव्रतं” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः
पाठः । एवं ।

“यत्रोऽधिगन्तुं सुखस्त्रिष्यथा वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः” ॥

अत्र सुखमोहितमित्युचितं । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक-
मभेदः । द्वितीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत् ।

प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिमुखां रवः” । अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धं । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृतिः ।

स्नितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ॥

अस्नानस्वपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गां ।

अचक्रवाख्यजनीवभ्रुवृक्षा नभोलङ्घनखोलपक्षाः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्यं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं “हितान् न यः संश्लेषते स किं प्रभुः” । अत्र संश्लेषुत इत्यतः पूर्यं नञः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सव्यमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति” वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधन-विरहादिति” यथा “द्वयं गतं इत्यादौ” लमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथाचापीति । अस्नानस्वसमासता यथा ।

“अद्यापि स्नानशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्नातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवासोदितः ।

प्रोक्षद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्

फुल्लकैरवकोषनिःसरदलिस्रेणीकृपाणं शशी” ॥

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न ह्यतः कवेरुक्तौ ह्यतः । वाक्या-
न्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वं । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं यन्न मानं मुञ्चेति युक्तं । “स्निग्धत्व-
मेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नं । वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानु-
प्रवेशो गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्राप्ते प्रवृत्तिप्रवृत्तेऽधुना ।

वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः” ॥

अर्थदोषानाह ।

(५७६) अपुष्टदुष्कामग्राम्यव्याहतास्त्रीलकष्टताः ।

अनवीहृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषस्थानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टं
मुख्यानुपकारित्वं । यथा ।

“विशोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च र्षं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दे मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते । अधि-
कपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः इह तु
पश्चादिति विशेषः । दुष्कमता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदाससं” ।

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं वाचनमुचितं ।

“स्यपिहि त्वं समीपे मे स्यपिन्येवाधुना प्रिय” ।

अत्रार्थो गाम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधास्य
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वं । यथा ।

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकक्षादयः ।

वोच्यन्ते धैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥

अत्र येषामिन्दुकक्षा नामन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तस्या-
स्यन्द्रिकात्सारोपः ।

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य सन्धस्य विवरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥

अत्रार्थोऽस्त्रीसः ।

“वर्षत्येतदहर्षतिर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः

सत्यं वा सवितुः सुता सुरसरित्पुरो यथा ज्ञावितः ।

व्यासस्त्रोक्तिषु विश्वसित्यपि न कः अङ्का न कस्य श्रुतौ

न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वमरीचिष्वपः” ॥

अत्र यस्मात् सूर्यादृष्टैर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि
सूर्यप्रभवं । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितं ।
तथापि मृगी भ्राम्तत्वात्तत्र जलप्रायं न करोत्ययमप्रस्तुतोऽप्यर्था
दुर्बोधः दूरे चास्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वं ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मादतः ।

सदा धत्ते भुवं प्रेषः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतं अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेषोपादाने

ऽपि यदि गान्धर्विच्छिद्यन्तरं तदास्य दोषस्य सङ्गाव इति कथितपदत्वान्नेदः । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभर्त्ति श्रेषः सततं धरिर्त्तं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः” ॥

“ऋहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात्तु भयाद्

विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते” ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोक्षणे हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वं ।

“कुमारस्ते नराधीश त्रियं समधिगच्छतु” ।

अत्र त्वं द्वियस्तेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वं ।

“अथला अथला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनोषिणः” ॥

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तैति निश्चयाभावात् सन्दिग्धत्वं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणसुभाः स्वयमेव सम्पदः” ॥

अत्र द्वितीयाङ्कव्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चचार समरे शितशूखधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूखं लोकेऽप्रसिद्धं । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्कुरकष्टकः” ।

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न

त्वङ्गुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता ॥ “अधरे करजस्रतं
मृगाच्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता । एव-
मन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं चञ्चलं च समुन्नतिं ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना” ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सञ्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्नानी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सञ्जनः कामिनी च ज्ञेयभौ तत्सहचरः खलोऽज्ञो-
भन इति सहचरभिन्नत्वं ।

“आज्ञा शक्रश्चिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तद्दोषे नेदुर्ग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यं ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे” ।

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्तो नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं सावस्थाम्नुवापिका” ॥

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिषोस्त्रिन्यो रजनीश्वभिसारिकाः” ।

अत्र तमिस्रास्त्रिति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वन्ते” ।

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यानभिधाने “व्यतिक्रमसवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति । तन्न । तथासत्यपि द्वयोः ब्रह्मार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमसवमित्यादौ” शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह स्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च ब्रह्मपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैराहुतोऽपि ब्रह्मार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः ब्रह्मपरिवृत्तिसहः स ब्रह्मदोष एव । यस्य पदार्थाव्ययप्रतीतिपूर्वबोधः सोऽपि ब्रह्मदोषः । अस्मार्थप्रतीत्यनन्तरबोधः सोऽर्थाश्रय इति । एवं चानियमपरिवृत्तत्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अतपरार्थत्वे तु “राममन्मथश्रेणेत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता । अस्तीकत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वं ।

“आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति” ।

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयं ।

“चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह ।

विरहिप्राणहरण कदर्थव न मां वृथा” ॥

अत्र विरहिष उक्तौ तृतीयपादस्वार्थो नामुवाचः ।

“सद्यं रागावृताङ्गा सुदृढमिह यथैवासि वञ्चारिकण्ठे
मातङ्गानामपीदोपरि परपुद्गैर्था च वृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽथं न किञ्चिद्गुणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
 भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्मुधिं वस्त्र कीर्त्तिः” ॥
 अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि
 पुनरुपात्तं ॥ अथ रसदोषानाह ।

(५७७) रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
 परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥
 आक्षेपः कल्पितः कृष्णादनुभावविभावयोः ।
 अकाण्डे प्रथमकैदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥
 अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनं ।
 अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
 अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

रसस्य स्वशब्दे रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दस्य । क्रमेण यथा ।

“तामुदीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसे न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरं” ॥

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिसास्यास्त्वयि खोचनगोचरे” ।

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“जाता सञ्जावती मुग्धा प्रियस्य परिशुम्भने” ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्मुकुलिताक्षी चेति” सञ्जाया अनु-
 भावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुह तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्त्रिरं” ।

अत्र यौवनास्त्रैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः ब्रान्त-
रसस्याङ्गं ब्रान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहे न
युक्तः ।

“धवस्यति त्रिन्निररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनागन्दे ।

ईषत्स्त्रिप्तकटाचा स्मिरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥

अत्र रसस्योद्दीपनासम्बन्धविभावावगुभावपर्यवसायिणौ स्त्रि-
ताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं सुमीते

स्त्रस्यतितरां परिवर्त्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दग्नास्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामि-
नीरूपो विभावः हृच्छादाशेष्यः । अकाण्डे प्रथमं यथा । वेषी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानामेकवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथमं । हेदो यथा वीरचरिते । राघव-
भार्गवयोर्दाराधिहृडे सङ्ग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामीति”
राघवस्योक्तिः । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे रतिविक्षापे ।
अङ्गिनोऽजनुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाञ्छया ग-
मने सागरिकाया विस्मृतिः । अगङ्गस्य कीर्त्तनं यथा । कर्पूर-
मञ्जर्यां राजनायिकयोः स्त्रयं कृतं वसन्तस्य वर्षणमनादृत्य
वन्दिर्वर्षितस्य प्रशंसा । अङ्गस्त्रातिविस्मृतिर्यथा । किराते

सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्या-
 खेति । तेषां धीरोदात्तादिता तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं ।
 तेषु च यो यथाभूतसंख्यायथावर्षने प्रकृतिविपर्ययो दोषः ।
 यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्भूतवत् हस्मना वासि-
 वधः । यथा वा कुमारसम्भवे । उत्तमदेवतयोः पार्व्यतौपरमे-
 श्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्षनं । “इदं पित्रोः सम्भोगवर्षनमिवा-
 त्यन्तमनुचितं” इत्याहुः । अन्यदनैचित्यं देशकालादीनामन्यथा
 वदवर्षनं । तथा सति हि काव्यस्वायत्यताप्रतिभासेन विनेयावा-
 मुन्मुखीकारासम्भवः ।

(५७८) एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ।

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथा हि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
 रूपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रे-
 चितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वं । क्रमेण यथा ।

“यथांमि काव्यश्रुतिं विततार्थरश्मिं” ।

“प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति श्वरास्तव” ।

“चण्डाल इव राजानौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः” ।

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बं” ।

“हरवस्त्रीसकण्ठोऽयं विराजति शिखावलयः” ।

“सनावद्विषमानौ ते” ।

“दिवाकराद्भ्रूयति यो गुहासु

स्त्रीं दिवाभीतमिवान्धकारं ।

सुद्रेऽपि नूनं वरुणं प्रपद्ये
ममत्वमुचैः शिरसामतीव” ॥

एवमादिषुत्प्रेषितार्थस्यारबभूततथैव प्रतिभावनं स्वरूपमि-
त्यनुचितमेव तत्समर्थनं । यमकस्य पादचयनतस्याप्रयुक्तं
दोषः । यथा ।

“सहस्राक्षिजमैः शिग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरं ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥

उत्प्रेषार्था यथा ब्रह्मस्योत्प्रेषाद्येतकले ऽवाचकत्वं । यथा ।

“एव मूर्त्तौ यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिं” ।

एवमनुप्राप्ते वृत्तिविद्वद्भ्य प्रतिबुद्धवर्षत्वं । यथा । “श्रोव-
द्दृष्ट उल्लद्दृष्ट इत्यादौ” । उपमायाञ्च साधारणधर्मसाधि-
न्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“मन्वन्व्योतिषा भाति शम्भुर्भूतिषितद्युतिः ।

विद्युतेव वरुणेधो नीलवारिदखण्डधक्” ॥

अथ भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलाक्षिङ्गितक्षारहारहारी मुरं दिवन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रेवमानस्य सवसाकत्वं वाच्यं । अस्मान्मेवोपमानोपमे
वयेर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविद्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वं ।
क्रमेणोदाहरणं । “सुधेव विमलसङ्घः” । “व्योत्स्ना इव यिता
कीर्त्तिः” ।

“काष्णभिख्या तथोरसीद्भजतोः शृङ्खलेत्रयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चिन्नाचन्द्रमयोरिव” ॥

अथ तथाभूतचिन्नाचन्द्रमयोः शोभा न खल्वासीत् अपि तु सर्वदापि भवति । “सतेव राजसे तन्वि” । अत्र सता राजते त्वं तु राजसे ।

“चिरं जीवतु ते स्रुनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा” ।

अथ मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवत्याद्यनेन विधेयं । इह तु यत्र खिन्नवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मसाध्याभावश्च न दोषः । क्रमेणोदाहरणं । “मुखं चन्द्र इवाभाति” ।

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्नधुरता स्रुतः ।

दधते स्य परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” ॥

पूर्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मसाध्यावसिद्धेः प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः । एवमनुप्राप्ते वैफल्यासापुष्टार्थत्वं । यथा ।

“अनुरणमपिमेखलमविरलमिज्ञानमञ्जुमञ्जीरं ।

परिचरणमदृशचरणे रणरणकमकारणं कुदते” ॥

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य ब्रह्मेणोपादानस्याप्रस्तुतप्रसंघातां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः ब्रह्मेण तदभिधानस्य च पुनस्तत्त्वं । क्रमेणोदाहरणं ।

“अनुरागव्रजमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं

निरकासचन्द्रविमपेतवसुं विवदाकषादपरदिग्गणिका” ।

अचापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आह्लतेषु विहङ्गनेषु मन्त्रको नाद्यात् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्रुणमण्डिर्धत्ते मणीनां धुरं ।
खद्योतोऽपि न कल्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरं” ॥

अचाचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितं । एवमनुप्रासे प्रसिद्ध-
भावस्य ख्यातविद्भूत्वं । यथा ।

“अकाधिष्ठितां अक्रो गोचं गोचभिदुच्छ्रितं ।

दृषं दृषभकेतुश्च प्रायश्च्छस्य भूभुजः” ॥

अक्रदोषाणाञ्च कचिददोषत्वं कचिदुषत्वमित्याह ।

(पू७९) वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भूते ।
रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

एषु चास्त्रादस्त्ररूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाद्गुण इति व्यपदेशो भाक्तः । क्रमेण यथा ।

“तदिच्छेदह्रस्वस्य कण्ठसुठितप्राणस्य मे निर्हयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिश्रितैर्भिन्दन् मनो निर्भरं ।

ब्रह्मोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेचानस-

ज्वालाजालकराहितः पुनरसौ नास्तीं समस्तात्मना” ॥

अच शृङ्गारे कुपितो वक्त्रा ।

“मूर्द्धव्याधूयमानध्वनदमरधुनीसोसकसोसजासो-
द्भूताशःषोददस्मात् प्रसभमभिनभःशिप्रगचचसचं ।

ऊर्ध्वन्यसाङ्घिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेश-
 भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं श्नाम्नवं ताण्डवं वः” ॥
 अचोद्धतताण्डवं वाच्यं । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
 त्वेतद्धितथापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्कृत्यो-
 त्कृत्य क्षन्तिमित्यादि” । अत्र वीभत्सो रसः ।

(५८०) सुरतारम्भगोष्ठ्यादावस्त्रीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिदस्त्रेण सन्वाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्य-
 वस्त्रिति” कामशास्त्रस्त्रितिः । आदिशब्दात् ब्रमकथाप्रसूतिषु
 बोद्धव्यं ।

(५८१) स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ।

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बज्रमतङ्गहगं ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतञ्जमत” ॥

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
 मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

(५८२) गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेदङ्गुवाच्ययोः ।

यथा ।

“तामामनन्ति प्रहृतिं पुद्गार्यप्रवर्तिनीं ।
तद्दर्शनमुदासीनं तामेव पुद्गं विदुः” ॥

(५८३) स्वयं वापि परामर्षे

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विद्वद्भ्यो क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषां ।
शुद्धं निरासम्पदावच्छन्नं तमात्मचक्रं परिशीलयामि” ॥

(५८४) कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्थानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥
दैन्येऽथ साटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।
अर्थान्तरसङ्गमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता तास इत्यादि” ॥ अत्र
विहितानुवादः ।

“हन्त हन्त गतः कान्तो बसन्तो सखिना गतः” ।

अत्र विषादः ।

“चित्तं चित्तमनाकाशे कथं सुमुखि चन्द्रमाः” ।

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र साटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्थात्त-
रसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्र ।

(५८५) सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ।

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःश्रेषपरिजनं देव ।
विशसत्करेषुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनं” ॥

(५८६) वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा

गुण इत्येव । यथा ।

“दिधीवेवीसमः कश्चिद्गुणवृद्धोरभाजनं ।
क्लिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” ॥
अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।
“अत्रातार्त्तमुपाध्याय त्नामहं न कदाचन” ।
अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

(५८७) ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एषो सप्तधरविम्बो दीसह रेअङ्गवीणपिच्छो ञ्च ।
एए अ अस्ससमोहा पडन्ति आसासु दुड्ढधार व” * ॥
इयं विदूषकोक्तिः ।

(५८८) निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषता नैव गच्छति ।
यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयस्यक्रद्दन्दानि विघटयति” ।

* एव सप्तधरविम्बो दृश्यते ह्यैयङ्गवीणपिच्छ इव । एते चान्धसमूहाः
यतन्वाशासु दुग्धधारा इव । सं० ॥ टी० ।

(५८८) कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ।

कविसमयख्यातानि च ।

(५८९) मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वस्यते चासकोर्त्याः
 रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
 तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो
 ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः॥
 पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यै-
 र्यूनामङ्गेषु चाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
 मौर्वीरोलम्बमालाधनुरय विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
 र्भिन्नं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तदत् ॥
 अद्भ्यभोजं निशायां विकसति कुमुदं चन्द्रिका शुक्लपक्षे
 मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
 न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
 मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

(५९१) धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिबोधाय यथा ।

“पुरिता रोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्यास्फास्यनोद्भवैः” ।

अत्र व्याज्ज्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन व्याघ्रा धनुष्यात-
 तीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्त्रे” । अत्र

कर्षस्थितत्वबोधनाय कर्षशब्दः । एवं अरण्यकुण्डलश्रिरःशेखर-
प्रभृतिः । एवं निरुपपदो मासाशब्दः पुष्यसजमेवाभिधत्त इति
स्थितावपि । “पुष्यमासा विभाति ते” । अत्र पुष्यशब्द उल्लेख-
पुष्यबुद्धौ । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वं ।

(५८२) प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ।

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न त्वस्थिता
जघनकाक्षीकरकङ्कणादयः ।

(५८३) उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।
यथा ।

“गाढासिङ्गनवामनोद्धतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा
साङ्गस्त्रेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमञ्जितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद् माति मामस्रमिति चामाचरोत्तापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मगसि मे स्त्रीना विस्त्रीना नु किं” ॥
अत्र षोडशेति न्यूनं ।

(५८४) क्वचिन्न दोषो न गुणः
न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठत्कोपवशात् प्रभावपिहित्वा दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गाद्योत्पतिता भवेन्नयि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिर्नो
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः” ॥
अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यत” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतद्वा-

कथञ्चन वितर्काख्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणात् गुणः
दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्वया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्य-
प्रतिपत्तेर्बाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

(५८५)

गुणः काव्यधिकं पदं ।

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यत्सहसा मगसोऽप्यगोचरानर्थात् ।

तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरतां” ॥

अत्र न न जाने इत्यनेनायोग्यवच्छेदः । द्वितीये जाने
इत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोग्यवच्छेदादिच्छित्तिविशेषः ।

(५८६) समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः कश्चित् ।

यथा । “अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि” । अत्र प्रथमाद्धेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयाद्धेवाक्यं पुनरुपात्तं । एवञ्च विशेषणमात्रस्य
पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विशेष्यं ।

(५८७) गर्भितत्वं गुणः कापि

यथा ।

“दिग्भातकृषटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चासं गतं” ।

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कार-
रातिशयं पुष्पाति ।

(५८८)

पतत्यर्कषता तथा ।

तथेति कश्चित् गुणः । यथा । “सञ्चहुजेत्यादि” । अत्र
चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

(५८९) क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभि-
चारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः । यथा ।

“श्रौतुक्त्वेन कृततरा सह भुवा व्यावर्त्तमाना द्विया
तैस्त्वेवभुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्याये वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे ।

संरोहत्पुलका हरेण हसता स्त्रिष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अत्रौक्तुक्त्वेन तरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन स्रष्टिति
प्रतीतिः । तराया भयादिनापि सम्भवात् द्वियोऽनुभावस्य च
व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवः । साध्वमहासयोस्तु विभा-
वादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभि-
धानमेव न्यायं ।

(६००) सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ।

“काकार्यं प्रगलक्षणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रगमाङ्गानां वितर्कमतिशक्ताधृतीनामभिलाषाङ्गौ-
क्तुक्त्वेतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमा-
खादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

(६०१) विरोधिनेऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

क्रमेण यथा । “अयं स रसनोत्कर्षीत्यादि” । अत्रासम्बन्ध-
विच्छेदेन रतेररसात्मतया स्वर्यमाणां तदङ्गानां शोको-
द्दीपकतया कल्पानुकूलता ।

“सरागया स्तुतघनघर्षतोयया

कराहतिध्वनिमृष्टरूपीठया ।

मुञ्जमुञ्जर्दमनविस्मृतिमृष्टया

रुषा मृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनाम्बुक्षितप्रायं द्वितीयं पुनः

पार्ष्वत्या वदनाम्बुजस्नानभरे सम्भोगभावास्त्रयं ।

अन्यदूरविद्यष्टचापमदनक्रोधानस्रोद्दीपितं

सम्भोर्भिस्मरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥

अत्र भ्रान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः । यथा वा ।

“क्षिप्रो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानांऽशुकान्तं

मृद्वन् केशेष्वपास्तस्वरणनिपतितो नेत्रितः सम्भ्रमेण ।

आस्त्रिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुणेचोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं ब्राम्भवो वः ब्रराग्निः” ॥

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानं । तस्याः परि-
पोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहस्तापरिपुष्टतया रस-

पदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गं । तस्य च कामीवेति
 साम्यबलादायातः श्टङ्कारः । एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करु-
 णस्याप्यङ्गत्वेति द्वयोरपि करुणश्टङ्कारयोर्भगवदुत्साहपरि-
 पुष्टतद्विषयरतिभावात्सादप्रकर्षकतया यौगपद्यसङ्गावादङ्गत्वेन
 न विरोधः । ननु समूहासम्भनात्मकपूर्वघनानन्दस्वरूपस्य
 रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः । एक-
 वाक्ये निवेद्यप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्पररोपमर्दकत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्वतया स्वातन्त्र्येण वि-
 श्रान्तेः । सत्यमुक्तं । अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यवि-
 श्रामराहित्यात् पूर्वैरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिर-
 सनात्मा व्यपदेशः प्राच्यानां । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डित-
 मुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः ।

“अङ्गं वाच्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्त्राद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्यत इति” ॥

ननु “आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन
 विरोधिर्नोर्वीरश्टङ्कारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
 स्मरस्मरस्कारोद्गुमरपुलकं वल्लकमलं ।

मुहुः पश्यन् श्टखन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटयन्त्रिं द्रुढयति रघूणां परिवृढः” ॥

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरो-
 धिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदासम्भ-

नैकोन कथोस्त्रिदात्रयैकोन कथोस्त्रिद्वैरन्तर्येष इति । तत्र वीरशृङ्गारयोरासम्बन्धैकोन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभत्सैः सम्बन्धस्य । वीरकह्लरौद्रादिभिर्विप्रसन्नस्य । आसम्बन्धैकोन आश्रयैकोन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां ज्ञानशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्नाहुतरौद्राभ्यां । शृङ्गारस्नाहुतेन । भयानकस्य वीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नासम्बन्धत्वात् विरोधः । एवञ्च वीरस्य नाद्यकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यच्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तत्र “अशो गीतमशो वादिचमिति” अहुतस्यान्तरानिवेगनात् नैरन्तर्याभावात् ज्ञानशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयं । “पाशु चामं वदनं” इत्यादौ च पाशुतादीनामङ्गभावः कह्लविप्रसन्नोऽपीति न विरोधः ।

(६०२) अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ।

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतीनां । यथा ।

“एष दुःश्रवणं नैमीत्यादि जल्पति कश्चन” ।

अत्र दुःश्रवणशब्दोऽप्रयुक्तः ।

(६०३) अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यात्मनीषिभिः ।

अदोषतापगुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणे नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

गुणानाह ।

(६०४) रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपाधिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां सरमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितं ।

(६०५) एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ।

ते गुणाः । तत्र ।

(६०६) चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

यत्तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणमिति” तत्र । द्रवीभावस्यास्मादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् । द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादिहृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वं । तत्र ।

(६०७) सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ।

सम्भोगादिशब्दा उपसङ्ख्यानानि । तेन सम्भोगाभावादिष्वप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

(६०८) मूर्च्छि वर्गान्त्यवर्षेण यक्ताष्टठडान् विना ।

रणौ लघू च तद्भक्तौ वर्णाः कारुण्यताङ्गताः ॥
अवृत्तिरस्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जगदन्ति मुञ्जर्युगामन्तःसन्तापसन्ततिं” ॥

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं षपलयन्
समालिङ्गञ्जं कृततरमङ्गं प्रवलयन् ।
मद्वान्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-
यजोदृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिग्नि दिग्नि” ॥

(६०९) ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि तेन
वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

(६१०) वर्गस्याद्यत्तीयाभ्यां युक्तौ वर्णा तदन्तिमौ ।
उपर्यधो द्वयोर्वा सुरेफष्टडडैः सङ्घ ॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकताङ्गताः ।
तथा समासो बद्धलो घटनौद्वत्यशालिनी ॥

यथा “सङ्घहुजेत्यादि” ।

(६११) चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

व्याप्नोति आविष्करोति ।

(६१२) शब्दास्तद्गुणिका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ।

यथा ।

“सूचीमुखेन सहदेव हतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्नयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य व्रतत्रो विनिहत्तमर्षा
खप्रेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” ॥

(६१३) एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

अरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

(६१४) श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता आजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

आजसि भक्त्वा आजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्माविशेषे तत्र श्लेषो
बह्वनामपि पदानामेकपदवद्भाषणात्मा । यथा ।

“उन्मज्ज्वलकुञ्जरेन्द्र रभसास्काखानुबन्धोद्धतः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वाग्निनीः ।
उच्चैश्चरति ध्वनिः श्रुतिपद्योन्माथी यथाऽयन्तथा
प्रायःप्रेङ्खदसङ्ख्यङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैकव्यात्मकत्वादेज एव । समाधिरारोहावरोह-
क्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्षस्योः क्रमो वैर-
खानावहो विन्यासः ॥ यथा “चञ्चहुजेत्यादि” । अत्र पादत्रये
क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थपादे त्वपकर्षः । तस्यापि च तीत्र-

प्रथमोच्चार्यतथा ओजस्विता । उदारता विकटत्वचक्षा ।
विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्वं । यथा ।

“स्वचरष्विनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटितिरषितमाधीत्तत्र चित्रं कलञ्च” ।

अत्र च तस्मात्तानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव ब्रह्मप्रौढो-
क्तिमात्रेणैव । प्रसाद ओजोमिश्रितत्रैधिस्यात्मा । यथा ।

“यो यः ब्रह्मं विभर्ति स्वभुजगुहमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पञ्चालगोचे त्रिङ्गुरधिकवया गर्भत्रयां गतो वा ।
यो वसुत्वर्कसाधी चरति मघि रणे यस्य यस्य प्रतीपः
क्रोधान्धसस्त्र तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(६१५) माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितं ।
पृथक् पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

यथा । “शाश्वन्मुञ्चतीत्यादि” ।

(६१६) अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।
अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणं ॥

स्यष्टमुदाहरणं ।

(६१७) ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ।

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यं । तच्च हासिकादि-
पदन्वासवैपरीत्येनासौक्यशोभाप्राप्तित्वं । सुकुमारता अपा-
द्वयं । अनयोद्दाहरणे स्यष्टे ।

(६१८) क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथं ॥

मसृष्टेन विकटेन वा मार्गेषोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदः स च क्वचिद्दोषः । तथा हि ।

“अथूढाङ्गममूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रदपुः

पारीश्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्पातु किन्तावता ।

उद्यद्दुर्द्धरगन्धसिन्धुरन्नतमोद्दामदानार्खव-

ओतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्प्याग्निरक्षायते” ॥

अत्रोद्भूतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अने-
वंविधस्त्वत्वे माधुर्यादावेवान्तःपातः । यथा “लताकुञ्जं गुञ्ज-
दित्यादि” ।

(५१९) ओजः प्रसादो माधुर्य्यं साकुमार्य्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

ओजः साभिप्रायत्वरूपं । प्रसादोऽर्थवैमल्यं । माधुर्य्यमुक्ति-
वैचित्र्यं । सौकुमार्य्यमपाह्वयं । उदारता अयाम्यत्वं । एषाञ्च
पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतताम-
ङ्गलरूपास्त्रीलयाम्बतानां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्यु-
दाहरणानि ।

(६२०) अर्थव्यक्तिः स्वभावोत्पलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्कृतत्वं । कान्तिर्हीनिरसत्वं । स्पष्टे उदाहरणे ।

(६२१) श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरं ।

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुत्पत्तौपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यं । अप्रसिद्धवर्षनाविरसोऽनुत्पत्तत्वं । उपपादकच्युक्तिविन्वास उपपत्तिः । एषां योगः सश्लेषनं स एव रूपं यस्या घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रं । अनन्वसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः । यथा ।

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे इत्यादि” ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यं । लोकसंव्यवहाररूपमनुत्पत्तत्वं । “एकासनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने निमील्य, ईषदक्रितकन्धर, इति चोपपादकानि, एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्ययतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यानुत्पत्ता समता च । प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्यक्षविपर्ययाभेनार्थस्य विसम्बादिता विरहः । स च प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव । स्पष्टमुदाहरणं ।

(६२२) न गुणत्वं समाधेश्च

समाधिसञ्चायोन्यन्यहायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः । तत्राद्योनिरर्थो यथा ।

“सद्योमुच्छ्रितमत्तद्वलचिद्वकप्रस्यङ्गिनारङ्गकं” ।

अन्यच्छायायोगिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि वज्रघ्नः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं क्लृप्तमखावी” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छिन्ति-
विशेषेण निबद्धं । अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वात् गुणत्वं
किन्तु काव्यञ्जरीरमात्रनिवर्त्तकत्वं । कश्चिच्चन्द्रमित्येकस्मिन्
पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति” वाक्यवचनं । कश्चित्
“निदाघश्रोतसहिमकालोष्णसुकुमारञ्जरीरावयवा बोधिदि-
ति” वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्षिणीति” पदाभिधानं । कश्चित्
“एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेष्टादनेकैर्वाक्यैरभिधान-
मित्येवंरूपो व्यासः । कश्चिद्वज्रवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधा-
नमित्येवंरूपः समासश्च” इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्व-
मुचितं अपि तु वैचिच्यमात्रावहत्वं ।

(६२३)

तेन नार्थगुणाः पृथक् ।

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा भोजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तमस्यासङ्कारनिरूपणं बद्धवक्तव्यत्वेनोक्तञ्च
रीतिमाह ।

(६२४) पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां

रसादीनामर्थात् ब्रन्दार्थग्ररीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां ।

(६२५) सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥
सा रीतिः । तत्र ।

(६२६) माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरर्चना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरस्पृष्टिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

यथा । “अनङ्गमङ्गसभुव इत्यादि” । इद्रटस्त्वाह
“असमसौकसमसा युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयबद्धसा स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया” ।
अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः शेषादयः ।

(६२७) ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबद्धसा गौडी

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” । पुरुषोत्तमस्त्वाह । “बद्धतरस-
मासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहि-
मपरतन्त्रासोभवाक्या च” ।

(६२८)

वर्षैः शेषैः पुनर्दयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

इवोर्वैदर्भीगोत्रोः । यथा ।

“मधुरथा मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुञ्जहन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” ॥

भोजसाह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विता ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥

(६२९) लाटी तु रीतिवैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ।

यथा ।

“अथमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनासीवासमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रीडतासस्यर्मासि” ॥

कश्चिदाह ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तेर्वर्षैर्नचातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटी” ॥

अन्ये लाङ्गः ।

“गौडी उम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ॥

(६३०) क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ।

वक्त्रादीत्यादिब्रह्मादाद्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिब्रह्माह-
 त्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्यायस्वार्थवाग्भ” इत्या-
 दि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यत्यञ्जकत्वेऽपि भीममेतद्वक्त्रत्वेनोद्भूता
 रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्धव्याधूयमाने-
 त्यादौ” ॥ प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ । रौद्रेऽप्यभिनय-
 प्रतिकूलत्वेन न दीर्घमासादयः । एवमाख्याधिकार्यां षट्का-
 रेऽपि न मसृष्टवर्षादयः । कथार्यां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्भूताः ।
 एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ॥

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(६३१) शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरूपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति तेषां गुणवदा-
वशकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभा-
सस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं तमेवाह ।

(६३२) आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

उदाहरणं ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशत्रिभ्रांशुभीतगुः ।

जगन्वपि सदापायादध्याचेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानां आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया
पौनरुक्त्यप्रतिभासनं । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते
यस्येत्याद्यन्वार्थत्वं । पायादध्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् । भुजङ्गकुण्डलीतिश-
ब्दयोः प्रथमस्यैव परिदृप्तिसहत्वं* । हरः शिव इति द्वितीयस्यैव ।
शत्रिभ्रांशु इति द्वयोरपि । “भाति सदा न त्याग इति” नद-

* पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वं । टी० ।

घोरपीति शब्दपरिवृत्तिबहुलाबहुलाभ्यां अशोभयालङ्कारत्वं ।

(६३३) अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रेऽपि सादृशं वैचित्र्याभावात् गणितं । रसाद्यनु-
गतत्वेन प्रकर्षेण व्यासोऽनुप्रासः ।

(६३४) हेको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्घात् साम्यमनेकधा ।

हेकश्चेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृशं नास्यालङ्कारस्य विषयः । उदा-
हरणं मम तातपादानां ।

“आदाय वकुलगन्धानन्वीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मद्ममद् कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥

अत्र गन्धानन्वीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सङ्घदावृत्तिः । हेको
विदग्धः । तत्रयोव्यत्वादेश हेकानुप्रासः ।

(६३५) अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्घदाप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्घादप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः
क्रमतश्च । सङ्घदपीत्यपिशब्दादसङ्घदपि । उदाहरणं ।

“उन्मीलन्मधुगन्धसुन्धमधुपत्राधूतभूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरङ्गीर्षकसंश्रवाः ।

गीचन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानसह-

प्राप्तप्राणसमासमानमरसोत्तापैरमी वासराः” ॥

अत्र रसोक्ताधैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यं । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कस्योरसकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य चासकृत् । रसविषय-
व्यापारवती वर्षरचना वृत्तिसादनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाहू-
त्यनुप्रासः ।

(६३६) उच्चार्यत्वाद्यदैक्य स्थाने तालुरदादिके ।
सादृश्यं व्यजनसौव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

उदाहरणं ।

“दृग्ना दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव वाः ।

विरूपाक्षस्य जघिनीसाः सुभा वामलोचनाः” ॥

अत्र “जीवयन्तीति” “वा इति” “जघिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरेक्य स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यं । एवं
दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यं । एष च सद्दद्यानामतीव श्रुति-
सुखावहताश्रुत्यनुप्रासः ।

(६३७) व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत् ॥

“यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविभ्रिष्टं । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“कोत्रः कात्रस्तवकविकासः काथः प्रकटितकरभविज्ञासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककक्ष्यं त्यजति न चेतः काममनक्ष्यं” ॥

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं वसन्तः पुष्पकं वहन्त इत्यादि” ।

(६३८) शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

साटानुप्रास इत्युक्तः

उदाहरणं ।

“सौरराजीवमयने मयने किं निमीलिते ।

पद्म निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवन्नगं प्रियं” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांश-
द्योत्यधर्भिरूपस्याभिन्नार्थत्वात्साटानुप्रासत्वमेव । “मयने तस्यैव
मयने च” अत्र द्वितीयमयनशब्दे भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टल-
रूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा ।

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुद्धिनदीधितिसास्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुद्धिनदीधितिसास्य” ॥

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यं । एष च प्रायेण साटजनप्रिय-
त्वात्साटानुप्रासः ।

(६३९)

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ।

स्यष्टं ।

(६४०) सत्यर्थे पृथगर्थ्यायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कश्चित्सार्वकलं कश्चिन्निरर्थकलं ।
कश्चिदेकस्य सार्वकलमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ इति ।

तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं सूचितं ।
एतच्च पदपादाङ्गुल्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेऽनेकविधतया
प्रभूततमभेदं । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।
मृदुसतान्तसतान्तमलोकयत्
ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च
इयोः सार्थकत्वं । सतान्तसतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं ।
परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यं ।

“यमकादौ भवेदैकं उलोर्व्वोर्लरोस्तथा” ।

इत्युक्तमथात् “भुजसतां जडतामवसाजन” इत्यत्र न यम-
कत्वहानिः ।

(६४१) अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।

अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“के यूयं स्खल एव सम्प्रति वयं प्रभो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुभो हरिः ।
वामा यूयमशो विडम्बरसिकः कीदृक् सरो वर्त्तते
धेनास्मासु विवेकग्रून्यमनसः पुंस्त्रेव योषिङ्गमः” ।

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी श्रेयो नाग इति अर्थद्वययोगात्
सभङ्गशेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“कास्त्रे कोकिलवाचास्त्रे सहकारमनोहरे ।

हृतागसः परित्यागात्तस्यास्त्रेण न दूयते” ॥

अत्र कयाचित् सख्या विवेधार्ये निष्पन्नो मङ्ग, अन्यथा काङ्क्षा
दूयत एवेति विध्यर्थे षटितः ।

(६४२) शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

यथा मम ।

“मञ्जुसमणिमञ्जीरे कल्लगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केसिकीरे किमास्त्रि धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्मीनागरापभ्रंश-
स्वैकविध एव ।

“सरसं कद्रुण कव्यमित्यादौ” तु * ।

सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे
वैचित्र्याभावाच्चायमसङ्कारः ।

(६४३) श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इव्यक्ते ।

वर्षप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

* सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति वञ्चसाधनता ।
अवलम्बनाथ दिनभर्तुरभून्-
न पतित्यतः करसहस्रमपि” ॥

अत्र विधाविति विधुविधिप्रत्ययोदकारेकारधोर्वर्णधोरौ-
काररूपत्वात् श्लेषः ।

“किरणा हरिणाकृश दक्षिणस्य समीरसः ।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व्व एव सुधाकिरः” ॥

अत्र “सुधाकिर इति” क्लिप्तप्रत्यययोः । किञ्चात्र वञ्च-
वचनैकवचनधोरैकरूप्यादचनश्लेषोऽपि ।

“विकसञ्चेचनीलाब्जे तथा तट्याः समदधी ।
तव दन्तां सदा मोदं लसन्तरलहारिणी” ॥

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अथं सर्वाणि प्राक्षाणि इदि शेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यद्वदमिचाणां मिचाणाञ्च नृपात्मवः” ॥

अत्र वक्ष्यतीति वदिवश्याः सामर्थ्यद्वदिति छान्तिकरोत्योः
प्रकृत्योः ।

“पृथु कार्त्तस्वरपाचमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासधोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न
तु प्रकृतिश्लेषः । एवञ्च ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिन्निहीमुषैः ।

सदृशे वनवृक्षानां कमलानां तदीक्षणे” ॥

अत्र लुब्धत्रिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्
प्रकृतिसौषः । अन्यथा सर्व्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्व्वस्त्रं हर सर्व्वस्य त्वं भवहेदतत्परः ।

नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्त्तनं” ॥

अत्र हर इति पक्षे त्रिवसन्मोघनमिति सुप् । पक्षे च हृधा-
तोऽस्तिङ्गिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य प्रत्यय-
श्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन वि-
च्छिन्नविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः ।

“महदे सुरसन्धयो तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर बज्रसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा” ॥

अत्र । संस्कृतमहाराष्ट्रोः ।

(६४४) पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथा सम्भवं ज्ञेयं । यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो

यस्योदुत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

यस्याङ्गः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकचयकरस्त्रां सर्व्वदोमाधवः” ॥

अत्र “येन ध्वस्तेत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्धकेत्यादौ”

अभङ्गः । अनयोस्यैकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको गन्धगौरव-
भयात् पृथङ्गोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष एव शब्द-

श्लेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाङ्गिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भि-
न्नयोः शब्दयोर्ऋतुकाठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव ।
यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेक-
वृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार-
एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकावदाश्रयाश्रयिभावेनोपप-
त्तिरिति” तदग्रे न मन्यन्ते, तथा अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदो-
षगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वेन नियम इति । न च “अन्धकक्षयेत्यादौ” शब्दा-
भेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेद” इति दर्शनात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव
मुख्यतया वैशिष्ट्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोद्दृष्ट्यात् शब्दा-
लङ्कारत्वमेव । विशदुन्नशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैशिष्ट्य-
स्याभावाद् वैशिष्ट्यस्यैव चालङ्कारत्वादर्थमुख्यप्रेक्षिततया चार्था-
लङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुख्यप्रेक्षिततयाार्था-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे
“प्रतिकूलतामुपगते हि विधावित्यादौ” शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्का-
रत्वं तथापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु
शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना तत्र ।

“श्लोकेनाश्रतिमायाति श्लोकेनायात्यधोगतिं ।

अहो सुषदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च” ॥

इत्यादावर्थश्लेषः । “अस्य चालङ्कारान्तरविविक्तविषयताया
असम्भवात् विश्वमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवाद्त्वेन तदाधिकतया
तत्प्रतिभोग्यत्तिहेतुत्वमिति” केचित् । इत्यमत्र विश्वार्थते

समामोक्षप्रसूतप्रसंगदादौ द्वितीयार्थस्थानभिधेयतया नास्य
 गन्धोऽपि “विद्वान्मानसहंसेत्यादौ” श्लेषगर्भे रूपकोऽपि मानस-
 ब्रह्मस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकोऽपि श्लेषो वाध्यते ।
 सरोरूपस्यैवार्थस्य विग्रामधरमतया प्राधान्यात् । श्लेषे अर्थदय-
 स्त्वापि समकक्षत्वं “सन्निहितवासान्धकारा भास्यन्मूर्त्तिश्चेत्या-
 दौ” विरोधाभावेऽपि विद्वद्द्वार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहा-
 भावात् श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभावेऽपि । तेन “येन ध्वसेत्या-
 दौ” प्राकारणिकयोर्गीतानामित्यसदावप्राकरणिकयोरेकधर्मा-
 भिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायां ।

“श्लेषोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
 देहीति मार्गण्यतैश्च ददाति दुःखं ।
 मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
 कष्टं प्रसूनविमिश्रः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥”

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपके ।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविन्ममिषेत्यादौ”
 श्लेषोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासम्ब-
 वात् । एषाच्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः । एतद्विषये श्लेषस्य
 प्राबल्येन समत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः,
 अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्चेति । अत्रोच्यते न
 तावत् परमार्थतः श्लेषस्याखङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन
 ध्वसेत्यादिना” विविक्तविषयत्वात्, न चात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च
 द्वयोरप्यर्थयोर्माच्यत्वनिश्चमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधव-

चोरिकस्य वाच्यत्वनिश्चयेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्थानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मिसम्बद्धतया । “सकलकलेत्यादौ” च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्वोपमाया निर्विषयत्वपत्तेः । “कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति पूर्वोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दश्लेषतया नोपमा तत् किमपराङ्गं “मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण स्फुटमर्थासङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति इद्रटोक्तदिग्वा गुणक्रियामाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्वोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्वोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्येति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमासङ्घणस्य शब्दसाम्याद्वाच्यत्त्वेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चिन्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपरूपरूपकः प्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्था तदा कथं त्वयापि “सकलकलेत्यादौ” वाच्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्व्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्व्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्या-

यान् । “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती” त्युक्तनयात् । ननु ब्रह्मास-
ङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषो-
पमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहि-
त्यनुपमासादावेष तद्यानङ्गीकारात् । एवं दीपकादावपि श्रेयं ।

“सत्यज्ञा मधुरगिरः प्रसाधिताज्ञा मदोद्भूतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराज्ञाः कासवभ्रात्र्येदिनीपृष्टे” ॥

अत्र अरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराज्ञादिब्रह्मद्वानां हंसास-
र्याभिधाने नियमात् दुर्बोधनादिरूपोऽर्थः ब्रह्मब्रह्मिभूतो व-
स्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्वार्थस्य सूच्य-
तथैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोप-
माध्वनिर्न च श्लेष इति सर्व्वमवदानं ।

(६४५) पद्माद्याकारसेतुत्वे वर्षानां चित्रमृच्यते ।

आदिब्रह्मात् खड्गमुरजस्रकगोमूत्रिकादयः । अस्य च तथा-
विधस्त्रिपिचस्त्रिविधेष्ववशेन चमत्कारविधाद्यिनामपि वर्षानां
तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधाद्यिभि-
र्बर्त्सेरभेदेनोपचाराच्छब्दासङ्कारत्वं । तत्र पद्मबन्धो यथा मम ।

“मारमासुषमा चादृष्टा मारवधूत्तमा ।

मात्तधूर्त्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥

एषोऽष्टदक्षपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशार्थां स्त्रिष्टवर्षः
किन्तु विदिग्दलेष्वन्यथा कर्त्तिकाशरज्जु स्त्रिष्टमेव । एवं खड्ग-
बन्धादिकमप्युक्तं ।

(६४६) काव्यान्तर्गुह्यता या सा तु नेह प्रपञ्चते ।
 रसस्य परिपन्थित्वात्प्रसङ्गारः प्रहेलिका ॥
 उक्तिवैषित्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणं ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजं ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥

अत्र “रसाल इति” वक्तव्ये “साल इति” रञ्जितः । “वने”
 इत्यत्र “यौवन” इति यौवनेति । “वदनेनेत्यत्र” “मदनेनेति”
 मञ्जुतो वो दत्तः । आदिब्रह्मात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तत्र
 किद्यागुत्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्विधम उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वास्याभरणानि च” ॥

अत्र “दुर्विधम” इत्यत्र “अदुर्विधाऽधम इति” अदुरिति
 क्रिया नृप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु प्रा-
 धान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममु-
 पमालङ्कारमाह ।

(६४७) साम्यं वाक्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमादयोः ।

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
 उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं अगन्त्ये च एकस्यैव साम्येतिरि-
 त्यस्याभेदः ।

(६४८) सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मा औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यं

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रिये
मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उप-
मानं चन्द्रादि ।

(६४९) इयं पुनः ।
श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ॥
आर्थो तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ।

यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधा-
रणा अपि अतिमात्रेणोपमानोपमेवगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं
बोधयन्तीति तत्सङ्गावे श्रौतो उपमा । एवं तत्र “तस्मैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं
मुखमित्यादौ” उपमेय एव । कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुप-
मान एव । कमलं मुखञ्च तुल्यमित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्ती-
ति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे आर्थो ।
एवं “तेन तुल्यमित्यादिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६४९) द्वे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये

द्वे श्रौती आर्थी च । उदाहरणं ।

“मौरभमभोरुहवम्मुखस्य कुम्भाविष्व सूनौ पीनौ ।

इदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशो चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

(६५०)

पूर्णा षडेव तत् ।

स्यष्टं ।

(६५१) लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥

सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।

(६५२) पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते ।

सा लुप्तापमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णा-
वदिति पूर्वीकरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या अम-
भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणं ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विम्वतुल्यो मनोऽभवत्” ॥

(६५३) आधारकर्माविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।

कर्माकर्त्रेर्णामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्यक्क्यङ्णमुलः कलापमते यि-
थायिणमः । क्रमेणोदाहरणं ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं

पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चारसि क्षितोन्न” ॥

“अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र” सुखविहाराख्यदत्तस्य “सुतीय-
सीत्यत्र” खेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवम-
न्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् औत्प्यादिविशेषचिन्ता
नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाह-
रन्ति तदयुक्तं । क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपाद-
कत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वे-
नाखतस्मत्त्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यं । कल्पवादा-
वपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौप-
म्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनाम्न्युद्योतकत्वं, इवादीनामपि वाच-
कत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुद्दिष्टं पदं वाचकं “प्रकृ-
तिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्य-
डाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थो
ऽनुप्रियन्ते क्यडादयस्त्वाचारार्थे इति” तदपि न । न खलु
क्यडादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति ।
तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

(६५४) उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणं ।

“तस्या मुखेन सङ्घं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यं” ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोगं स्वमानत्वादुपमान-

लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशं” इत्यत्र “मुखं यथेदमिति”
“नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्पत्तिश्च सम्भवतीत्य-
नयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पत्तिर्लभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्रा-
चीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवाङ्गं ।

(६५५) औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरं” ।

“गर्हभति श्रुतिपरुषं ब्रह्मं निगदन् महात्मनां पुरतः” ॥

अत्र “गर्हभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निगदन्निति” अनेनैव निर्देशात् ।

(६५६) द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मेऽपमानयोः ।

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति”
पाठे ऽनयोर्भेदाहरणं ।

(६५७) क्वि समासगता द्वेधा धर्मे वादिविलोपने ।

उदाहरणं । “विधवति मुखाब्जमस्याः” ।

अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वक्विप्प्रत्यययोर्लोपः । केषि-
त्तत्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । “मुखाब्जमिति” च समासगा ।

(६५८) उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ।

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्तरत्रिसोचनः ।

रूपाद्योदयदोर्हृष्टः स सहस्रायुधीयति” ॥

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमे-
यस्वात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव व्या-
घात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह “वर्तत इति” स
सहस्रायुधः “स इवाचरतीति” वाक्यात् स सहस्रायुधीयतीति
पदसिद्धौ विशेषस्य ब्रह्मानुपपान्तत्वादिशेषमेधलोप इति तत्र
विचारसहं । कर्त्तरि क्यचोऽनुपपान्तविद्वृत्तात् ।

(६५८) धर्मापमेयलोपेऽन्या

यथा ।

“यत्रसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे” ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधा-
रणधर्मः शुद्धता च सुप्तौ ।

(६६०) चिलोपे च समासगा ।

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे
उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

(६६१) तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः ।

पूर्वा षड्विधा सुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंश-
तिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु
भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

(६६२) एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने किञ्चानुकिञ्चत्वं शब्दमात्रेषु वा भिदा ॥

तत्र एकरूपे यथा उदाहृतं । “मधुरः सुधावदधर इत्यादि” । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भस्मापवर्जितैस्तेषां त्रिरोभिः शशुसैर्बर्षां ।

तस्मार सरचाव्याप्तैः स चौरपटसैरिव” ॥

अत्र “शशुसैरित्यस्य” “सरचाव्याप्तैरिति” दृष्टान्तव्यति-
विम्बनं । शब्दमात्रेषु भिन्नत्वे यथा ।

“स्यैरं विधाद्य नयनं विकसितमिव नीलमृत्यसं मयि सा ।

कथयामास ह्यत्राङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतं” ॥

अत्र एके एव स्यैरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्त्रपमावच्छब्दभेदेन
निर्दिष्टे ।

(६६३) एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुसैरिव सरः त्रिषः ।

पदे पदे विभान्ति स्य चक्रवाकैः स्यैरिव” ॥

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसादृश्यं वाच्यं, सरः श्रीषा स्या-
द्भ्रमासादृश्यं गम्यं ।

(६६४)

कथिता रसनोपमा ।

यथोर्द्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरुचापि इवो
 हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
 कान्तायते स्वर्गसुखेन वारि
 वारीयते स्वच्छतया विहावः” ॥

(६६५) मालोपमा यदेकस्योपमानं वज्र दृश्यते ।

यथा ।

“वारिजेनेव सरसी जग्निनेव निष्पीयिनी ।

यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥

कश्चिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥

“इषसञ्च इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः प्ररहागमे ॥

अस्य राज्ञो मृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।

पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ॥

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इवेति” उपमा-
 नभूता विभूतय आच्छिद्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “मृहे
 इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्द्देशात् प्रतिनिर्द्देशोपमा इ-
 त्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य बहुस्रधा सन्दर्भनात् ।

(६६६) उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ।

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्त्रः प्ररत्समुद्दयोद्यमे” ॥

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजमिति” चास्य ला-
टानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वचोचितत्वादेकशब्दप्रयोग
एव श्रेयान् । तदुक्तं ।

“अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकं ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे सांज्ञादेव प्रयोजकमिति” ॥

(६६७) पर्यायेन द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वं । अर्थादाक्यद्वये । यथा ।

“कमलैव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्व तव” ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीहृद्यादिसदृशं गान्धर्वादीत्यभिप्रायः ।

(६६८) सदृशानुभवादस्तुसृतिः स्मरणमुच्यते ।

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेसत्सञ्जनमञ्जुलं ।

स्मरामि वदनं तस्मात्साह चक्षुसलोचनं” ॥

“मयि सकपटमित्यादी च” इत्येतेः सादृशानुभवं विनो-
त्यापितलास्रायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैषादृ-
श्यात् स्यतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषा-
मेव यथा ।

“श्रीरीषमृदी गिरिषु प्रपेदे
 चदा चदा दुःखत्रतानि सीता ।
 तदा तदासाः सद्नेषु सौख्य-
 लसासि दध्मो गलदभ्रु रामः” ॥

(६६८) रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपङ्गवे ।

“रूपितेति” परिष्णामाद्भवच्छेदः । एतच्च परिष्णामप्रस्तावे
 विवेषविष्णामः । “निरपङ्गव” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छेदार्थं ।

(६७०) तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।

तद्गुणकं । तत्र ।

(६७१) यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं ।
 तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं ॥
 प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधं ।

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

“आहवे जगदुद्दृष्टराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्वस्तु तव वाहवे” ॥

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो रा-
 जवाहरीरङ्गलारोपे निमित्तं । मालारूपं यथा ।

“पद्मोदयदिनाधीनः सदागतिसमीरणः ।

भूम्यदावलिदम्बोत्तिरेक एव भवान् भुवि” ॥

अत्र पद्माद्या उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव

सदागमनं, भूयते राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
सूर्यत्वाद्यारोपे-निमित्तं । अस्मिष्टवृद्धनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जसदशामाः ब्राह्मण्य्याघातकर्त्तव्याः ।

चैलोक्यमण्डपस्तम्भास्तारो हरिवाहवः” ॥

अत्र चैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे
निमित्तं । मास्वारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीस्रष्टचित्रं हरिदङ्गनाथाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बं” ॥

अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपस्रष्टविम्बस्य सितातपत्रत्वा-
द्यारोपे निमित्तं । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारो-
पो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तमिति”
केचित् ।

(६७२) अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तम् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥

तत्र ।

(६७३) आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतं ।

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावयवज्ञानमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृथ्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघसिरोदधे” ॥

अत्र कृष्णस्य मेघवारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितं ।

(६७४) यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“सावस्थमधुभिः पूर्षमास्थमस्या विकस्वरं ।

लोकलोचनरोलम्बकदन्तैः कैर्न पीयते” ॥

अत्र सावस्थादौ मध्वाद्यारोपः शब्दो मुखे पद्मवारोप-
आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मास्यारोप-
माणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् ।

(६७५) निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

माला केवलरूपत्वात्

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्झाणकौञ्जलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषां ।

क्रोडाग्टहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा” ॥

केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि नाच दूये ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्डकापै-

र्षङ्गिष्यते मृदु पदं ननु वा व्यथा मे” ॥

(६७६)

तेनाद्यौ रूपके भिदाः ।

चिरन्तनैहका इति शेषः । कश्चित् परम्परितमध्येकदेशवि-
वर्त्ति यथा ।

“खड्गः आघीविदक्षः समिति विजयते मागवाखण्डलस्य” ।

अर्थः आघा महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदक्षत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मात्सरूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यं ।

(६७७) दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः स्निष्टाः साङ्गेषुपि रूपके ।

तत्रैकदेशविवर्त्तिं स्निष्टं यथा मम ।

“करमुदयमहीधरसनाद्ये

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेणदिशो मुखं सुधांशुः” ॥

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बतीत्यादौ” चुचुम्बे “हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन इति” पाठे न चात्र स्निष्टपरम्परितं । तत्र हि । “भूमदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्यतत्वादिरूपणं विना वर्धनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतं । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृशस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यं । तथा हि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मातया विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः सनादिना सादृश्यं पीनोन्मुक्तादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितं । क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।

“मुञ्चं तव कुरङ्गाणि शरोजमिति नाम्बधा” ।

कचिद्वैधिकरस्येऽपि । यथा ।

“विदधे मधुपमेधोमिह भूखतया विधिः” ।

कचिद्वैधर्म्येऽपि यथा ।

“सौजन्याम्बुमदसखी सुचरिताखेख्यद्युमितिर्गुण-

ज्योत्स्नास्यचतुर्द्वी शरसतायोमस्यपुच्छच्छटा ।

धैरेयापि दुराग्रया कखिबुमे राजावखी सेविता

तेषां प्रूखिनि भक्तिमाचसुखभे सेवा कियत् कौत्रखं” ॥

इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दशेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थाखङ्कारमध्ये मखनं । एवं वख्यमाणाखङ्कारेषु वेद्वखं ।

(६७८) अखिकारूढवैशिख्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवाखिकारूढवैशिख्यसङ्खरूपकं । यथा मम ।

“इदं वखं साखादिरहितकखङ्कः श्रखधरः

सुधाधाराधारखिरपरिषतं विखमधरः ।

इमे नेत्रे राखिख्दिवमधिकत्रोभे कुवखसे

तनुर्लावख्याजां जखधिरवगाधे सुखतरः” ॥

अत्र कखङ्कराखित्यादिनाधिकं वैशिख्यं ।

(६७९) विषयात्मतयारोख्ये प्रख्यमाथापयोगिनि ।

परिणामो भवेत्सुल्यातुल्याअखिकरणो दिषा ॥

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिषमनात् परिषामः। यथा।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम।

सोनोपपीडमाक्षेपः कृतो द्यूते पणस्रवा” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनद्यूतयोः स्मिताक्षेपरूपतया। अत्र प्रथमाद्धै वैयधिकरक्षेण प्रयोगः। द्वितीये सामानाधिकरक्षेण। रूपके “मुखचन्द्रं पश्चामीत्यादौ” आरोप्यमाणचन्द्रादेरपरञ्चकता-मात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः। इह तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनादावुपयोगः। अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येण दासे कृतागसीत्यादौ” रूपकमेव न तु परिषामः। आरोप्यमाण-कष्टकस्य पादभेदेन कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत् कस्यचि-दपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते। अथमपि रूपकव-दधिकारूढवैशिष्यो दृश्यते यथा।

“वनेचराणां वनितासखानां

इरीमृशोत्सङ्गनिषक्तभासः।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-

मतैसपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥

अत्र प्रदीपानामौषधात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्व-कारनाम्ने उपयोमोऽतैसपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्यं।

(६८०) सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संग्रयः प्रतिभेत्यितः ।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

अथ संग्रय एव पर्यवसानं च शुद्धः । यथा ।

“किं तादृशतरोरियं रसभरोङ्गिजा नवा वक्षरी
वेलाप्रोच्छ्रितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वमयोपन्यासविभ्रम्बिणः
किं बाबादुपदेभ्यष्टिरथवा देवस्य शुद्धारिणः” ॥

यथादावन्ते च संग्रय एव मध्ये च निश्चयः च निश्चयमथः ।

यथा ।

“अयं मार्त्तण्डः किं च खलु तुरगेः सप्तभिरितः
हृन्नानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतं ।
हृत्तान्तः किं साक्षात्सिद्धिषवह्नोऽसाविति पुनः
समासोक्त्याजौ तां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥

अथ मध्ये मार्त्तण्डायभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संग्रयोत्यागासम्भवात् । यथादौ संग्रयोऽन्ते च निश्चयः च
निश्चयान्तः । यथा ।

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दादोस्त्रिभुखमवभासते तरुण्याः ।
संग्रय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्
विव्योक्तैर्वकसहवासिनां परोक्षैः” ॥

अप्रतिभेत्यापिते तु “स्याणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिसंग्रये
नायमलङ्कारः ।

“मद्यं तव सरोजाच्च पयोधरभरार्द्रितं ।

अस्मि नास्मीति सन्देहः कस्यचित्ते न भाषते” ॥

अभातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंग्रहयस्यैवैतदसङ्कार-
विषयत्वात् ।

(६८१) साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ।

यथा ।

“मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वक्ष्वाः

कर्षे कैरवशङ्कया कुवस्यं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कभूपलमुषिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्ना चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” ॥

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमसङ्कारः । यथा । “शुक्ति-
कार्या रजतमिति” । न चासादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमसंख्याः ।

सङ्गे सैव तथेका चिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥

(६८२) क्वचिद्देदाद्गद्दीदृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।

एकस्यानेकधोस्त्रेखो यः स उस्त्रेख इष्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति दृष्टैरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्ययाहि योगिभिर्देवः” ॥

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोस्त्रेखे गोपवधू-
प्रभृतोर्ना रथ्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथाहृषि यथाधिंलं यथास्तुत्पत्ति मिक्षते ।

आभावोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥

अथ भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद्गृहीतभेदाच्च न
मास्त्रारूपकं न च भ्रान्तिमान् न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपा-
तिश्रयोक्तिः । तत्र हि “अन्वदेवाङ्गसावस्थमित्यादौ” सावस्था-
देर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानं । न चेह भगवति गोपवधूप्रसृ-
तिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्कास्त्रे तास्त्रि-
कत्वात् । केचिदाहुः “अयमस्त्रकारो नियमेनावध्वस्यभावेना-
स्त्रकारान्तरविच्छिन्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां
नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसाय” इत्यतिश्रयोक्ति-
रस्ति तत्सद्भावेऽपि च गृहीतभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो वि-
च्छिन्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नास्त्रकारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजन-
पदवर्षने “वज्रपञ्चरमिति” “शरणागतैः अम्बरविवरमिति”
“वातिकैः” इत्यादिस्वातिश्रयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च
रूपकास्त्रकारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरविवरं” इत्यादौ भ्रा-
न्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य
गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमां-
साभाष्यव्याख्याने श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः “अपि च परब्रह्मः
परच सच्च्यमाषगुणयोगेन वर्तते इति” । यच्च प्रयोक्तृप्रति-
पन्नोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसर इति ।
इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्षने भ्रान्तिरुक्त एव अम्ब-
रविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनस्त्रिति” मुनिभिः

“कामायतनमिति” वेद्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कार-
योगः ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेषासि पर्वतः” ।

इत्यादौ चानेकधोक्तेषु गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः ।
अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो यशसी-
त्यादि” चास्यरूपकात् विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमू-
लातिशयोक्तियोगः ।

(६८३) प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्थापनं स्यादपङ्कतिः ।

इयं द्विधा कश्चिदपङ्कवपूर्वक आरोपः कश्चिदारोपपूर्व-
कोऽपङ्कव इति । क्रमेणोदाहरणं ।

“नेदं नभोमण्डलममुराशि-

नेतास्य तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रे

नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः” ॥

“एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-

द्विच्छीरपिण्डरुचिशीतमरीचिविम्बं ।

सञ्ज्वलितस्य रजनीं मदनागलस्य

धूमं दधत्प्रकटसाञ्जनकैतवेन” ॥

इदं पद्यं मम । एवं

“विराजति व्योमवपुः पयोधि-

क्षारामवास्तव च फेनभङ्गाः ।

इत्याद्याकारेषु च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

(६८४) गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्क्तिः ॥

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव ब्रह्मते स्नातुं ।

उत्कण्ठितासि तरले न हि न हि सखि पिच्छिस्तः पन्थाः” ॥

अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतं । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिसकम्पितवियहा

मिसति का न वनस्पतिना सता ।

स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमरोतिरुदाहता” ॥

वक्रोक्तौ पुरोक्तेरन्यथाकारः इह तु खोक्तेरेवेति भेदः ।

गोपनकृतागोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः ।

(६८५) अन्यङ्गिषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ।

निश्चयाख्योऽयमसङ्कारः । अन्यदित्यारोपमाणं । यथा मम ।

“वदनमिदं न शरोजं नयने नेन्द्रीवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृष्टो मधुकर न मुधा परिभ्राम्” ॥

यथा वा ।

“इदि विषसताहारो नाथं भुञ्जन्मनायकः

कुवसवदसश्रेणी कष्टे न वा गरसद्युतिः ।

मलयत्ररजो नेदं भस्म प्रियारहिते मधि

प्रहर न हरभ्रान्थाऽनङ्ग क्रुधा किमु धावसि” ॥

न ह्ययं निश्चयान्तःसन्देहस्तत्र संग्रहनिश्चययोरेकाग्रयत्ने-
नावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संग्रहो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संग्रहयः । एककोष्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्र-
मरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्यास्यमत्कारविधायित्वं अपि तु
तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंबेधं । किञ्चाविवक्षितेऽपि
भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकासाद्वादिरूपेषैव सम्भ-
वत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य कमलत्वे-
नानिर्द्धारणात् । न चापङ्गुतिः प्रस्तुतस्थानिवेधादिति पृथगे-
वायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः । श्रुक्तिकायां रजतधि-
या पतति पुरुषे श्रुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तेर्नायम-
लङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

(६८६) भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तद्दृष्ट्वापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वास्त्रिमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति

तत्र वाचोत्प्रेषाद्यामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊर्ध्वः कुरङ्गकटुब्रह्मस्रक्षेसाञ्जसो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयसम्भः स्मरखेव” ॥

अत्र विजयसम्भस्य बद्धवाचकत्वाज्यात्युत्प्रेषा ।

“ज्ञाने मौनं समा शकौ त्यागे ज्ञाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धितान्तस्य सप्रसवा इव” ॥

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गाभ्रसि सुरचाण तव निःश्रावनिःस्वनः ।

स्नातीवारिवधूर्ध्वगर्भपातनपातकी” ॥

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेषीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्रियाचित्वाद्भ्रव्यब्रह्मः । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ।

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां चामतां गतौ” ॥

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमि-
त्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा “गङ्गाभ्रसीत्यादौ” स्नातीवेत्युत्प्रे-
षा निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविवेत्यादौ” चाम-
तागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेषा
यथा ।

“तन्वज्ज्ञास्नद्युग्मेन मुखं न प्रकटीकृतं ।

दाराद्य गुणिने स्नानं न दत्तमिति सञ्जया” ॥

अत्र सञ्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एव-
मन्वत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे ऽसङ्काराणां सर्वेषामपि
व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विभिन्नस्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रती-
यमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ।

“महिलासहस्रभरिण तु हृदि अणु सुहृत् सा अमा अन्ती ।

अनुदिन अणुस्रग्भ्या अङ्गं तनु अपि तनू एह” * ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविभ्रान्तिः, इह तु सग-
योर्लक्ष्याया असम्भवात् सञ्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षयोर्भेदः । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये
विशेषमाह ।

(६८७)

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रे-
क्षयोः षोडश भेदास्तेषु आत्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदा-
स्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्चिन्मद्भेदाः
द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मित्थित्वा
चत्वारिन्मद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा । पूर्वोदाहरणेषु
“स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति । “सप्रसवा” इवेत्यादयः आतिगु-
णरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

* महिलासहस्रभरिति तत्र हृदये सुभग साऽमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्मणां तन्वपि तनूकरोतीति । सं० । टी० ।

“रावणस्यापि रामासौ भिला इदमशुभः ।

विवेक भवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं” ॥

अत्र “आख्यातुमिति” भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितं ।
हेतुत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्त्री यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्थां ।

अद्भुतत लषरषारविन्दविशेषदुःखादिव बद्धमौनं” ॥

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

(६८८) उत्तयनुत्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्ख्यकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमि-
त्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्वातीवेति” उत्प्रेक्षायां
निमित्तं पातकित्वमुपात्तं । अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर”
इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु
नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथा हि “विशेषदुःखादिव”
इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वं “आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूप्र-
वेशस्योरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः
षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

(६८९) प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ।

यथोदाहृते “तन्वज्जास्तनमुग्धेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति” हेतु-
त्प्रेक्षितः । अस्मात्पि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति । इवा-

द्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतु-
मन्नक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्म्यन्तरतादात्म्यनि-
बन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्यु-
पगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः पाकशासन इति” । वि-
शेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा पाकशासन इति तदेवं
दाञ्चिंशत्यकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(६६०) उक्त्यनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “ऊरुः कुरुङ्गकटुघ्नः” इति ।
अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि ।

“सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः ।

ततमिव तमालतर्भित्तमिव नीलांशुकैर्भुवनं” ॥

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं गो-
पात्तं । यथा वा ।

“खिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र तमसो खेपनस्य व्यापनरूपो विषयो गोपात्तः । अञ्जन-
वर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिब्रह्म-
खलं धारारूपेषाधःसंयोगश्च यथासङ्गं । केचित्तु “अलेपन-
कर्तृभूतमपि तमो खेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं, एवं
नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याहुः” ।

(६६१) अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वक्षेत् ।

तत्र सापञ्जवोत्प्रेषा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो ऊतपावकधूमकलुषाच्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगच्छति सावस्थवारिपूर इव” ॥

स्येपहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमथा-

द्विनिर्गतः सारससोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

घीवाधिवासाहुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वे स्नेहः “कम्बुघीवाधिवासादिवेति” हेतूत्प्रेषाया हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेषावाचकं । एवं ।

(६९२) मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

कश्चिदुपमोपक्रमोत्प्रेषा यथा ।

“पारे जलं नीरनिधेरपश्य-

म्पुरारिरानीलपलाशराश्रीः ।

वनावलीरत्नखिकासहस्र-

प्रतिशणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥

इत्युत्प्रेषाभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा, पर्यवसाने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनेत्यानमित्युत्प्रेषा । एवं विरहवर्षने । “केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनोत्पलति स्म कर्षे मृगायताच्याः कुटिलः कटाक्षः ।” इत्यादौ च श्रेयं । भ्रान्तिमदसङ्कारे “मुग्धा दुग्ध-

धियेत्यादौ” ध्यानानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेशानं
नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविर्नैव हतत्वात्, इह तु सम्भावना-
कर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । सन्देहे तु समकक्ष-
तथा कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह त्वत्कटासम्भाव्यभूतैका कोटिः ।
अतित्रयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते,
इह तु प्रतीतिकास एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तद्वैसा नामितं नु गगनं स्वगितं नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-
ह्यत इति “सन्देहालङ्कार” इति केषिदाहुः । तत्र । एक-
विषये समानबलतथानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह
तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिषम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निर्गणनेन रञ्ज-
नादेः स्फुरणञ्च । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिन्त्याग्रयत्वे-
नैककोत्पधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकार” इति वदन्ति
स्य । तदप्ययुक्तं । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना । तस्यास्याच स्फुटतया सङ्गावानुबन्धेन सेवब्रह्मवत्तस्या
घोतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । असमदृष्टसन्देहप्रकारक-
ल्पनया ।

“यदेतच्चक्रान्तर्जसदखवसीसां वितनुते

तदाचष्टे लोकः ब्रह्मक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्विष्टुं मन्ये तदरिविरहाक्रान्ततदणी-

कटाशोक्तापातप्रणक्तिषकसङ्गाहिततनुं” ॥

इत्यत्र मन्वेन्नब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सन्धावनाद्या अप्रतीते-
र्वितर्कमात्रं नासावपङ्गवोत्प्रेक्षा ।

(६६४) सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य
चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वं । इह तु
निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वं । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां
विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “मुखं द्वितीयसम्” इत्यादौ
यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि स्वरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते” इति ॥

(६६४) भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । सा ऽतिश्र-
योक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कक्षापिनः कक्षापो

विस्मयति तस्य तस्मैऽष्टमीन्दुखण्डं ।

कुवलययुगलं ततो विस्रोतं

तिस्रकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्” ॥

अत्र कान्ताकेनपाज्ञादेर्मथूरकक्षापादिभिरभेदेनाध्यवसायः ।
यथा वा । “विश्लेषदुःखादिव बद्धमौलं” अत्र चेतनगतं मौनि-
त्वमन्यदचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । श्रवं ।

“ब्रह्माधरदलेमास्ता धीवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम इधोरभेदः ।

अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गसावण्यमन्याः सौरभसम्बदः ।

तस्याः पद्मपलाशाच्छ्याः सरसत्वमलौकिकं” ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्ताः सर्गविधौ प्रजापतिरभूषण्डो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदगो मासो नु पुण्याकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु त्रिषयव्याटुत्तकौट्टहसो

निर्मातुं प्रभवेन्नगोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः” ॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्वाणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे सम्बन्धो यथा ।

“वदि स्थाभ्रण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयं ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चादलोचनं” ॥

अत्र यद्यर्थबलादाहतेन सध्यावनया सम्बन्धः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययस्य द्विधा भवति । कारणान्तर्यमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण यथा ।

“प्रागेव हरिणाशीषां चित्तमुत्कलिकाकुसुमं ।

पस्यादुल्लिखवकुलरवालमुकुलत्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन विंहासनं पित्तं मण्डलञ्च महीचिन्तां” ॥

इह केचिदाहुः । “केत्रपाशादगतो लौकिकोऽतिप्रयोऽलौ-

क्रिकलेनाध्यवसीयते, केव्रपात्रादीनां कक्षापादिभिरध्यवसाये
 ऽन्वाङ्गोक्तिवते” “प्रागेव हरिणाक्षीणामित्यत्र” वकुलादिश्रीषां
 प्रथमभावितापि पश्चाद्भाविलेनाध्यवसिता, अत एवात्रापि द्व-
 वद्प्रयोगे उत्प्रेषा । एवमन्यत्र ।

(६९५) पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणं ।

“अनुक्षेपनानि कुसुमान्यवशाः हृतमन्ववः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं ब्रयितप्रतिबोधितस्मरमबोधिवत्” ॥

अत्र तमोवर्षनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनुक्षेपनादीना-
 मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मासतीव्रशब्दश्लेखा कदलीनां कठोरता” ॥

इत्यत्र मासत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्ब-
 न्धः । एवं ।

“दानं विन्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मो तथायुषः ।

परोपकरणं काथादधारात् सारमाहरेत्” ॥

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध एका-
 हरणक्रियासंबन्धः ।

(६९६) अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यत ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रवाध्यते तेन जगञ्जिगोषुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निखला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥

अत्र प्रस्तुताया निखलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथ
भिन्ना मनोभवश्चरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं तदीय-
मायाति याति हसति श्रमिति क्षणेन” ॥

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्पानाद्यनेकक्रियास-
म्बन्धः । अत्र च गुणक्रिययोरदिमध्यावसानसङ्गावेन चैविध्यं न
लक्षितं । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात् ।

(६९७) प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥

यथा ।

“धन्यासि वैदर्भिं गुणैरुदारै-
र्यथा समाह्वयत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदभिमप्युत्तरस्तीकरोति” ॥

अथ समाकर्षणमुत्तरस्वीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मास्यथापि दृश्यते
यथा ।

“विमल एव रविर्विभ्रदः ब्रह्मी
प्रहृतिभोमन एव हि दर्पणः ।
त्रिवनिरिः त्रिवहाससहोदरः
सहजसुन्दर एव हि सञ्जनः” ॥

अथ विमलविभ्रदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा ।

“सकोर्यं एव चतुरासन्निकापागकर्षणं ।
विनावक्तीर्णं निपुणाः सुदृष्टो रतनर्षणि” ॥

(६१८) दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनं ।

सधर्मस्तेति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यै-
धर्म्यैर्भा विधा । क्रमेणोदाहरणं ।

“अविदितगुणापि सत्कविभषितिः
कर्णेषु वमति मधुधारां ।
अनधिगतपरिमलापि हि
हरति दृष्टं मास्यतीमाला” ॥

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गास्त्राः अंसते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभाजीन्दै स्त्रानिः कुमुदसङ्घतेः” ॥

“वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।
प्रफुल्लमस्त्रीमधुसूतः किं मधुप्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्यां” ॥

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो न” इत्यस्य “काङ्क्षति
वक्षिमन्या “मित्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्त्रपमैव ।
इह तु कर्षे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्रैक-
रूप्यं । अथ समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्त-
रन्वाहः, प्रतिवस्त्रपमाद्दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

(६६८) सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।

यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

अत्र सम्भवद्दस्तुसम्बन्धिनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवल्लये जगान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदं ।
वेद्यन्निति दिनेन भानुमा-
नाससाद् चरमाचक्षं ततः” ॥

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धेव
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचक्षप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवे-
रस्ताचक्षगमनस्य परतापिनी विपत्प्राप्तेः विम्बप्रतिविम्बभावं
बोधयति । असम्भवद्दस्तुसम्बन्धिनिदर्शना त्रैकवाक्यानेकवाक्यग-
तत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यना यथा ।

“कलयति कुवलयमाज्ञासञ्चितं कुटिलः कटाक्षविशेषः ।

अधरः किसलयस्त्रीसामानमस्याः कलानिधेर्विलासं” ॥

अत्रान्यस्य धर्मो कथमन्यो वहति कटाक्षविशेषादीनां
कुवलयमाज्ञादिगतसञ्चितादीनां कलनमसम्भवत् तत्सञ्चितादि-

सदृशं सखितादिकमवगमयत् कटाक्षविषेपादेः कुवलयमासा-
देस्य विम्बप्रतिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिभृगीदृशां ।

राजहंसगतिः पद्भ्यामानमेन ब्रन्निद्युतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्रागोऽनुपपन्न इति तयो
स्तसम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोध-
यति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःसमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

ब्रमीक्षतां ह्येत्सुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनाम्बयोऽनुपपद्य-
मानसादृशवपुस्तपःसमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
ब्रमीक्षताह्येदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।

“जम्बेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूख्येन विक्रीतो ह्यन्त चिन्तामणिर्मया” ॥

अत्र भवभोगलोभेन जम्बेदो व्यर्थतानयनं काचमूख्येन चि-
न्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानं । एवं ।

“क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं” ॥

अत्र मन्त्रत्या सूर्यवंशवर्षणमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य-
वसानं । इयं कश्चिदुपमेयवृत्तस्थोपमानेऽसम्भवेऽपि भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाच्यासस्या मधुरिमाधरे ।
समाखादि स मृद्दीकारभे रसविशारदैः” ॥

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राचारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानं । मास्त्ररूपापि यथा मम ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदंभकरदने
मृगमर्पयसि मृगादनवदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधसेतो भागविताने” ॥

इह विम्बप्रतिविम्बतात्त्वेण विना वाक्यार्थापर्यवसानं । दृष्टा-
न्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बताप्रत्या-
यनं । नापोयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणाशीषामि-
त्यादौ” वाङ्मयपर्यवसानाभावात् ।

(७००) आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनतायवा ।

व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥
चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।
आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।
प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमु-
पमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समु-
दायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नूपमानोपमेयस्य

निवेदनं शब्देनार्थेनाद्येषु चेति दादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-
शब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमाणाद्यूनतायामप्यन-
येव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिथिल्याद्युपलारिंशत्प्रकारो
चतिरेकः । उदाहरणम् ।

“अकलङ्कं मुखं तथा न कलङ्की विधुर्घया” ।

अचोपमेयगतमकलङ्कलमुपमानगतञ्च कलङ्कितं हेतुदय-
मप्युक्तं । यथा शब्दप्रतिपादवाच्यं शब्दमौपत्यं । अत्रैव “न
कलङ्क विधूपममिति” पाठे आर्थं “अयतीन्दुं कलङ्कितमिति”
पाठे लिवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तं । अत्रैवाकलङ्कपद-
त्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्कपदत्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे
यथा

“अतिगाढगुणायाम् नाश्ववङ्गजुरा मुष्णः” ।

अत्रैवार्थं वतिरिति शब्दमौपत्यं उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्व-
योरनुक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूष्णाः । एतानि
चोपमेयस्योपमाणादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं ।
यथा ।

“शीघ्रः शीघ्रोऽपि शशी

भूयो भूयोऽभिवर्द्धते नित्यं ।

विरम प्रवीह सुन्दरि

द्यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥

अचोपमेयभूतद्यौवनास्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमाणादुप-

भेदस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरिक्त इति” केषाञ्चिन्नक्षणे “विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति” अत् केचिदाहुः तन्न विचारसहं । तथा ज्ञानाधिक्यूनत्वे सत्त्वासत्ते एव विवक्षिते । अत्र च सत्त्वापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वाचोदाहरणे यथा कश्चिद्भक्तिः ।

“इदमदाद्यैर्यत्रसा मया पुन-
र्द्विषां ह्यैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥

इत्यादिषु का गतिरिति सुधूक्तं “न्यूनतायवेति” ।

(७०१) सद्धार्यस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सद्योक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरथवाभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभक्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणं ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौषैर्धैर्यमुल्लासयन्तः ।
सह सरसिजवस्त्रैः स्नान्तमामील्ययन्तः
प्रतिद्विभ्रममृतांघोरंभवः सद्भरन्ति” ॥

इदं मम । अचोक्ताषादीनां सन्निभेदादेव भेदो न तु स्मिष्टतया ।

‘स तमेव नराधिपेन सा गुहसम्यो हविसुप्रचेतना ।

अगमसह तैलविन्दुना तनुदीपार्धिरिव चितेसलं” ॥

इत्यस्य मालयापि सम्भवति । तद्योदाहृते “सह कुमुदक-
दम्बैरित्यादौ” ।

“सङ्घाषेन समं रामः कामनं गहनं ययौ” इत्यादौ चा-
तिश्रयोक्तिमूलत्वाभावात्त्रायमलङ्कारः ।

(७०२) विनोक्तिर्यद्विनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वं
एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायम-
भिप्रायो यत्कस्यचिद्दुर्लभोयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषः ।
तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना अलदकालेन चञ्चो निस्सङ्गतां गतः ।

विना धीशोभणा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ।

असाधु अशोभनं । यथा ।

“अनुयान्धा जगानीतं कान्तं साधु त्वया कृतं ।

का दिनश्रीर्षिनाकेण का निशा शशिका विना” ॥

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बं ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव

दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ॥

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-

प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायं । एवं सहेक्ति-
रपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यं ।

(७०३) समासेक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यदसममम्बुजलोचनाया

वक्षोजयोः कनककुम्भविस्त्रासभाजोः ।

आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या

धन्यस्त्वमेव मलयारुण्यगन्धवाह” ॥

अत्र गन्धवाहे दृढकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्कत्तं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्धयोर्नायकनायिकाव्यव-
हारः । विशेषणसाम्यन्तु स्त्रियतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च
त्रिधा । तत्र स्त्रियतया यथा मम ।

“विकषितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं

दिनकरकरस्युष्टामैश्रीं निरीक्ष्य दिवं पुरः ।

जरठस्रवस्त्रीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥

अत्र मुखरागादिशब्दानां स्त्रियता । अत्र हि “तिमिरा-

दृष्टिमिति” अत्र “तिमिराङ्गकामिति” पाठे एकदेवस्य रूपे ऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेवविवर्त्ति रूपकं । तत्र हि तिमिराङ्गकयोर्ह्यरूपकभावो दयोरारवरकलेन स्फुटमादृशतया परसाचिद्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्यपहन्तुमीदृशः । यत्र तु रूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेवान्तररूपणं विना तदव्युत्पन्नं साहित्यब्राह्मण्येकदेवान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति । तत्रैकदेवविवर्त्तिरूपकमेव यथा ।

“जस्य रक्षन्तश्चरन् करे कुबन्तस्य मण्डलमसन्नं ।

रससंमुखीवि सहसा परंमुखी होइ रिपुसेणा ॥” *

अत्र रक्षान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । कश्चिच्च यत्र स्फुटसादृश्याणामपि बहूनां रूपणं ब्राह्मणेकदेवस्य चार्थं तत्रैकदेवविवर्त्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्यापितया समासोक्तिप्रतीतित्तिरोधायकत्वात् । नन्वस्ति रक्षान्तःपुरयोरपि सुखसञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् । सत्यमुक्तं । अख्येव किन्तु वाक्यार्थपर्याखोचनसापेक्षं न खलु निरपेक्षं । मुखचन्द्रादर्शनेोहरत्वादिवद्रक्षान्तःपुरयोः स्यातः सुखसञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“जिसर्गसैरभोग्नामधुक्प्रपन्नोतत्रास्त्रिणी ।

उदिते वासराधीने स्मैराजनि सरोजिनी ॥”

* जस्य इति । यस्य रक्षान्तःपुरे करे कुर्वन्तस्य मण्डलायकतां । रससंमुख्यापि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेनेति सं० टी० । मण्डलायकतां खलुकतां । रसेन खरसेष्व्या सरतेष्व्या च संमुखी अभिमुखग्रामिनीत्वर्थः ।

अथ निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मरत्वधर्मस्य समारोपः कारणं । तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा संभवति । उपमारूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पचिता पाणिपद्मवज्रोभिनी ।

केनपात्रास्त्रिवृन्देन सुवेशा हरिणेषणा ॥”

अथ सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैस्त्रितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्भूरिणेषणार्थां सताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“सावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि ॥” सङ्करगर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पेत्यादौ ।” “सुवेशेत्यत्र” “परीतेति” पाठेषु उपमारूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणं । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमहिम्ना सताप्रतीतिः । एषु च येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तस्मैते आसदतीत्ययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने त्वष्टेप्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचितं । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डु पयोधरेण वरहधानार्द्रमखसतामं ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं पापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इत्यत्र कथं वरह इति नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयो-

धरेषाद्र्गनखक्षताभङ्गकषापधारषासंभवात् । नन्वत्र “आर्द्रनख-
क्षताभं” इत्यत्र खितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे
धनुषि सञ्चारणीयं । यथा “दध्ना जुशेतीत्यादौ” हवनस्त्रा-
न्यथासिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः । एवं चेन्द्रषापामभमार्द्रनख-
क्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्ट-
सृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव व्यायक्षात् । अस्तु
वाच यथाकथञ्चित् समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ”
सान्यगत्यसम्भवात् । किञ्चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं
तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेगः । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथ वा तत्त्वं नौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥”

एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करे
ऽपि समासोक्तेरप्रवेगो न्यायसिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणो-
त्थापितत्वं नास्या विषय इति । विशेषणसाम्ये सिद्धविशेषणो-
त्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्यसि-
द्ध्योस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः । सर्वत्रै-
वात्र व्यवहारसमारोपः कारणं । स च कश्चिन्नैकिके वस्तुनि
लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा-
रोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा ।
तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादनेकविधं । शास्त्रीयमपि
तर्कार्थुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारा समासा-

क्तिः । दिङ्मात्रं यथा । “व्याधूय यद्वसनमित्यादौ” । लौकिके
वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकस्य व्यवहारादेः समारोपः ।

“धैरेकरूपमखिलास्यपि वृत्तिषु * त्वां

पश्यद्भिरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तं ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

सौर्लक्ष्यं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये” ॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहार-
समारोपः । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसन्निवेशेन
प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति । इह तु स्वावस्वासमारोपेषानव-
च्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विभेषयति । अत एवात्र
“व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इति” वदन्ति ।
उपमाध्वनौ श्लेषे च विभेद्यस्यापि साम्यमिह तु विभेषणमात्रस्य
अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः ।

(७०४) उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

यथा । “अङ्गराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्षं रक्षेन् भी-
माहुः ब्रासनं” ।

(७०५) शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषेऽनेकार्थवाचनं ।

“स्वभावादेकार्थैरिति” शब्दश्लेषाद्भवच्छेदः । “वाचनमिति
च” ध्वनेः । उदाहरणं ।

* पदानां प्रत्ययैयागः समासश्चेति वृत्तय इति तत्तत्क्षरं । पदार्था-
न्ययेद्विति टीकार्थः ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः बाध्नीर्मास्त्रिन्यं हरितां हरन् ।

बहसा भूवसा दीप्तो विराजति विभाकरः” ॥

अथ प्रकरणादिनियमाभावात् इवपि राजसूय्या वाच्यौ ।

(७०६) क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यास्त्रिमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समं ॥

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्

क्रमेणोदाहरणं ।

“षादाहतं यदुत्पाद्य मूर्द्धानमधिरोहति ।

सखादेवापमानेऽपि देहिगस्यहरं रजः” ॥

अथास्यदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ।

“सगिधं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति मां ।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवे-

दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया” ॥

अनेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंशामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रस्थानमेव वस्तुप्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः ॥

“इन्दुर्लित इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्दृग्गीणामिव
प्रज्ञानादृषिमेव विद्रुमदक्षं ज्ञानेव हेमप्रभा ।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधुकण्ठेखिव प्रस्तुतं
शीतायाः पुरतश्च हन्त त्रिखिणां वर्हा सगर्हेव तु ॥”

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्दादिगताञ्जनखिलत्वादिभ्यः कार्क-
श्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रती-
यते ।

“गच्छामीति मयोक्तया नृगदृग्ना निःश्वासमुद्रेकिषं
त्यक्त्वा तिर्य्यमवेक्ष्य वाचकलुषेनैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-
मित्वं खेदविवर्द्धितो नृगत्रिभूः सोत्प्रासमाभाषितः ॥”

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितं । तुल्येऽप्र-
स्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला वादृश्यमात्रमूला च ।
श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवद्विशेषणस्यापि श्लेषे
भवतीति द्विधा । क्रमेष चथा ॥

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरश्मिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवत्त्वात्प्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित्
प्रस्तुतस्य नाद्यकस्य प्रतीतिः ।

“पुञ्जादपि प्रविचसेद्यदि कस्यधोपि

चाथाद्यदि प्रणयनेन महानपि ज्ञात् ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृश्रीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येष्टापि सिद्धेन प्रचुरप्रसिद्धा
प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते ।
शादृशमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः ब्रतन्नः श्लेनाः सुधाभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि ब्ररणं विधेः कर्षणा” ॥

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं कश्चित्
वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्यर्गभीतलाः ।

राममिन्दीवरश्चामं ये स्युन्नम्यनिवारिताः” ॥

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतो-
यते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवाभयरूपतया चिप्रकारेण । तत्र
सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कास्त्रिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना
ऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तश्छिद्राणि भूषांसि कष्टका वद्भवो वहिः ।

कथं कमलनालस्य माभूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य कश्चिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-
श्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषाम्नु सम्भवी-
त्युभयरूपत्वं । अस्त्रास्य समाशोक्तिवद्भवहारसमारोपप्राचला-

शब्दशक्तिमूलाद्बुद्धवनेर्भेदः उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वं ।
एवं समामोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वं ।

(७०७)

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाचाभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा ।

“स्रगद्युगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गघट्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥

इदं मम ॥

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद मयोदितेयं

यच्चीवनाय अगतस्तव जीवनाणि ।

स्रोचन्तु ते महदिदं घनधर्मराज

साहाय्यमर्चयसि यत् पथिकाञ्जित्य” ॥

(७०८) पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।

उदाहरणं ।

“स्यूष्टास्ता मन्दने ब्रह्माः कोन्नसम्भोगसाक्षिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यां यस्य सैनिकैः” ॥

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारण-
रूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञ-
स्यर्ध्नरूपकार्यद्वारेणाभिहितं । न चेदं कार्यात् कारणप्रतीति-

रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इह तु वर्षनीयस्य
प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतं । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयताम्रुविन्दून्
मुक्ताफलस्युत्तमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः ब्रह्मविद्याधिगोना-
माद्येषुस्येष विनैव हाराः” ॥

अत्र वर्षनीयस्य राज्ञो गम्भभूतब्रह्मरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधब्रह्मस्त्रीक्रन्दबजसमपि प्रभावातिशयबोधक-
त्वेन वर्षनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्मिताः
कुले भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकसवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-
शिचक्षानवसोका प्रून्यवडभावेकैकमाभाषते” ॥

अत्र प्रस्तानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारथः पलाचिता
इति कारणं प्रस्तुतं । “कार्यमपि वर्षनार्हत्वेन प्रस्तुतमिति”
केचित् । अन्ये तु “राजशुकदृत्तात्मनो कोऽपि प्रस्तुतस्य प्रभावो
बोध्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसैविति” आहुः ।

(७०९) सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥
साधर्म्येषेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वृहस्पतयः कार्यान्तं सोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥

अत्र द्वितीयाहुर्गततेन विशेषणार्थेन प्रथमाहुर्गतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“थावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥*

“पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः कुर्वत तन्नितये दिधीर्षा-

मार्थ्यः करोति हरकामुंकमाततज्यं” ॥

अत्र कारणभूतं हरकामुंकाततज्यकरणं पृथ्वीस्त्रैर्यादेः कार्यस्य समर्थकं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं” ।

इत्यादौ सम्पदरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं । एतानि साधर्म्यं उदाहरणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमारोध्यमानोऽपि क्षिप्नाति भुवनत्रयं ।

शाभ्येत् प्रत्यपकारेषु नोपकारेषु दुर्व्यनः” ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं । “सहसा विदधीतेति”

* अत्र अज्ञानया विधीयमानमपि माधवस्याल्पभावस्य महत्तरस्य सभावत एवाल्पभावस्यमिति सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते इति टीका ।

अत्र सहासा विधानाभावस्यापत्यदत्तं विद्वुं कार्यं समर्थकं ।
एवमन्यत् ।

(७१०) हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्तन्नेत्रसमानकान्तिषलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायाकारुणी शशी ।
येऽपि लङ्गमनानुकारिगतयसो राजहंसा गता-
स्तस्याद्दृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते” ॥

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता
यथा मम ।

“लदाजिराजिनिर्धूतधूसीपटसपङ्किसां ।
न धत्ते त्रिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥

अत्र द्वितीयाद्धे प्रथमाद्धेमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा
मम ।

“पद्मन्यसंख्यपथगां लहानजस्रवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युपमूर्द्धनि ॥

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया का-
र्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रिचन्ते तदद्युक्तं । तथा सन्न
हेतुस्त्रिधा भवति ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र
ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः । निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य । समर्थको
ऽर्थान्तरन्यासश्चेति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः

काव्यलिङ्गात् । तथा हि “यत्तन्नेचेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यं ।
अन्यथाऽसाकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं
निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते । “सहसा विदधीतेत्यादौ” तु ।

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि ग-
तायं सहसा विधानाभावं सम्पद्वरणं सोपपन्निकमेव करोतीति
पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिथा हरः ।

तदाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्क्तिस्त हि सा ॥”

इत्यत्र शिबुद्धोपादानेन पङ्क्तिस्त्वत्वादितिवङ्गेतुत्वस्य स्फुट-
तया नाद्यमलङ्कारः । वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

(७११) अनमानन्तु विक्रित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ।

यथा ।

“जानीमहेऽस्या इति सारसाद्या

विराजतेऽन्तः प्रिववक्त्रचन्द्रः ।

उत्क्रान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

व्यापाण्डुता कुम्भस्तताच्चिपसे ॥”

अत्र रूपकवन्नादिच्छिन्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यबलागां वृष्टिर्निर्मिताः पतन्ति तत्र शरराः ।

तथापरोपितव्रणे धात्रत्यासां पुरः सारो मन्ये ॥”

अथ कविप्रौढोक्तिवशाद्विहितः । उत्प्रेषाद्यामनिश्चिततया
प्रतीतिरिह तु निश्चिततवेत्युभयोर्भेदः ।

(७१२) अभेदेनाभिधासैतुर्हेतोर्हेतुमता सह ।

यथा मम । “तादृश्यस्य विश्वासः” इत्यत्र वशीकरणहेतुर्ना-
शिकावशीकरणसत्त्वेनोक्तः । विश्वासहासयोस्त्वथवसायमूलोऽयम-
लङ्कारः ।

(७१३) अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्मि निधाय करजचतं ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥”

अस्य च विहितविशेषस्य सर्व्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुर-
णात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्यायं ।

(७१४) वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

अत्र वक्ष्यमाणविषये कश्चित् सर्व्वस्वापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः कश्चिदंशोक्तावांशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-
विषये च कश्चिदस्तुस्वरूपस्य निषेधः कश्चिदस्तुकथनस्येति द्वा-
वित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेषु यथा ।

“स्मरन्नरव्रतविधुराया भवामि सख्याः हते किमपि ।

चक्षमिह विभ्राम्य सखे निर्द्वेषदस्यस्य किं वदाम्बन्धवा” ॥

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे
निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाञ्ची निरोक्ष्य नवमासिकां दक्षितां ।
हन्त जितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथ वा” ॥

अत्र मरिच्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बाह्यश्च नाहं दूती तुअ पिओसि न्ति ष मह वावारो ।
सा मरद तुअह् अओमो एअं धम्मस्सरं भणिमः” * ।

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपां ।

दाहणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किं ॥”

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्यभावि
मरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽप्यक्यवक्तव्यत्वादि । तृतीये
दूतीत्वे यथार्थवादित्वं । चतुर्थे दुःखस्यातिग्रहः । नचायं विहि-
तनिषेधः । अत्र निषेधाभासत्वात् ।

(७१५) अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ।

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥”

* बाह्यश्च इति । बाह्यश्च नाहं दूती त्वं प्रियोऽस्मीति न महान्
क्षापारः । सा मरिच्यते तवायश्च एतद् धर्मास्सरं भवाम इति स० ।
नाहं दूती नाहं मिथ्यावदामीत्यर्थः ॥

अत्रानिदृत्वाद्गमनस्य विधिः प्रसक्तद्रूपो निवेधे पर्यवसति ।
विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

(७१६) विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदभ्यत्
कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं कश्चिदुक्तं कश्चि-
दनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासद्वयं मध्यमशङ्कतरले दृष्टौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

अथ वयोरूपं निमित्तमुक्तं । अत्रैव “वपुर्भाति मृगीदृश”
इति पाठेऽनुक्तं ।

(७१७) सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमश्चालिनः” ॥

अथ महामहिमश्चालित्वं निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपादे
“क्रियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
चानुक्तनिमित्तत्वस्यैव भेद इति पृथङ्गोक्तं । यथा ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं वसं” ॥

अथ तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं । इह च कार्याभावः कार्यविद्वद्भ्रमसङ्गावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविद्वद्भ्रमसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वर” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविद्वद्भ्रमनिबन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविद्वद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चाथ विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । इन्द्रोदाहरणन्तु नृग्यं ।

(७१८) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वामियः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाह्वतिः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमदहवानसः अग्निश्चोऽपि सोऽप्यथः ।

हृदयमखिरतमपि भिन्ने गलिनीदसमपि निदाघरविरथाः ॥

सन्ततमुसलासङ्गाद्भ्रतरगृहकर्णघटनया नृपते ।

दिजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥

अजस्य गृह्यतो जस्य निरीहस्य इतद्विषः ।

सपतो जागरुकस्य याथार्थं वेद कस्य ॥

बलभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥

नयनधुगाशेषनकं मानसवृत्त्यापि दुष्टापं ।

रूपमिदं मदिराध्या मदयति हृदयं हुनोति च मे” ॥

“लदाजिराजीत्यादि” “वसुभोत्सुतेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां वज्रव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
ब्रह्मणां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्य्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-
रन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समाधानं ।
अत्र “अजस्रेति” आदावजलादिगुणस्य ग्रहणादिक्रियया वि-
रोधः । भगवतः प्रभावस्यातिप्रयित्वात्तु समाधानं । “लदा-
जीत्यादौ” “हरोऽपि त्रिरसा गङ्गां न धत्ते” इति विरोधः ।
“लदाजी” त्यादिकविप्रोढौत्वा तु समाधानं । स्पष्टमन्वत् ।
विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव वाञ्छ-
त्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह
अन्योन्यं द्वयोरपि वाञ्छत्वमिति भेदः ।

(७१६) कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।

अथा ।

“सा बासा वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं ।
साक्रान्ता जघनस्त्रसेन गुहणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः सा इत्यहुतं” ॥

अस्यास्यापवादत्वादेकदेशयोर्विरोधे विरोधासङ्गारः ।

(७२०) गुणैः क्रिये वा यस्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यदाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतं ।

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्यर्धमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणसेखा ।
तमासनीखा ब्रदिन्दुपाण्डु
यत्रस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥

अत्र कारणरूपासिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्त्रितेर्विद्वद्वा शुक्लयजुस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।
विरहस्वयेव जनितस्त्रापयतितरां ब्ररीरं मे” ॥

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

“अयं रत्नाकरोऽश्लोधिरित्यसेवि धनाग्रया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणं ।

“क वनं तद्वस्त्रभूषणं नृपसञ्जीः क महेश्वरान्दिता ।
नियतं प्रतिकूलवर्तिनो वत धातुचरितं सुदुःसहं” ॥

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा वा ।

“विपुलेन सागरत्रयस्य कुक्षिणा
भवनानि यस्य पपिरे युगचये ।
मदविभ्रमासकलयया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृष्टा ॥”

(७२१) समं स्यादानुरूप्येषु ह्याद्या योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा ।

“अग्निमपमतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जम्बुकन्याऽवतीर्षा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पैराः
अवषकटु नृपाणामेकवाक्यं विवमुः” ॥

(७२२) विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥

(७२३) आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमे महिमानं वारिधेर्हरिर्ध्वज ।
अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकास्त्रप्रतिसंहतात्मनो
जगन्ति यस्यां सन्निकाशमासत ।
तनौ ममस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः” ॥

(७२४) अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मित्यः ।

यथा ।

“तथा वा शोभते तन्मो तथा त्वमपि शोभसे ।
रजस्य शोभते चन्द्रसन्ध्यापि निम्नीयिनी” ॥

(७२५) यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरं ।
किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥
कार्यस्य करणं दैवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनस्यगुणगणा येषां ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥
कान्ते सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।
पद्मन्यक्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥

शुद्धिषी सचिवः सखी मिथः प्रियत्रिव्या सखिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतं” ॥

इति रघौ ।

(७२६) व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥

यथा । “दृशा दग्धं मनसिजमित्यादि” ।

(७२७) सौकर्येण च कार्यस्य बिरुद्धं क्रियते यदि ।

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ कृतमहमशोभिः कतिपयैः

समानता कान्ते मृदुरसि न चाद्यावत्तद्वना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं
न मृदी षोढा चदिरहृत्तमाचासमसमं” ॥

अथ नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तं । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि शौकर्येण हेतु-
तयोपन्यसं ।

(७२८) परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
शोकानुरागे विनयाच्च किं शोकानुरागतः” ॥

(७२९)

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरं ॥

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।
शरैररिश्चिरस्तेन भूसाया त्वं त्वया यत्नः” ॥

अचासादनक्रिया धर्मः ।

(७३०) पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं ।

स्थाप्यतेऽपोद्घाते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्गमङ्गतं ।

भङ्गा यच्च ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयं ॥”

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदस्त्रीनघट्पदं ।
 न घट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः कलं
 न गुञ्जितं तन्न जहार यन्नमः” ॥

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च
 दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
 कमलेषु पतन्मलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदं” ॥

एवमपोहनेऽपि ।

(७३१) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे मौधं ।
 मौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाङ्गसर्व्वस्वं” ॥

(७३२) यथासङ्गमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति सौमाञ्चलेनाट्टणु
 क्रीडाकाननमाविशन्ति वलयकाणैः समुन्नासय ।
 इत्थं वञ्जुल दक्षिणानिल कुङ्ककण्डेषु साङ्केतिक-
 थाहाराः सुभग तदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥”

(७३३) क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“स्थिताः चषं पञ्चासु ताडिताधराः

पयोधरोत्संधनिपातचूर्णिताः ।

वल्गेषु तस्याः स्खलिताः प्रवेहिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

विचरन्ति विस्रासिन्यो यत्र ओषिभरास्रमाः ।

वृककाकञ्जिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥

विष्ट्युरागादधरास्रिवर्त्तित-

सनाङ्गरागाददृष्टाच्च कन्दुकात् ।

कुम्भाङ्गुरादानपरिच्यताङ्गुलिः

द्वतोऽचस्यत्रप्रणयी तथा करः ॥

यथोरारोपितस्वारो हारसोऽरिवधूजनैः ।

निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥”

एषु च कश्चिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च कश्चिदाधेय-
मपि । यथा “स्थिताः चषमित्यत्र” उदविन्दवः पञ्चादावसं-
हरूप आधारे क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता
वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र
चैकस्मानेकश्च क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराङ्गदः । विनिमया-
भावात् परिवृत्तेः ।

(७३४) परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“इत्था कटाक्षमेषाञ्चो जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं इत्था गृहीतो मदनध्वरः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनमेव ।

“तस्य च प्रवयसो जटाद्युषः खर्गिणः किमिव घोष्यतेऽधुना ।

येन अर्जरकसेवरव्यात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यत्रः ॥”

अत्राधिक्येन ।

(७३५) प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्लेष्काब्द आर्योऽयथा तदा ॥

परिसंख्या

क्रमेणोदाहरणं ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यत्रो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न मेत्रं

जानाति कस्वदपरः सदसद्विवेकं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शब्दं ।

“किमारार्यं सदा पुण्यं कस्य सेव्यः सदागमः ।

को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं कार्यं परमं पदं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थं । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वं । अत्र प्रश्न-
पूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं प्राप्ते न युवतिकामाप्ते ।

चिन्ता यत्रसि न त्रपुषि प्रायः परिदृश्यते महतां ॥”

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रकृतद्रूपो निवेधे पथ्यं वक्षति ।
विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

(७१६) विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् दिधा सा परिकीर्त्तिता ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदभ्यत्
कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं कश्चिदुक्तं कश्चि-
दनुक्तमिति दिधा । यथा ।

“अनायासद्वयं मध्यमशङ्कतरले दृष्टौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तं । अत्रैव “वपुर्भाति मृगीदृश”
इति पाठेऽनुक्तं ।

(७१७) सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा दिधा ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपादे
“क्रियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
चानुक्तनिमित्तत्वस्यैव भेद इति पृथङ्ज्ञेयं । यथा ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्नि कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न इतं बलं” ॥

अथ तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं । इह च कार्याभावः कार्यविद्वद्बुधसङ्गावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविद्वद्बुधसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वर” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविद्वद्बुधनिबन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहर” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविद्वद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चाथ विभावनाविशेषोक्त्योः सहरः । इन्द्रोदाहरणन्तु नृग्यं ।

(७१८) जातिश्वतुर्भिजात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मियः ॥

विद्वद्भूमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमद्वानसः अग्निहोऽपि सोम्राणः ।

हृदयमखिरतमपि भिन्ने नखिनीदलमपि निदाघरविरसाः ॥

सन्ततमुषसासङ्गाद्भ्रतरगृहकर्णघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥

अजस्य गृहतो जस्य निरीहस्य इतद्विषः ।

सपतो जामरुकस्य षाथार्थं वेद कस्य ॥

बलभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरौजानिर्विषज्वालाकुसोऽभवत् ॥

नयनद्युगाशेषनकं मानसवृत्त्यापि दुष्टापं ।

रूपमिदं मदिराच्छा मदघति इदं दुनोति च मे” ॥

“लदाजिराजीत्यादि” “वसुभोत्सुतेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां बलव्यक्तिवाचकत्वाच्चाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्य्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-
रन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समाधानं ।
अत्र “अजस्रेति” आदावजलादिगुणस्य ग्रहणादिक्रियया वि-
रोधः । भगवतः प्रभावश्चातिशयित्वात्तु समाधानं । “लदा-
जीत्यादौ” “हरोऽपि त्रिरसा गङ्गां न धत्ते” इति विरोधः ।
“लदाजी” त्यादिकविप्रोढौत्वात् तु समाधानं । स्पष्टमन्वत् ।
विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव वाच्य-
त्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह
अन्योन्यं द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भेदः ।

(७१९) कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।

अथा ।

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं ।
साक्रान्ता जघनस्त्रलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यहुतं” ॥

अस्यास्यापवादत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधासङ्गारः ।

(७२०) गुणैः क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यदाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतं ।

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्यर्गमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणसेखा ।
तमासनीखा शरदिन्दुपाण्डु
यत्रस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥

अत्र कारणरूपासिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विद्वद्वा शुक्लयजस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।
विरहस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” ॥

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

“अयं रत्नाकरोऽश्लोधिरित्यसेवि धनाश्रया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥

अत्र केवलं काञ्चित्धनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणं ।

“ज्ञ वनं तद्वस्त्रभूषणं नृपसञ्जीः ज्ञ महेश्वरान्दिता ।
निघतं प्रतिकूलवर्त्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहं” ॥

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा वा ।

“विपुलेन सागरत्रयस्य कुक्षिणा
भवनानि यस्य पपिरे युगलये ।
मदविभ्रमासकसया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥”

(७२१) समं स्यादानुद्वयेषु स्थावा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा ।

“अग्निममुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
अक्षनिधिमनुरूपं अङ्गुकन्याऽवतीर्षा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः
अवलकटु नृपाणामेकवाक्यं विवत्रुः” ॥

(७२२) विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥

यथा ।

“प्रथमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥

(७२३) आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमे महिमानं वारिधेर्धरिच ।
अज्ञात एव ज्ञेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मना
अगन्ति यस्यां सविकाश्रमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः” ॥

(७२४) अन्योन्यमभ्योरेकक्रियायाः करणं मियः ।

यथा ।

“तथा सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।
रजत्या शोभते चन्द्रसम्प्रेषापि निम्नीचिनी” ॥

(७२५) यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरं ।
किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥
कार्यस्य करणं दैवाद्दिशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपचातानामाकल्पमनस्यगुणगणा येषां ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥
कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥

गृह्णीषी सचिवः सखी मिथः प्रियन्निव्या सखिते कक्षाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतं” ॥

इति रघौ ।

(७२६) व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥

यथा । “दृशा इर्ध मनसिजमित्यादि” ।

(७२७) सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ।

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समानता कान्ते मृदुरसि न चाद्यावदहना ।

मृदुलं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं
न मृदो षोढा चदिरहस्तमायासमसमं” ॥

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुलं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तं । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतु-
तयोपन्वसं ।

(७२८) परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

यथा ।

“श्रुतं हतधियां सङ्गाञ्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागे विनयाच्च किं लोकानुरागतः” ॥

(७२९) तन्मालादीपकं पुनः ।
धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरं ॥

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः वराः ।
वरैररिभिरस्तेन भूक्तया त्वं त्वया यत्नः” ॥

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

(७३०) पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं ।
स्थाप्यतेऽपोद्घते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“सरो विकसिताम्बोजमम्बोजं शृङ्गमङ्गलं ।
शृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयं ॥”

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदस्त्रीनघट्पदं ।
न घट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्नमः” ॥

क्वचिदिन्नेष्वमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितश्च
दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्मलयः करोति सङ्गीतमखिषु पदं” ॥

एवमपोहनेऽपि ।

(७३१) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे मौधं ।
मौधे तल्पं तल्पे वराङ्गानङ्गसर्व्वस्वं” ॥

(७३२) यथासङ्गमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति सौमाञ्जलेनावृणु
कीडाकाननमाविन्नन्ति वलयकाणैः समुन्नासय ।
इत्थं वञ्जुल दक्षिणानिल कुङ्ककण्डेषु साङ्केतिक-
थाहाराः सुभग लदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥”

(७३३) क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“स्त्रिताः चणं पञ्चासु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वस्तीषु तस्याः स्त्रिताः प्रवेदिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

विचरन्ति विस्रासिन्यो यत्र श्रोणिभरास्रमाः ।

वृककाकन्निवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥

विष्टुरागादधरास्रिवर्जित-

सनाङ्गरागादहणाञ्च कन्दुकात् ।

कुम्भाङ्गुरादानपरिच्यताङ्गुलिः

कृतोऽचस्रचप्रणयी तथा करः ॥

यथोरारोपितस्यारो हारस्रोऽरिवधूजनैः ।

निधीयन्ते तयोः स्यूताः स्रजघोरश्रुविन्दवः ॥”

एषु च कश्चिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च कश्चिदाधेय-
मपि । यथा “स्त्रिताः चणमित्यत्र” उदविन्दवः पञ्चादावसं-
हतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता
वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र
चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनिमया-
भावात् परिवृत्तेः ।

(७३४) परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“दत्त्वा कटाक्षमेषां चो जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनध्वरः ॥”

अत्र प्रथमेऽङ्के समेन द्वितीयेऽङ्के न्यूनैः ।

“तस्य च प्रवचसो जटाद्युषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन अर्जरकसेवरयथात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यत्रः ॥”

अज्ञाधिक्येन ।

(७३५) प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहस्येच्छाब्द अर्थोऽयमा तदा ॥

परिसंख्या

क्रमेणोदाहरणं ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यत्रो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न जेचं

जानाति कस्वदपरः सदसद्विवेकं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि ब्राह्मं ।

“किमारार्थं सदा पुण्यं कस्य सेव्यः सदागमः ।

को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं कार्यं परमं पदं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थं । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वं । अप्रश्न-
पूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं ब्राह्मे न ध्रुवतिकामास्ते ।

चिन्ता यत्रसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महतां ॥”

“बलमार्त्तभयोपप्राप्तये विदुषां सम्यतये वज्रं श्रुतं ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनं ॥”

स्त्वेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्षसु
वर्षसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदा इत्यादि ।”

(७२६) उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरं ॥

यथा मम ।

“वीचितुं न क्षमा शत्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बासा तवेह वसतिः क्षुतः ॥”

अनेन पथिकस्य वसतिद्याचनं प्रतीयते ।

“का विषमा देव्यगई किं लड्डुव्यं जणो गुणगाही ।

किं सौख्यं सुकलनं किं दुर्गोच्छ्रं खलो लोभो” * ॥

अचान्यथ्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः । न
चेदमनुमानं । साध्यसाधनयोर्दोषोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् ।
न च काव्यलिङ्गं । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

(७२७) दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

“मूषिकेन दण्डो भक्षित” इत्यनेन तत्सदृशरितमपूपभक्ष-
णमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापत्ती-

* का विषमेति । का विषमा दैवगतिः किं लड्डुव्यं जणो गुणगाही ।
किं सौख्यं सुकलनं किं दुर्गोच्छ्रं खलो लोभ इति । सं० । टी० ।

त्येष न्यायो दण्डापूपिका । अथ च कश्चित् प्राकरणिकादर्थाद-
प्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कश्चिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणि-
कार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणं ।

“हारोऽयं हरिणाचीर्णां लुठति स्ननमण्डले

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥

विस्त्रसाप सवाप्यगङ्गदं सहजामप्यवहाय धीरतां ।

अतितप्तमयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥

अथ च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्त्यविशेषो यथोदा-
हृते “हारोऽयमित्यादौ” । न चेदमनुमानं । समानन्यायस्य
सम्बन्धरूपत्वाभावात् ।

(७३८) विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरोयुतः ।

यथा । “नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्षपूरीक्रियन्ता-
माज्ञा मौर्वी वा” । अत्र शिरसां धनुषाच्च नमनयोः सन्धिवि-
यहोपसृच्छणत्वात् सन्धिवियहयोश्चैकदा कर्त्तव्यतासम्भवादि-
रोधः । स चैकपक्षाग्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलश्चात्र धनुःशि-
रोनमनयोरपि स्यद्भ्रूया सम्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्य-
गर्भत्वेन । एवं “कर्षपूरीक्रियन्तामिति” अत्रापि । एवं ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिश्चमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” ।

अथ श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वं ।

“दीयतामर्जितं विस्रं देवाय ब्राह्मणाश्च वा” ॥

इत्यत्र चातुर्याभावात्त्रायमसङ्कारः ।

(८३९) समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।
 खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
 गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यदा गुणक्रिये ।

यथा मम ।

“इहो धीर समीर हन्त जननं ते चन्दनस्त्राभ्रतो
 दाक्षिण्यं जनदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
 प्रत्यङ्गं दहनीह मे त्वमपि चेदुहामदावाग्निव-
 स्त्रसोऽयं मञ्जिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥

अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनस्त्राभ्रस्वरूपे कारणे सत्यपि
 दाक्षिण्यादीनां हेतुत्तराणामुपादानं । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां
 शोभनत्वात् सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभ-
 नानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

“अग्नी दिवसधूसरो नखितचैवजा कामिनी
 सरो विगतवारिणं मुखमनसुखं स्वाङ्गतेः ।
 प्रभूर्धनपरावहः सततदुर्गतः सज्जनो
 नृपाङ्गनगतः खलो मगधि सप्त ब्रह्मणि मे” ॥

इह केचिदाहुः “अग्निप्रभृतीनां शोभनत्वं खलुष्याशोभन-
 त्वमपि सदसद्योग इति” । अन्ये तु “अग्निप्रभृतीनां खलः शोभ-
 नत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वमिति” सदसद्योगः, अत्र हि अग्नि-
 प्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विद्विष्यन्निविशेषस्त्वैव
 समत्कारविभाषितं, “मगधि सप्त ब्रह्मणि मे” सप्तानामपि
 ब्रह्मत्वेनोपसंहारश्च, “नृपाङ्गनगतः खलु” इति प्रत्युत क्रमभे-

दादुष्टत्वमावहति, सर्व्वत्र विघ्नेभ्यस्त्वैव शोभनत्वेन प्रकामादिति ।
इह च खले कपोतवत् सर्व्वेषां कारणाणां साहित्येनावतारः ।
समाध्यलङ्कारे त्वेककार्य्यम्प्रति साधके समयेऽप्यन्यस्य काकता-
स्त्रीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखं ।

मुखमानतञ्च सखि ते ज्वलितस्याखान्तरे स्मरज्वलनः” ॥

अत्राद्येऽर्द्धे गुणधोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौ-
गपद्ये यथा ।

“कलुषञ्च तवाहितेव्यकस्मात् सितपङ्केरुहमोदरत्रि चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीञ्च तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥”

“धुनोति चाग्निं तनुते च कीर्त्तिं”

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न चात्र दीपकं । एते
हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य्यकारणका-
लनियमविपर्य्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयो-
क्तिमूलत्वाभावः ।

(७४०) समाधिः सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ।

यथा ।

“मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिव्यतः ।

उपकाराय दिग्भेदमुदीर्षं घनगर्ज्जितं ॥

प्रत्यगीकमन्नप्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्यैवोत्कर्षसाधकः” ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवनीत्ययं ।

इभकुक्षौ भिनत्सखाः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥

(७४१) प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं ।

निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“यत्पञ्चेचसमागकान्तिसखिले मग्नं तदिन्दीवरमित्यादि ।”

“तद्वत्त्वं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेमसा चेद्युति-
साचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तचेत् स्मितं का सुधा ।

धिक्कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बड्ढ्रूमहे

यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां नि-
ष्कलत्वं ।

(७४२) उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्यक्कृष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हाहाहल तात मास्य दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भूवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्घ्नानां” ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नाय-
मलङ्कारः । यथा । “ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदतीत्यादि” ।

(७४४) मीलितं वस्तुनो गप्तिः केनचित् तुल्यलक्षणा ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिदागन्तुकं ।
क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवचोऽकस्तुरीलक्ष्म वक्षःस्त्रले हरेः ।

यस्यं गालक्षि भारत्या भाषा नीलोत्पलाभया” ॥

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव त्रोपोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैरदृशीकृतानि ।

कोपोपरत्नान्वपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां त्रिदधुर्न घूर्णा” ॥

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

(७४५) सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ।

यथा ।

“मन्त्रिकाचितधन्निहास्वारचन्दनचर्चिताः ।

अविभव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्रभिसारिकाः” ॥

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानं । इह ठम-
योस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

(७४६) तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा ।

“जनाद वदनहृद्यपद्मपर्यस्तपातिनः ।

नवन्मधुलिहः शैत्यमुदंशुदन्ननांशुभिः” ॥

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्तुनरेणाच्छादनं । इह तु वस्त-
नारगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

(७४७) तद्रूपाननुहारस्तु चेतौ सत्यप्यतद्गुणः ।

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण मृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रञ्जसि ॥

यथा वा ।

गाङ्गामम्बु सितमम्बु यामुनं कञ्जसाभमभुयत्र मञ्जतः ।

राजहंस तव सैव श्रुभ्रता शोयते न च न चापशोयते” ॥

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्यक्तात् प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य
नायकस्य रक्तत्वं न निषण्णं । उत्तरत्रापस्तुतप्रशंसायां विद्य-
मानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः
सम्यक्तेऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणायहरणरूपविच्छिन्नविशे-
षाश्रयादिशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात् ।

(७४८) संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्त्रस्यन्दिखेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुक्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेख” ॥

अत्र कयाचित् कुक्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं
पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितं । इङ्गितेन यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र विटस्य भूत्तेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

(७४९) व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुङ्गिन्नस्यापि वस्तुनः ।

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे
 तस्याहेतुत्वात् । न चाहुतो रसः । विस्मयं प्रत्यक्ष हेतुत्वात् ।
 न चातिशयोक्तिरसङ्कारः । अथवसत्याभावात् । न च भ्रान्ति-
 मान् । भूतभाविनोर्भूतभावितथैव प्रकाशनात् । न च स्वभा-
 वोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुमतस्य अर्थात्म्यस्यैव यथावदर्शनं
 स्वरूपं, अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविश्ले-
 षोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः कश्चित् स्वभावोक्तावप्यस्या विच्छित्तेः
 सम्भवस्यदोभयोः सङ्कारः ॥

“अनातपचोऽप्यथमत्र खल्यते सितातपचैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येव सदैव वीज्यते विश्वासबाहव्यजनेन कोऽप्ययं” ॥

अत्र प्रत्यक्षायमाणत्वे वर्षनास्त्रायमसङ्कारः । वर्षनावशेन
 प्रत्यक्षायमाणत्वात् स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्यक्षायमाण-
 स्यापि वर्षने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमसङ्कारो भवितुं युक्तः ।
 यथोदाहृते “आसीदञ्जनमित्यादौ” ।

(७५२) लोकातिशयसम्पत्तिवर्षनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“अधःकृताधोधरमण्डलानां यस्यां ब्रह्माहोपसङ्कुट्टिमानां ।

व्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥

नाभिप्रभिन्नामुरुहासनेन संस्त्रयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥

(७५७) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवद-
लङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षीत्यादि” । अत्र शृङ्गारः
कदम्बस्याङ्गं । एवमन्यत्रापि । प्रकृतप्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आमीक्षितास्यविवर्त्तिततारकाचीं
मत्कण्ठबन्धनदरस्ययवाञ्जवर्तीं ।
प्रखेदवारिकषिकाचितगण्डविम्बां
संस्पृश्य तामनिघ्नमेति न ज्ञान्तिमन्तः” ॥

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं । स च विप्रल-
म्बस्य । ऊर्जा बलं । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रासीत्यूर्जस्वि । यथा ।

“वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।
त्वदैरिवनितावृन्दे पुखिन्दाः कुर्वन्ते रतिं” ॥

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गं । एवं भावा-
भासोऽपि । समाहितं परीहारः । यथा ।

“अविरलकरवालकल्पनैर्भ्रुकुटीतर्ज्जगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

(७५४) भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ।

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावप्रवलनामानोऽलङ्काराः ।
क्रमेणोदाहरणं ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वस्वाम खेभिरे विषमां दशां” ॥

अत्र नामादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गमङ्गममुत्सुका ।

सलज्जा चान्तिके मखाः पातु नः पार्ष्वती सदा” ॥

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्निर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी

इसालम्बं वितर इह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढभवद्विदिषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते” ॥

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्त्रुतिग्रमदैर्न्यविबोधैत्सुक्यानां श्व-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गं । इह केचिदाहुः “वाच्यवाच-
करूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः । रसाद-
यस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता
भवितुं युक्तेति” अन्ये तु “रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृत्यप-
देशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्धाङ्गीकार्य एवेति” अपरे च “रसा-
द्युपकारमात्रेणैवालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानं
अजागलस्तनन्यायेनेति” । “अभियुक्तास्तु स्वयञ्जकवाच्यवाचका-
द्युपकृतैरङ्गभूतैरंशादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वा-
रेणोपकुर्वन्निरलङ्कृत्यपदेशो लभ्यते । समामोक्तौ तु नाथ-
कादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता न त्वास्वादस्य, तस्योक्तरीति
विरहादिति” मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारेणोक्तं ।

“प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादि-
व्यपि तथा प्रसज्येत । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रसादीनामङ्गिले
रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गले तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः” तदपि
परास्त्वं ।

(७५५) यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चा-
रुत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तयोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रले संसृष्टिषङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

(७५६) मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः स्मरेन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंससंसः कंसनिस्तदनः” ॥

अत्र “पायादपायादिति” यमकं । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा
द्वितीयाद्ध्वंसं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्चब्दाऽर्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

(७५७) अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

अङ्गाङ्गिभावे यथा ।

“आह्वयवेगविमलहुजगेभोग-
निर्घोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुरात्रेः ।
मन्थव्यथाव्युपन्नमार्थमिवाशु यस्त
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥

अत्र निर्घोकपट्टापङ्कवेग मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।
सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तत्परिणाम-
वेष्टनमिति श्लेषमुत्पापयतीति तस्याङ्गं । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव ।
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गं, अतिशयोक्तिश्च “मन्थव्यथा-
व्युपन्नमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गं । उत्प्रेक्षा चाम्बुरात्रिमन्दाकि-
न्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गं । यथा वा ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्त्युरःसरः ।

अहो दैवगतिस्त्रिचा तथापि न समागमः” ॥

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गं । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सप्ततं तमः ।

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवं” ॥

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत
इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति
मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्ब-
न्धान्मुखयोगिता, आहोस्त्रिचान्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं, किं वा
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा
ऽप्रस्तुतचन्द्रवर्षनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा,

यदा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्षनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देह-सङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्थानुकूलमित्युपमायाः साधकं । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकं, “मुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मी रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमावाधकः ।

“राजनारायणं सखीस्वामासिङ्गति निर्भरं” ।

अत्र योषित आसिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोषितमिति सत्ख्या-सिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमावाधकं नारायणे सम्भवादूपकं ।

“एवं वदनाम्बुजमेणाद्या भाति चञ्चललोचनं” ।

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादूपकस्य वाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजं” इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया वाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास एव । एकाग्रयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितान्नेषविषयः ।

सरोमासोद सत्कृचकलनिर्भिन्नवसनः

परीरन्वारन्वः क इव भविताओहृहृदुः” ॥

अथ “कटाशेषापीपत्समपि” इत्यथ हेकानुप्रासश्च “विरी-
चेत” इत्यथ चकारमादाय वृत्त्यनुप्रासश्च चैकाग्रयेऽनुप्रवेशः ।
एवं चाभैवानुप्रासार्थापत्त्यसङ्कारयोः । यथा वा । “संसारध्वा-
नविध्वंस इति” अथ रूपकानुप्रासयोः । यथा वा । “कुरवका
रवकारवतां ययुरिति” अथ रवकारवका इत्येकं वकारवकार
इत्येकमिति चमकयोः । यथा वा ।

“अहिषन्नपन्नोन्नरशीहसु पश्चिन्न वामाद्दण्डु दिवसेसु ।

शोहद् प्रसारिन्नगीन्नाणं पश्चिन्नं मेरविन्दाणं” * ॥

अथ “पश्चिन्न वामाद्दण्डु” इत्येकाग्रये पश्चिक श्यामायि-
तेत्युपमा । पश्चिकवामाजिकेध्विति रूपकं प्रविष्टं ॥

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसुनु-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धं ।

साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य

साहित्यदत्तमखिलां सुखमेव विन्दत ॥

चावत्प्रसङ्गेऽनुभिमाननाश्रीर्नारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्नमः सम्प्रदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽसु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे द्बन्धमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

समाप्तश्चेदं साहित्यदर्पणं ॥

ॐ तस्मत् ॥

* अभिनवपयोधरश्रीतेषु पश्चिक श्यामायितेषु दिवसेषु ।

शोभते प्रसारितश्रीवाखां वृत्तं मयूरवन्दानामिति ॥ सं० । टी० ॥

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
देवीमहादेवं	२०२	१८
देशराजचरितं	२११	१
धूर्तचरितं	२००	१०
नटकमेलाकं	२००	१३
नर्मवती	२०२	७
नागानन्दः	८२	१२/१३
नैषधचरितं	२०८	१३
पञ्चतन्त्रं	२१०	१८
पुष्पभूषितं	१६१	१२
पुष्पमाला	१२८	१२
प्रभावतीपरिचयः	१६७	२
प्रशस्तिरत्नावली	२११	५
बालरामायणं	१२७	१६
बालचरितं	१४७	१६
विन्दुमती	२०५	१५
विबुद्धमखिमाला	२११	३
भाषार्थवः	१७४	२
भरतशस्त्रं	६६	१५
भिच्छाटनं	२०६	४
महाभारतं	६	११
मायाकापालिकं	२०४	१
मालतीमाधवं	३३	१०
मालविकाग्निमित्रं	१६६	४
मुक्तावली	२०६	६
मुद्राराक्षसं	३२	३
मेनकाहितं	२०३	१७
मेघदूतं	२०६	६
थयासिविजयः	१७६	१

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृतनामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
अभिनवगुप्तपादाः	१४१	२
अभिहितान्वयवादी	२२	५
उदयनाचार्यः	१२०	१०
कालिदासः	१२८	२०
चण्डीदासः	२०५	१२
चन्द्रशेखरः	१८	२०
चाणक्यः	१६८	१५
दण्डो	२१०	१६
धर्मदत्तः	२३	१५
नारायणः	२३	१४
ध्वनिकारः	३	११
पुरघोषमः	२५४	१७
भर्तृहरिः	३२	३
भोजः	२५५	६
महिमभट्टः	१२४	५
मुनिः	१३३	६
मुनीन्द्रः	६३	१३
राघवानन्दः	७	७
रुद्रटः	१६५	९
वक्रोक्तिजीवितकारः	४	१६
वाचस्पतिमिश्राः	२८६	१७
वामनः	६	१३
व्यक्तिविवेककारः	६	५
श्रीमल्लोचनकारः	६७	१४
श्रीत्रियजरम्भीमांसकः	२६	३

साहित्यदर्पणद्वितीयोपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अङ्गलक्षणं	६	५१६
अतद्गुणः, अलं	१०	७४७
अतिशयोक्तिलक्षणतद्भेदाः	१०	६६७—६८
अधिकं, अलं	१०	७२३
अधीरालक्षणं	३	१०६
अनुकूलं, अलं	१०	७१३
अनुकूलनायकः	३	७३
अनुप्रासः, अलं	१०	६३३
अनुभावाः	३	११२
अनुमानं, अलं	१०	७११
अनुद्देशः, अलं	१०	७३२
अन्तःपुरसहायाः	३	८१
अन्त्यानुप्रासः, अलं	१०	६३७
अन्त्यान्यं, अलं	१०	७२४
अपङ्कतिः, अलं	१०	६८३—८४
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	१०	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना	२	१६
अभिधावृत्तिकथनं	२	१२
अभिनयलक्षणविभागौ	६	२७४
अभिसारस्थानकथनं	३	११७
अभिसारिकालक्षणं	३	११५
अर्थचिन्तनसहायाः	३	८०
अर्थगतदोषाः	७	५७६
अर्थत्रैविध्यकथनं	२	११
अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः	६	३१७—३२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं	१०	७०६

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अर्थापत्तिः, अक्षरं	१०	७३७
अर्थापत्तौ पक्षभेदप्रकारवृत्तक्षयानि ..	६	३०८—३१२
अक्षरप्रकाररूपकथनं	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका) इतिवृत्तस्य पक्षभागभागाः)	६	३३०—३३७
असङ्गतिः, अक्षरं	१०	७१६
आ		
आक्षेपतद्भेदौ, अक्षरं	१०	७१४
आधिकारिकाप्रसङ्गिकौ } नाशयक्षुभेदौ }	६	२६६
आमुखलक्ष्यतद्भेदतत्तल्लक्षयानि ..	६	२८७—२९३
आरभटीभेदात्तल्लक्षयानि च	६	४२०—४२३
आर्थी व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	२७—२८
आलम्बनविभावाः	४	६३
इ		
ईदाम्प्रत्ययक्षयं	६	५१८
उ		
उत्कर्षः, अक्षरं	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अक्षरं	१०	६८६—६८२
उदात्तं, अक्षरं	१०	७५२
उद्दीपनविभावाः	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अक्षरं	१०	६४३—६६७
उपरूपकभेदाः, (दृश्यकाव्यं)	६	२७६
उपादानलक्षणा	२	१४
उल्लाप्यलक्षणा	६	५४५
उल्लेखः, अक्षरं	१०	६८२

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
ए		
एकरसगतस्थायिभावस्य } रसान्तरे सञ्चारित्वकथनं } . . . . . ३ . . . . . २०४		
एकावली, अलं . . . . . १० . . . . . ७३०		
बो		
बोजोगुणः . . . . . ८ . . . . . ६०६		
बौ		
बौदार्यं, नायिकालङ्कारः . . . . . ३ . . . . . १३४		
क		
कन्यकालक्ष्यं . . . . . ३ . . . . . ११०		
करुणादीनां रसत्वसंस्थापनं . . . . . ३ . . . . . ३३		
कलहान्तरितालक्ष्यं . . . . . ३ . . . . . ११७		
कान्तिः, नायिकालङ्कारः . . . . . ३ . . . . . १३०		
कारुण्यमाला, अलङ्कारः . . . . . १० . . . . . ७२८		
काव्यलक्षणां, उपरूपकभेदः . . . . . ६ . . . . . ५४६		
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं . . . . . १ . . . . . ५		
काव्यनिष्ठदोषस्वरूपं . . . . . १ . . . . . ४		
काव्यफलानि . . . . . १ . . . . . २		
काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाच्च . . . . . ४ . . . . . २५०—२६६		
काव्यलिङ्गं, अलं . . . . . १० . . . . . ७१०		
काव्यस्वरूपं . . . . . १ . . . . . ३		
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः . . . . . ३ . . . . . १४०		
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः . . . . . ३ . . . . . १४२		
कुतूहलं, नायिकालङ्कारः . . . . . ३ . . . . . १५०		
कुलजावेश्याप्रेष्याखाम- भिसारावस्थाकथनं } . . . . . २ . . . . . ११६		

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
कैलिः, नायिकाशङ्कारः	३	१५३
कौशिकीकृतिसप्तदशानि च	६	४११—४१५
ख		
खण्डितालक्ष्यां	३	११४
ग		
गद्यस्वरूपतद्भेदतल्लक्ष्यानि	६	५६६—५७१
गर्भाङ्गः	६	२७६
गर्भाङ्गभेदस्तत्तल्लक्ष्यानि च	६	३६५—३७७
गाम्भीर्यलक्ष्यां	३	६३
गुणभेदाः	८	६०५
गुणलक्ष्यां	८	६०४
गोष्ठीस्वरूपं	६	५४१
घ		
चक्रितं, नायिकाशङ्कारः	३	१५२
चित्रं, अक्षं	१०	६४५
ङ		
ङ्कानुप्रासः	१०	६३४
ड		
डिमलक्ष्यां	६	५१७
त		
तद्गुणः, अक्षं	१०	७४६
तपनं, नायिकाशङ्कारः	३	१४७
तुल्ययोगिता, अक्षं	१०	६६५
तुल्यलक्ष्या, अक्षं	१०	७४४
तेजोललितौदार्यलक्ष्यानि	३	६५
त्रोटकस्वरूपं	६	५४०

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
इ		
दक्षिणनायकः	३	७१
दण्डसहायाः	३	७२
देशभेदैः सामान्यस्त्रीभेदाः [१६]	३	११२
दीपकं, अक्षं	१०	६६६
दीप्तिः, नायिकासङ्घारः	३	१३१
दुर्भक्षिकाक्षयं	६	५५३
दूतदूतीकक्षयविभागौ	३	८६
दूतीगुणाः	३	१५८
दूतीनिरूप्यं	३	१५७
दृष्टान्तः, अक्षं	१०	६६८
दोषस्वरूपतद्भेदाः	७	५७२—७५
द्विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यस्य- भेदेन पुनः प्रकारद्वयव्ययम् }	६	२७२
घ		
धर्मसहायाः	३	८३
धीरप्रधानकक्षयं	३	६८
धीरजनितकक्षयं	३	६८
धीराधीराकक्षयं	३	१०५
धीरोदात्तकक्षयं	३	६६
धीरोद्गतकक्षयं	३	६७
घृष्टनायकः	३	७२
धैर्यकक्षयं	३	६७—१३५
ञ		
नाटककार्यपूर्वपरिच्छेदा- न्दीयाटकक्षयादिः }	६	२७
नाटकप्रकारनिर्वचनं	६	२७७—२७८

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
नाटिकास्वरूपप्रथमं	६	५३६
नाट्यभाषाविभाजः	६	४३२
नाट्यरासककक्ष्यं	६	५४३
नाट्याङ्गान्तरभेदास्तत्तल्लक्षणानि च ..	६	४७१—५०३
नाट्ये लक्षणानि	६	४३४—४७०
नाट्योक्तीनां निरूपणं	६	४२५—४३१
नायकमुखाः, [८]	३	८६
नायकप्रथमभेदाः	३	६५
नायकभेदाः, [४८]	३	७५
नायकलक्षणं	३	६४
नायिकात्रैविध्यप्रथमं	३	६६
नायिकाभेदाः [३८४]	३	१२२
नायिकानामङ्गानाः	३	१२५
निदर्शना, अर्थं	१०	६६६
निर्वह्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि	६	३६१—४०५
निर्वाणान्तरः	१०	६८५
निरूप्यार्थद्रुतलक्षणं	३	८७

प

पताकाख्यानलक्षणतद्भेदाः	६	२६६—३०४
पदलक्षणं	२	६
पद्यमयकाव्यनियमाः	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदौ	३	१०८
परिकरः, अर्थं	१०	७०४
परिचामलक्षणं तद्भेदौ च	६	७७६
परिहसिः, अर्थं	१०	७३४
परिसंख्या अर्थं	१०	७३५

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
पर्योक्तं	३	१०६
पर्यायः, अर्थः, ...	१०	७३३
पर्यायोक्तं, अर्थः, ...	१०	७०८
पीठमर्हनामा नायकसहायः	३	७६८
पीठमर्हनादीनामुत्तमत्वकथनं	३	८
पुनरुक्त्यवभासकक्षयं	१०	६३२
प्रकरणनामकदृशकक्षयभेदाः	६	५११—१२
प्रकरत्रिकालक्षयं	६	५५८
प्रगल्भाधीराजक्षयं, अर्थः	३	१०८
प्रगल्भाक्षयं	३	१०९
प्रतिनायकः	३	१५६
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तद्व्यञ्जयानि च	६	३५१—३६८
प्रतिवस्तूपमा, अर्थः	१०	६६०
प्रतीपः, अर्थः	१०	७८१—८२
प्रसादगुणः	८	६११
प्रहसनं, तन्निग्रमाच्च	६	५३३—५३८
प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं	१०	६८६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृशकाख्यं	६	५८८
प्रागल्भ्यं, नायिकाङ्कारः	३	१२३
प्रेक्ष्यं, उपरूपकभेदः	६	५८०
प्रेषितभर्त्सकाक्षयं	३	११८
य		
फलार्थारम्भकार्यावस्था- भेदतद्गतकक्षयानि च)	६	३२८—३२६
भ		
भाषणक्षयकथनं	६	५१२
भाषिकालक्षयं	६	५५६
भारतीवृत्तिः	६	२८५

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
विशेषः	३	१४६
विचित्रं, अर्थं	१०	७२२
विश्वसिः, नायिकासं	३	१३८
विटलक्ष्यं	३	७८
विटविदूषकयोर्मध्यता	३	८५
विदूषकलक्ष्यं	३	७६
विध्याभासः	१०	७१५
विनोक्तिः, अर्थं	१०	७०२
विप्रलब्धालक्ष्यं	३	११८
विभावकथनं तद्भेदौ च	३	६१—६२
विभावना तद्भेदौ च, अर्थं	१०	७१६
विभ्रमः, नायिकासं	३	१४३
विमर्षाङ्गभेदास्तल्लक्ष्यानि च	६	३७८—३८६
विरहोत्कण्ठितालक्ष्यं	३	१२१
विरोधाङ्गारः समेदः	१०	७१८
विनासलक्ष्यं	३	६१—१३७
विनासिकालक्ष्यं	६	५५२
विलोकः, नायिकासं	३	१३६
विशेषलक्ष्मेदास्य, अर्थं	१०	७२५
विशेषोक्तिः, अर्थं	१०	७१७
विषमः, अर्थं	१०	७२०
वोधीलक्ष्यं	६	२८६—५२०
वोथङ्गभेदास्तल्लक्ष्यानि च	६	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अर्थं	१०	६३५
वृत्तयस्तद्विनियोगाच्च	६	४१०
व्यङ्गनादैविध्यकथनं	२	२४

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
व्यङ्गनादृष्टिः..	२	२३
व्यङ्गनस्थानीया तात्पर्याख्या दृष्टिः ..	२	३१
व्यङ्गनासौकारः	५	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्धेदाश्च, अर्थं	१०	७००
व्यभिचारिभावव्यङ्ग्यभेदानामानि ..	३	१६८—२०२
व्याघातः, अर्थं	१०	७२६—७७
व्याजोक्तिः, अर्थं	१०	७७६
व्याजस्तुतिव्यङ्ग्यभेदौ, अर्थं.. . . .	१०	७७७
व्यायोगव्यङ्ग्यं	६	५१७
श		
शठनायकः	३	७७
शब्दार्थव्यङ्गनयोः परस्परं सह- कार्यसहकारकभावव्यङ्ग्यं } ..	२	२६
शिष्यव्यङ्ग्यं	६	५५१
शृङ्गारसहायाः	३	७७
श्रीभाष्यव्यङ्ग्यं	३	६०—१२६
श्रव्यव्यङ्ग्यभेदौ	६	५५०
श्रीगदितं उपरूपव्यङ्ग्यभेदः	६	५५०
श्रुत्यनुप्रासः	१०	६३६
श्लेषव्यङ्ग्यभेदाः	१०	६७९—६७७
श्लेषाव्यङ्ग्यः	१०	७०५
स		
संज्ञापकं उपरूपव्यङ्ग्यभेदः	६	५७६
संज्ञादृष्टिः, अर्थं	१०	७५६
सकलनायिका नामनुरागेऽङ्गितानि ..	३	१५५
सदृशव्यङ्ग्यं	६	५७२
समं, अर्थं	१०	७११

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकसंख्या ।
समवकारस्य च	६	५१५
समाधिः, अर्थं	१०	७४०
समुच्चयानुसारः	१०	७३६
सहोक्तिः, अर्थं	१०	७०१
सन्ध्यानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च	६	३३८—३५०
सात्वतीवृत्तिरुद्दिशेषास्तल्लक्षणानि च	६	३१६—३२६
सात्त्विकभावास्तल्लक्षणानि..	३	१६६—१६७
समासोक्तिः, अर्थं	१०	७०३
सारः, अर्थं	१०	७३९
सङ्घटः अर्थं	१०	७५०
सङ्घटतद्व्यवस्थानं	२	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रीज० तद्भेदा च	१	१११
सामान्यानुसारः	१०	७४५
सुष्मानुसारः..	१०	७४८
व्याधिभावस्तल्लक्षणभेदतत्तन्नामानि	३	२०५—२०७
स्मरबालानुसारः	१०	६६८
सभावोक्तिः, अर्थं..	१०	७५०
सस्त्रियस्त्रैविध्यव्ययनं	३	६८
सस्त्रीजस्य	३	६७
सस्त्रीभेदाः [१३]	३	१०८
साधीनभर्तृकालस्य	३	११३
ह		
हस्तीशस्य	६	५५५
हसितं, नायिकात्वं	३	१५१
हावः, नायिकात्वं..	३	१२७
हेला, नायिकात्वं	३	१२८

अथ साहित्यदर्पणशुद्धिपत्रं ।

श्लो ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धं ।	शुद्धं ।
१	१	प्रारिषित	प्रारोषित
६	१६	विरोधा	विरोधा
८	१८	बाधा	बाधा
१०	१	{ तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादपिमाभिधा नं० ११ मूलपाठः ।	
१०	२१	बाधे	बाधे
१३	१	प्रोतिष्ठत्	प्रतोतिष्ठत्
१३	१५	तात्कर्म्य	तात्कर्म
१४	३	पूर्वोक्ताः	पूर्वोक्ताः
१६	७	सर्वं सहे	सर्वं सहे
२७	१६	सम्बन्धितः	संबन्धितः
२८	४	वाङ्म	वाङ्म
२९	१६	{ नापि भविष्यन्नित्वादि वर्त्तमानोऽपीत्वनं ५४ नं० मूलभुक्तपाठः ।	
३६	८	दुष्कृत्	दुष्कृत्
३६	२२	शब्दस्य	शब्दस्य
४५	१४	अजातापयमा	अजातोपयमा
५१	६	ञु	ञू
५२	१५	सर्वा	सर्वा
५४	१६	गर्व्य	गर्व्य
५६	२	अस्थान	अस्थाने
६७	२	वध	वध
६७	१८	वध	वध
११३	५	निसान्न	निसान्न
११६	१८	चखिदास	चखीदास
११८	५	थपारा	थापारा
१२३	१८	प्राप्तिष्ठा	प्राप्तीष्ठा
१२४	१५	यज्ञन	यज्ञना
१२५	२	दःखु	दुःख

शुद्धा ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धं ।	शुद्धं ।
१२६	१६	सकम्	संकम्
१२७	४	बधो	बधो
१२६	१६	बध	बध
१३७	१	अदर्शनीया	अदर्शनीया
१३४	६	अनुसूया	अनुसूया
१३८	१३	कारणं	करणं
१३६	१२	अथा	यथा
१५०	३	परवरसो	परवसो
१६७	२०	चिन्तयन्के	चिन्तयन्के
१७४	११	दिष्टे च	दिष्टे च
१७४	१७	साकङ्कार	साकङ्कारै
१७८	१५	पूर्वं	पूर्वं
१८५	६	मानिनी	मानिनी
२४७	६	सर	रस
२५१	८	ओतः	ओतः
२५१	१२	साकुमार्यं	सौकुमार्यं
२५६	७	अज्ञमस्यैव	अज्ञमस्यैव
२६८	१२	चित्रमच्यते	चित्रमुच्यते
२७४	७	नुपपात्त	नुपात्त
२८१	११	मुख	मुखं
२८२	१६	कृताथा	कृतार्था
२८४	१८	दाहोस्त्रि	दाहोस्त्रि
२८५	१६	कृखो	कृखो
२६२	५	मूर्खा	मूर्खा
२६२	२०	मुम्मेन	युम्मेन
२६८	२०	द्यत	द्यते
३०१	१३	सम्भव	सम्भव
३०४	१४	अत्रैवार्थे	अत्रैवार्थे
३०५	१	व्यतिरेक	व्यतिरेक
३४१	२	गुणीभूत	गुणीभूत
३४५	१२	नरायणे	नारायणे

साहित्यदर्पणस्य परिच्छेदतात्पर्यम् ।

परिच्छेदः	तात्पर्यम् ।
१ प्रथमः .. काव्यस्वरूपनिरूपणं	१— ८८०
२ द्वितीयः .. वाक्यस्वरूपनिरूपणं	९— २२८०
३ तृतीयः .. रसभावादिनिरूपणं	२३— ९९८०
४ चतुर्थः .. ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेदनिरूपणं	१००—११७८०
५ पञ्चमः .. व्यञ्जनव्यापारस्थापनं	११८—१२४८०
६ षष्ठः .. दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं	१२५—२११८०
७ सप्तमः .. दोषनिरूपणं	२१२—२४६८०
८ अष्टमः .. गुणविवेचनं	२४७—२५३८०
९ नवमः .. रीतिविवेचनं	२५४—२५६८०
१० दशमः .. अलङ्कारनिरूपणं	२५७—३४६८०

